Roma şi destinul ei
Biblioteca de artă
Arte şi civilizaţii
RAYMOND BLOCH JEAN COUSTN Rome et son déstin
(c) 1960, by Max Ledere et Cie> Propretors of Librairie Armand Colin
Toate drepturile asupra prezentei ediţii în limba română sunt rezervate Editurii Meridiane
Raymond Bloch şi Jean Cousin Roma şi destinul ei
Volumul I
Traducere şi note de BARB ŞI DAN SLUŞANSCHI
EDITURA MERIDIANE BUCUREŞTI, 1985
Pe copertă:
Artă alexandrină din Italia. Preneşte – sanctuarul Fortunei. Scenă nilotică (detaliu). Către 80, Palestrina, Museo Prenestino-Barberiniano.

CUVÂNT ÎNAINTE

Această carte nu este o simplă „istorie a Romei”. Autorii ei n-au avut intenţia să refacă ceea ce alţi învăţaţi reuşiseră mai înainte: nu a stat deloc în preocupările lor să fie nişte povestitori care nu omit nicio dată, niciun nume, niciun fapt.

Raymond Bloch, ale cărui săpături în Etruria i-au statornicit o trainică reputaţie, s-a dedicat punerii în lumină a problemelor generale care se desprind din istoria Italiei în cursul celui de al doilea şi al primului mileniu înaintea erei noastre, o istorie în care începe să se scrie marea pagină a aventurii etrusce şi a popoarelor vecine. Fără o privire asupra acestor precedente, care au dominat începuturile existenţei sale, Roma este de neînţeles.

Mie îmi revenea greaua sarcină de a urmări ceea ce nu îndrăznim să numim „aventura”, ci mai degrabă „destinul Romei”, de la pseudo-revoluţia din 509 înaintea erei noastre până la detronarea lui Romulus Augustulus, ultimul împărat roman din Apus, petrecută la Ravenna, în 476 era noastră – dată tradiţională care era atribuită până mai ieri sfârşitului antichităţii romane.

509 înaintea erei noastre – 476 era noastră: sub numele prestigios al Romei este vorba de un mileniu de istorie fierbinte, de istoria unui oraş, a pământurilor care îl înconjură, a „naţiunilor” care le locuiesc, dar şi, a Mediteranei şi a civilizaţiilor care s-au dezvoltat în jurul ei, care au depins de ea şi mai depind încă.

Acest mileniu trebuia oare studiat în detaliu, în şirul liniar al evenimentelor cunoscute, deseori povestite, sau luat în ansamblul său? Am socotit că observaţia se cuvenea să fie ridicată pe un plan superior, ca acest trecut să fie văzut în evenimentele sale hotărâtoare, în articulaţiile sale dinamice, ba chiar în întregi entităţi masive, fie şi cu preţul de a aduce la rampa scenei personaje de obicei mai puţin favorizate, dar care mi s-au părut reprezentative. În această perspectivă, istoria tradiţională nu va deţine deci decât o slabă pondere: dacă faptele militare îşi mai găsesc încă locul, ele cedează adesea pasul în faţa evenimentelor politice, iar faptele politice se leagă laolaltă cu cele economice, sociale şi spirituale.

Ceea ce contează sunt pământul şi marea, oamenii şi pasiunile lor. Dacă, prin formare şi profesie, am parcurs textele de mai bine de patruzeci de ani, am străbătut, de asemenea, de prea multe ori drumurile italiene, greceşti, orientale, cele ale ţărmurilor africane, cele ale hinterlandului european, pentru a nu fi avut gustul de a regăsi oamenii, orizonturile, realităţile vii, de la Volubilis la Trapezunt, trecând prin Roma, Atena şi Istanbul şi observându-i pe plugarii din Campania şi pe caravanierii din Asia Mică. A vorbi despre ce ai citit, fără îndoială, dar a vorbi şi despre ce ai văzut, încercând să iomini un imens peisaj, care are însemnătate prin însăşi imensitatea sa – iată o încercare periculoasă şi atrăgătoare deopotrivă!

În vastul sector al cercetării istorice, punctele de vedere se schimbă neîncetat, cunoştinţele se adaugă altor cunoştinţe. Pe şantierele de săpături domneşte o necontenită primăvară a descoperirilor, pe războaiele de ţesut ale filologilor neobosita activitate a iernilor iscusite, iar toamnele sunt darnice şi dăruiesc roade pârguite. Dar

recoltele vechi şi noi, prilejuind uneori interpretări, opuse, îl obligă pe istoric să privească lucrurile mai de sus, să rişte mereu, tot mai mult. Să vezi totul, să cuprinzi totul – nu, fireşte – dar să încerci să vezi totul, apoi să cuprinzi totul. Este sfatul ce revenea neîncetat în cursul convorbirilor noastre cu Lucien Febvre 1. Acest îndemn către ambiţie era la el întotdeauna îngrădit de o prudenţă critică şi înţeleaptă, de un interes pasionat pentru om şi pentru oameni. Dacă am trasat marile probleme, cele care se conturează cu putere, nu am vrut să emit sentinţe în dezbateri care trebuie să rămână deschise, căci ceea ce nu ştiu este infinit mai vast decât ceea ce ştiu. Nu m-am dat nici de partea hazardului nici de cea a cutărui sau cutărui determinism simplificator; n-am vrut nici să înlănţuiesc, nici să împrăştii prea mult evenimentele şi explicaţiile; am ţinut, de asemenea, să fug de contrastele facile: vâltorile Republicii pe de o parte, ordinea imperială pe de alta; originile, pline de sevă, de vigoare, de speranţă, iar mai apoi declinul, decrepitudinea, sfârşitul Imperiului târziu, ori, pe deasupra, erorile păgânismului şi mântuirea veşnică prin creştinism… Astfel, m-am străduit mereu să rămân credincios orientărilor lui Lucien Febvre. Dacă am izbutit, mă bucur ca istoric al acestei civilizaţii care este viaţa mea, ca prieten, ca un prieten recunoscător faţă de un om care lămurea totul într-o lumină nouă. Fără îndemnurile şi fără încurajările sale nici nu aş fi întreprins, nici nu aş fi continuat o asemenea muncă. Ajung însă la capătul drumului şi-mi este refuzată plăcerea de a-i oferi această carte, din care el nu va fi citit, din păcate, nici măcar un rând. Aşteptam să i-o înfăţişez în întregime. Fie oricum un omagiu afectuos şi fierbinte marii şi scumpei sale memorii.

1 Lucien Febvre (1878 – 1956), profesor la universităţile din Dijon, Strasbourg şi apoi la Collège de France

(1933 – 1950), unul dintre cei mai de seamă istorici francezi ai secolului nostru. Dintre operele lui citătm la terre et l’évolution humaine (1922), Un destin: Martin

I.uiher (1928) şi

Le problème de l'incroyance au XVIe siècle: la religion de

7 Rabelais (1912) (fişă oferită de Zoe Petre, N. tr.).

Dar istoria istoriei Romei te face să te opreşti o clipă spre a-i asculta învăţămintele şi sfaturile.

Mulţi istorici, cei dintâi puţin experimentaţi, cei din urmă de o eficacitate şi de o precizie fără egal, s-au străduit să recreeze fastele Romei. În fapt, toate aceste eforturi sunt solidare între ele; ele au contribuit la reliefarea progresivă a chipului Romei şi a realităţilor vieţii ei. Încă umaniştii presimţiseră puternica opoziţie dintre Republică şi Imperiu, chiar dacă s-au dedicat mai ales – dincolo de această îndoită istorie – învăţămintelor, esenţiale în ochii lor, ale literaturii latine, idealului uman de Romanitate pe care ea îl propune, valabil la scara propriei lor vieţi. Astfel, după Petrarca – cu siguranţă că nu a fost el însuşi iniţiatorul –, Machiavelli (1469 – 1527), în ai săi Discorsi, zugrăveşte cel dintâi o icoană ideală şi idealizată a Republicii, dar motivele lor sunt străvezii. Alţii, în secolul al XV-lea, Flavio Biondo, Bracciolini, Ruccellai, apoi în al XVI-lea, Ligorius (1510 – 1583), Sigonius (1520 – 1584) aveau să se intereseze de epigrafie, deseori cu o îndrăzneală vinovată; apoi alţii, în aceeaşi epocă, ca Fulvio Sabino, Bartolommeo Marliani, Aldrovandi, se dedicau topografiei; iar alţii, ca Guillaume Bude (1468 – 1540) şi Fulvio Orsini (1529 – 1600), numismaticii, iconografiei, metrologiei, sau ca J.-C. Scaliger (1484 – 1558), cronologiei. Diversitatea Romei se organizează atunci prin multiplicitatea observării trecutului ei.

Prima grijă era aceea de a vedea sau de a sesiza totul. Apoi se impunea critica, cu cernerea ei meticuloasă. Această străduinţă nu se afirmă decât destul de târziu, în momentul în care Reforma îşi aduce spiritul ei de anchetă şi de controversă. Pe urmă critica va deveni o regulă de gândire. I se datoresc opere importante ca cele ale lui Godefroy despre drept, în 1665, ale lui Bosio asupra experienţei religioase, în 1652, ale lui Tillemont asupra

istoriei generale, în 1690. Olandezul Perizonius va face chiar figură de pironian \ când va

1 Piron (Pyrrlion) din Elis (cen. 365 – 275 înaintea erei noastre) este întemeietorul şcolii sceptice de gândire în tr.).

pune degetul pe neverosimilităţile tradiţiei cu privire la perioada republica nă.

În secolul al XVII-lea, în ambianţa politicii regale absolutiste, Gibbon va căuta să explice evoluţia care duce monarhia lui Augustus şi imperiul său la inovaţiile şi revoluţiile Imperiului creştin. Politică şi religie; însă tot ceea ce priveşte arta scăpa încă unei apropieri eficace: în 1764 acea Geschichte der Kunst a lui Winckelmann încearcă să-i dea o interpretare, reluată, discutată mai târziu de către Wickhoff (1853 – 1909) şi Riegl (1858 – 1905).

Istoria începuturilor Republicii va fi bântuit spiritul atât de vast şi de novator al lui Giovanni-Battista Vico (1668 – 1744): el vrea să-i aplice sistemul său; el neagă venirea lui Eneas în Italia, reduce pe regi la nişte personificări abstracte, întârzie reformele „serviene”, pune sub semnul întrebării originea străină şi oficială a celor XII Table, aduce în analiza dreptului, îndeosebi în cea a lui patria potestas 1 şi a. testamentului, idei originale, pătrunzătoare; Dl. de Beaufort (m. 1795), în afară de disputele asupra legislaţiei lui Papirius sau a bunei-credinţe a lui Titus Livius, vădeşte interes pentru etruseologie.

În 1734, Montesquieu reia anumite, afirmaţii ale lui Bossuet despre cauzele măreţiei Romei, însă, pe când acesta vede pretutindeni mâna providenţei, Montesquieu nu caută în fapte decât explicaţia faptelor înseşi, cu o logică de fizician: el nu are pasiune decât pentru cauzele perceptibile şi efectele lor. Middleton (1580 – 1627), Herder (1744 – 1803), apoi şi alţii au venit la rândul lor cu conjecturile şi cu vederile lor, dar mai ales graţie criticii filologice a lui Wolf şi alor sale Leitfaden (1787) s-a putut proceda la o abordare

1 „Autoritatea părintească” exercitată legalmente de capul familiei (pater familias) asupra tuturor membrilor 9 acesteia, fie ei liberi sau sclavi (N. tr.).

precisă a textelor antice – ca o adevărată hrană –, iar istoria literaturii latine a putut urma – era să spun, s-a putut alătura – istoriei artei antice cu o siguranţă mai mare, reluând demersurile vechi ale lui Scaliger, Justus Lipsius, Casaubon, Lambin şi ale emulilor lor: atunci s-a putut visa la o vedere totodată analitică şi sintetică a, istoriei „interne şi externe” a Romei, sub aspectele ei complexe.

Römische Geschichte a lui Nicbu. hr (I-II, 1 S11 – 1812; III, 1832) va fi rezultatul acestor eforturi. În pofida unor critici violente – nu le vom uita pe cele ale lui Schlegel – ea este şi rămâne prima, ca dată, între marile istorii ale Romei, îndeosebi pentru problemele pe care le ridică statul ţărănesc şi luptele patricio-plebeiene; ea deschide calea lucrărilor unor romanişti 1 ca Savigny (1779 – 1881) şi Jhering (1818 – 1892), anchetelor literare ale lui Bernhardy, interpretărilor pătrunzătoare ale lui Ritschl, iluminărilor, uneori primejdioase, în critica de text, ale lui Lachmann. Şi când romantismul descoperitorilor a făcut loc calmului expunerilor „pozitive”, când Corpus-z? / inscripţiilor începe să furnizeze imensele bogăţii ale textelor sale grupate, Römische Geschichte a lui Th. Mommsen, cu ale sale trei volu me din 1854 – 1856 şi al patrulea din 1885, dă istoricilor suma sistematică a tuturor anchetelor, a tuturor descoperirilor, a tuturor reflecţiilor momentului.

Nu că ea n-ar fi provocat agitaţii, atât prin îndrăznelile de limbaj (Cicero „un ziarist în sensul rău al cuvântului”, Pompei sortit de natură să fie „un viteaz subofiţer de cavalerielato din Utica, „Don Quijote cd aristocraţiei”), cât şi prin impulsivitatea abia reţinută pe care o vădeşte autorul, chiar pe vremea când se pregăteşte unitatea germană, în judecarea faptelor şi a oame1 în sensul de „cercetători ai dreptului roman”, iar nu de „specialişti în domeniul limbilor romanice” (N. tr.).

nilor Republicii romane. Nu că ea n-ar fi avut de înfruntat opoziţia lui Iacob Burckhardt (18181897), animal de un fel de pesimism romantic, sau că n-ar fi găsit, în faţa ei, interpretări divergente, ca cele ale lui Augustin Thierry, Michelet, Renan, Fustei de Coulanges, însă ea adusese o reconstrucţie pozitivă – s-ar putea spune, în anumite privinţe „pozitivistă” –, care a dominat toată istoriografia posterioară, credincioasă sau necredincioasă exemplului ei.

După Mommsen, se îngrămădesc o mulţime de epigoni, unii în direcţia lui Iacob Burckhardt, ceilalţi chiar în direcţia lui Mommsen. Dar curând se vădeşte o specializare a cercetărilor, apoi se afirmă, ca cele ale lui Harnack, ale lui Troeltsch, ale Monseniorului Duchesne în istoria creştinismului… De asemenea se afirmă o recurgere la o critică comparativă, la o valorificare a unor teze aflate în contrast. Campionilor istoriei Romei li se opun cei ai istoriei Italiei, campionilor monarhiei lui Cezar şi ai „principatului” lui Pompei li se opun cei care nu admit această „diarhie”, campionilor istoriei politice li se opun cei care încearcă să explice faptele prin economie; partizanilor criticii le răspund cei ai hipercriticii. În sfârşit, rămân contemporanii, maeştrii dispăruţi ieri şi cei care mai sunt printre noi, cărora ne simţim îndatoraţi, chiar din pragul acestei cărţi, să le dăm mărturie, într-o recunoscătoare închinare fără specificări de nume, şi faţă de care vom recunoaşte datoria noastră, cu sufletul fără umbră de reţinere, din modestie şi din echitate.

„Aşadar, Roma”, cum spunea Lucien Febvre, în acel stil care nu-i aparţinea decât lui, marcând după astfel de cuvinte o lungă şi meditativă tăcere. Şi aceasta este de ajuns, poate, când ai văzut de multe ori, din foişorul Capitoliului, deschizându-se perspectiva forului republican, înălţându-se toate aceste pietre care au fiecare o istorie, etajându-se aceste coline pline de zbucium pornind de la poalele Miliarului de aur 1 către depărtările spaţiului şi timpului, ocolind Colosseumul martirilor şi Calea sacră a triumfătorilor.

JEAN COUSIN

Besançon, decembrie 1959

1 Stâlpul din piatră, îmbrăcat în aur, a cărui temelie a fost descoperită în forul roman, lângă templul lui Saturn, de la care se calculau în principiu „milele” (miile de paşi) fiecărei mari căi de circulaţie romane (N. tr.).

Cartea I.

ITALIA ŞI ROMA PÂNĂ LA ÎNCEPUTUL REPUBLICII

Capitolul 1

ITALIA PRIMITIVĂ ŞI POPULAREA TREPTATĂ A PENINSULEI.

În cursul secolului al VIII-lea înaintea erei noastre, aproape simultan, în peninsula italică se produc fapte esenţiale, făcând-o să intre în lumina istoriei, începutul colonizării greceşti, înflorirea civilizaţiei etrusce, apoi întemeierea Romei se situează la da te foarte apropiate; secolul al VIII-lea înaintea erei noastre este punctul netăgăduit de plecare al intrării Italiei pe calea progresului.

1. AL DOILEA ŞI PRIMUL MILENIU înaintea erei noastre

Pe teritoriul ei, în cursul mileniilor anterioare, nimic nu corespunsese, nici măcar de departe, cu strălucitele civilizaţii pe care le cunoscuse Orientul mediteranean. Totuşi, epoca neolitică, apoi cea a bronzului şi începutul epocii fierului n-au trecut fără să lase urme de viaţă şi de cultură, pe care se cuvine să le evocăm aici în câteva cuvinte. Căci originea cea mai depărtată a popoarelor italice îşi are rădăcinile în aceste perioade timpurii.

În cursul celui de al II-lea mileniu înaintea erei noastre, civilizaţiile numite chalcolitice iradiază deja cu o oarecare strălucire. Din nordul şi până în sudul peninsulei au fost dezgropate sate de colibe şi morminte, adesea rupestre, care au furnizat un abundent material de caracter tipic chalcolitic. 14

Săpături recente, conduse după o metodă stratigrafică sigură, au lărgit mult cunoştinţele noastre cu

privire la raporturile pe care, de pe atunci, le întreţineau civilizaţiile din Occident şi din Orient. Cercetările lui Bernabò Brea pe teritoriu! ligur şi în insulele Eoliene pun într-o vio lumină intensitatea şi vicisitudinile comerţului care a unit Italia şi Sicilia cu lumea egeeană încă din clădicul mijlociu, adică încă din prima parte a celui de al doilea mileniu înainte de era noastră.

Apariţia în Italia a popoarelor vorbind limbi indo-europene se situează în cursul perioadei următoare, cea a bronzului. Trebuie presupuse, fără îndoială, mai multe valuri de invadatori, numeroşi sau nu, nu putem şti, dintre care două, cele mai însemnate, sunt răspunzătoare de răspândirea în peninsulă a bronzului, apoi a fierului. Cea dintâi ar data din prima parte a mileniului al doilea înaintea erei noastre; a doua, de la hotarul sfârşitului lui. Nu este însă uşor a face să coincidă aceste presupuse veniri de triburi noi cu apariţia cutărei sau cutărei faze culturale, atestate arheologic. Dezvoltarea cercetărilor pe teren a arătat, în epoca bronzului, dualitatea a doua facies-uri culturale cu totul pregnante. Primul este reprezentat de sate ciudate, ale căror locuinţe sunt construite pe palafite şi sunt înconjurate de şanţuri protectoare. Acestea sunt terramare-le, în vestigiile cărora s-a găsit, din belşug, o ceramică neagră lucitoare, precum şi arme de bronz. Prezenţa lor se mărgineşte la Italia de Nord. Al doilea facies cultural din epoca bronzului este denumit apeninic: S.M. Puglisi i-a schiţat de curând o imagine de ansamblu. El se manifestă de-a lungul întregului lanţ al Apeninilor. Sate de colibe, necropole cu rit de înhumare au dat la iveală un bogat material de bronz şi o ceramică de impaslo negru cu decor incizat. Se răspândeşte o formă importantă de vase: amfora biconică. Dezvoltarea civilizaţiei bronzului pare să fi fost foarte restrânsă în ţinutul etrusc şi în cel latin.

La începutul mileniului întâi, tehnica fierului (harta 1) îşi face o strălucită apariţie. Aşezări noi se dezvoltă în tot lungul peninsulei. Ritul incineraţiei înlocuieşte pe cel de înhumare în nordul şi în vestul ţării. În Emilia Orientală,

civilizaţia fierului este denumită villanoviană, după numele Villanovei, oraş vecin cu Bologna, în jurul căruia necropole întinse au fost explorate ştiinţific. Mormintele iau o înfăţişare de puţ, iar urnele, de formă biconică, au deasupra o strachină întoarsă. În ţinutul venet şi în Lombardia, două civilizaţii înrudite sunt cunoscute sub numele de „atestină" şi de civilizaţia „Golasecca". Dar succesiunea cea mai interesantă de aspecte culturale diverse se arată, în această primă epocă a fierului, în jurul Bolognei. Faza denumită San Vitale se leagă încă de epoca bronzului şi face treptat loc unor faze mai evoluate: Benacci şi Arnoaldi. Această înflorire culturală tipică nu este întreruptă decât la mijlocul secolului al VI-lea, prin sosirea etruscilor, care invadează Câmpia Padului. Ei dezvoltă la rândul lor civilizaţia „Certosa".

Etruria şi Laţiul, atât de puţin active în epoca precedentă, cunosc şi ele o înflorire strălucită de tip villanovian. Incinerarea se impune progresiv în întreaga regiune. Puţuri, săpate direct în pământ, primesc fiecare o urnă biconică. În ţinutul etrusc se înmulţesc aşezările şi necropolele chiar pe locurile unde se înalţă astăzi marile oraşe toscane. Ofrandele funerare, vase de pământ ars, fibule, coliere, ornamente de bronz, arme de fier, sunt împodobite cu un decor geometric incizat; ele vădesc tehnici deja evoluate şi o prosperitate certă a aşezărilor urbane. În Laţiu şi pe teritoriul Romei, tabloul este acelaşi. Totuşi, găsim adesea, ca recipient pentru cenuşă, o urnă de argilă modelată în formă de colibă (fig. 1). Urna-colibă, larg răspândită în necropolele din Munţii Albani şi de la Roma, oferă deja un simbolism funerar evident. Rămăşiţele mortului sunt strânse într-un obiect modelat după chipul locuinţei celui viu şi acest paralelism apropiat între casa celui viu şi cea a mortului, şi, la modul general, între existenţa pământească şi cea de dincolo de mormânt, se va regăsi

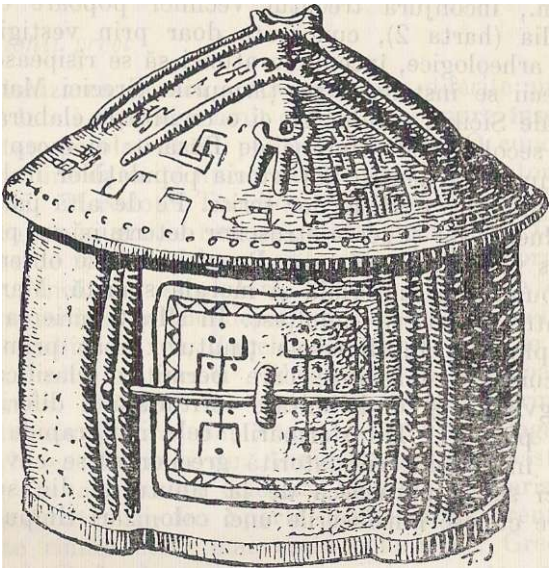

1. O colibă etruscă din munţii Albani, sec. VIII înaintea erei noastre Decoraţiuni geometrice incizate, cu puncte, linii şi cruci încârligate (Extras din RAYMOND BLOCH, L'Art et la civilisation etrusques, Paris, Pion, 1955)

larg dezvoltată în tot cursul istoriei Etruriei şi a celei a Romei însăşi.

În Italia de Centru-Est şi de Sud, civilizaţia fierului nu o rupe cu perioada precedentă, ci pare că răsare pe nesimţite din civilizaţia apeninică. Înfăţişarea şi caracteristicile ei variază după regiuni, Picenum Septentrional (cu descoperirile de la Novilara), Picenum Meridional, Umbria, Abruzzi, Apulia, sudul peninsulei, Campania şi Calabria. Pentru estul Italiei, sunt izbitoare raporturile cu ţinuturile situate dincolo ele Adriatica. Pe când armele de piatră au dispărut, bronzul şi fierul sunt folosite din plin, iar fibulele cu arc frânt şi cu discuri sunt numeroase. Mormântul este mai ales în formă de fosă, iar morţii sunt înhumaţi.

2. PRIMELE LUMINI

Întunericul care, până în secolul al VIII-lea înaintea erei noastre, înconjură trecutul vechilor popoare din Italia (harta 2), cunoscute doar prin vestigiile lor arheologice, începe de atunci să se risipească. Grecii se instalează pe

ţărmurile Greciei Mari 1 şi ale Siciliei şi aduc cu ei o civilizaţie elaborată de secole în Mediterana de Răsărit: ei încep să lămurească pentru noi istoria populaţiilor italice cu luminile tradiţiei lor scrise. Pe de altă parte, influenţa lor şi cea a etruscilor determină un progres vădit în toată ţara. Pretutindeni se observă o bunăstare materială şi morală sporită. Marile centre urbane se înmulţesc. În sfârşit, scrierea se răspândeşte în diversele ţinuturi, apar primele documente epigrafice care permit o clasificare lingvistică şi o delimitare teritorială a diferitelor popoare. Transformările cele mai rapide se fac în sudul ţării datorită grecilor şi se cuvine deci să se pornească de la ţinuturile din sud, care cunosc binefacerile unei colonizări timpurii.

Fenicienii

Izvoarele literare, epigrafice şi arheologice atestă prezenţa negustorilor originari din Fenicia pe coastele Siciliei şi Sardiniei, încă de la o dată timpurie, cel puţin clin secolul al VIII-lea înainte de era noastră. Comerţul fenician ţinea să întemeieze escale pe drumul legăturilor sale cu Spania. Feniciana Cartagină prosperă pe coastele africane şi transformă în aşezări statornice aceste prime factorii; astfel s-au născut în Sicilia Lilybaeum, Motye, Eryx, Panormus (Palermo), Solus, Cefalu; Caralis (Cagliari), Nora, Sulei în sud-vestul Sardiniei. Aceste colonii n-au prea avut o artă şi o cultură originală şi au fost mai ales agenţi de transmitere pentru civilizaţia greacă. Comerţul

1 Grqecă-a Magna este numele tradiţional dat ansamblului coloniilor greceşti din sudul Italiei şi Sicilia, şi apoi şi acestei arii geografice, în întregul ei (N.tr.). 18

fenician, însă, răspândeşte obiecte de lux orientale care sunt primite cu plăcere de către etrusci şi latini.

Colonii greci

Colonizarea greacă, provenită din diferite părţi ale lumii elenice, a avut o mult mai mare însemnătate pe plan etnic, politic şi cultural. O cunoaştem bine datorită numeroaselor pasaje din istoricii greci, Herodot, Tucidide, Diodor din Sicilia, Strabon şi graţie nenumăratelor

documente figurate de tot felul, descoperite chiar pe locul oraşelor. Încă din secolul al VIII-lea, greci de origine ioniană, chalcidienii din Eubeea, întemeiază în Sicilia Naxos, Zânele, Leontinoi, Catane, la extremitatea cizmei Rhegium, în Campania Cumae. Dorienii nu sunt mai prejos. Corintul întemeiază Siracuza, Megara dă viaţă Megarei Hyblaea. Dorienii din Ahaia creează pe coastele ioniene ale Italiei coloniile Crotona, Sybaris şi Metapont; cei din Sparta întemeiază Tarentul. Este rândul celor mai vechi colonii ale Greciei Mari să fondeze oraşe noi şi însemnate, cum sunt Selinus şi Akragas (Agrigentum) în Sicilia şi Paestum în Campania. Cetăţile Italiei Meridionale n-au ştiut să se unească; în Sicilia, dimpotrivă, lupta înverşunată contra Cartaginei a suscitat hegemonia Siracuzei, indiscutabilă la începutul secolului al V-lea înaintea erei noastre în vremea tiraniei lui Dionis. Cărţile lui J. Berard şi ale lui Dunbabin pun cu dreptate accentul pe aportul cultural al acestor greci de apus pe solul italic. Ştiinţa, filosofia, poezia, arhitectura militară şi civilă, artele, în general, au cunoscut acolo o înflorire strălucită şi prezintă adesea aspecte originale faţă de realizările înseşi ale patriei-mame. Toate acestea au exercitat o înrâurire profundă asupra tehnicilor, religiei şi artei populaţiilor italice.

Fenicienii şi punii pe de o parte, elenii pe de alta, s-au găsit în contact cu populaţii indigene a căror origine ne scapă adesea. Textele antice

Fontanella lovllara
1 ¿Ps, [onanello!
%)
y (f V
Tolfa-Allumiera\ t-X.
V iRoma – ix-o \ CIVILIZAŢIA Oft LATIALĂ
Ischiao”.
Tlmmar:
CIVILIZAŢIA NURAGHILOR
Mllazza
CIVILIZAŢIA SICULĂ – sec. lv-lll înaintea erei noastre

(

presupun raporturi etnice între sarzi şi triburile din

Africa de Nord şi din Spania. Din idiomurile sarde subzistă firave indicii lexicale şi toponimice a căror origine mediteraneană este foarte

1. Civilizaţiile clin epoca fierului în peninsula italică veche. Sarzii au avut, încă din mileniul al II-lea înaintea erei noastre, o civilizaţie originală cu monumente megalitice de plan circular, nnraghi. Numeroase mărturii ale unei mici plastici de bronz vădesc o 20

artă originală. Statuete filiforme, foarte numeroase în muzeul din Cagliari (il. l), au format în 1950 obiectul unei expoziţii itinerante, care, într-una din etape, s-a oprit la Paris. Triburile din interiorul insulei Ilienses au rezistat cu înverşunare tuturor invadatorilor, întâi puni, apoi romani. Potrivit istoriografiei greceşti, Sicilia ar fi fost ocupată mai întâi de şicani, pe urmă de siculi, care i-au împins pe primii către apus. Elymii ocupau partea de nord-vest a insulei. După indicaţiile toponimiei, şicanii şi elymii erau de origine mediteraneană. Siculii s-au răspândit nu numai în Sicilia, ci şi în Italia Meridională. Caracterul indo-european al limbii lor este atestat de câteva inscripţii obscure pe care le-au lăsat şi prin glosele antice ale unor cuvinte sicule. Statornicirea lor în insulă datează din vremuri foarte vechi. Civilizaţia fierului care le aparţine ne este cunoscută din necropolele rupestre de la Finocchito, lângă Noto.

Populaţiile italice

Actuala Calabrie, Lucania şi Campania erau ocupate, de la sud la nord, de Itali, al căror nume urma să aibă o soartă fericită, cu totul neaşteptată de Oenorii, Bruttii, Osci şi Ausoni. Câteva resturi onomastice, legende monetare sugerează o înrudire între dialectele lor, pe de o parte, şi limba inscripţiilor sicule şi latina, pe de alta. De aceea s-a presupus că pe coasta tireniană, de la Tibru până în Sicilia, s-ar fi răspândit un strat de populaţii paleo-italice, înrudite între ele şi deosebite de italicii de răsărit, de umbro-sabelici, al căror leagăn ar fi zona Apeninilor şi a Adriaticii: astăzi sunt denumiţi proto-latini. Pătrunderea grecească, expansiunea etruscă şi înaintarea italicilor de

răsărit le-au răpit acestor popoare orice individualitate.

1 Prin extinderea ulterioară asupra întregii peninsule 21 (N.tr.).

Apulia, în vechime Icipygia, era domeniul iapygilor. Se deosebeau, alături de ei, messapii, penceţii şi daunii. După antici, toate popoarele acestea îşi aveau obârşia dincolo de mare. Nume

2. Populaţiile italice roase inscripţii, scrise într-un alfabet grecesc şi descoperite pe teritoriul Apuliei, demonstrează că limba iapygă era indo-europeană, dar deose22

bâtă de idiomurile italice şi în strânsă relaţie cu Iliria. Iar aceasta confirmă originea balcanică atribuită iapygilor de tradiţie. Civilizaţia acestora a fost, firește, foarte

influenţată de coloniile greceşti din regiune şi îndeosebi de Tarent. Morminte de înhumare se înşiruie din veacul al VIII-lea până în al III-lea înaintea erei noastre Materialul cel mai caracteristic din ele este ceramica pictată cu decor geometric. Vasele prezintă adesea toarte foarte înalte. Oraşele, cum sunt Canosa, Ruvo, Brindisi, formaseră o federaţie. Ele au ştiut să reziste grecilor şi n-au căzut decât sub loviturile legiunilor romane.

Centrul Italiei a cuprins numeroase popoare, dintre care unele au avut o înrâurire hotărâtoare asupra istoriei peninsulei. Civilizaţia vechilor latini, statorniciţi la gurile Tibrului, cea a etruscilor stabiliţi pe pământul Toscanei actuale vor fi studiate în amănunt mai departe. Alături de ei, un şir întreg de populaţii formează, într-o vastă unitate etnică şi lingvistică, gruparea italicilor de răsărit sau umbro-sabelicilor. La sud de Abruzzi, samniţii se răspândesc în Campania, unde iau numele de osci, apoi în Lucania şi în Calabria. În centru, vestinii, pelignii, equii, marsii, volscii, sabinii trăiesc unii lângă alţii. La nord, umbrienii ocupau regiunea care a păstrat numele de Umbria. Istoriografia antică grupează da te destul de confuze despre legăturile de rudenie care uneau aceste diverse popoare. Studiul lingvistic, mai instructiv, dezvăluie unitatea grupului de idiomuri italice din est şi distanţa care le desparte de latină. În sud, sabelica, sau asta, ne este cunoscută graţie numeroaselor inscripţii din Samnium, din Campania şi din Italia Meridională. Cele mai importante dintre aceste texte sunt gravate pe cippus-ul de la Abella şi pe tabla de bronz de la Bantia. În nord, umbriana este cunoscută mai ales prin vestitele table de bronz de la Iguvium (Gubbio), studiate cu mare ştiinţă de G. Devoto. Dialectul volscilor este cel de pe tabla de bronz de la Velitrae (Velletri).

În pofida unităţii lor etnice şi lingvistice, aceste populaţii au avut destine felurite. Samniţii, munteni şi războinici, cuceresc, la sfârşitul secolului al V-lea, Campania, apoi Calabria, în sfârşit ajung până în Sicilia. Ei sunt învinşi de Roma după un lung duel al războaielor

cărora le-au dat numele. Cultura lor n-a progresat decât cu încetineală şi n-a fost amplu înrâurită, ca cea a vechilor campanieni şi lucanieni, de către eleni şi etrusci. Samniţii au fost strâns legaţi de alte triburi din Italia Centrală, marrucinii, vestinii, pelignii şi marsii. Sabinii, equii şi volscii s-au aflat într-un contact timpuriu cu civilizaţia etruscolatină. La rândul lor, umbrienii îşi împrumutaseră, fără îndoială, numele de la triburi ne-italice care îi precedaseră pe teritoriul lor. Ei fură supuşi foarte devreme unei profunde influenţe etrusce. Lungul text al tablelor iguvine este bogat în învăţăminte asupra datinilor lor religioase şi a instituţiilor lor politice. Unele din oraşele lor, precum Gubbio, Todi, Spoleto, au fost prospere.

Pe ţărmul Adriaticii, unde se află actualele Le Marche, italicii de est se învecinau cu triburi ne-italice, cu picenii. La sud de Ancona, o bogată civilizaţie a fierului cu răspicate afinităţi balcanice înfloreşte între secolele al VII-lea şi al VI-lea înaintea erei noastre Mormintele de înhumare de la Piceno şi Cupramarittima conţin un frumos material de ceramică, de bronz şi de fier. În aceeaşi regiune, unele inscripţii sunt redate într-o limbă, fără îndoială, indo-europeană, clar care vădeşte o nedezminţită înrudire cu limbile din Uiria. Mai la nord, necropolele de la Novilara, lângă Pesaro, ne poartă cu gândul, prin numeroase trăsături asemănătoare, la culturile balcanice; un număr de inscripţii gravate pe stele grosolane rezistă până acum. Încercărilor de descifrare. O bună parte din triburile picene par, într-adevăr, să provină de pe celălalt ţărm al Adriaticii. Poporul Iapuzco, pe care îl menţionează tablele iguvine, ne face, fireşte, să ne gândim la Iapudii din Iliria şi la Iapygii din sudul Italiei.

Ligurii

Dacii se trece dincolo de teritoriul latinilor şi al etruscilor, apar populaţii noi în zona Toscanei de Nord, a Liguriei, a Piemontului şi a unei părţi a Lombardiei. Anticii îi numeau liguri. Pentru anumiţi greci din epoca arhaică acest termen desemna de fapt toate popoarele Europei de Apus.

3. Limbile şi dialectele italice către amil 700 i. era noastră Aria lingvistică neindo-europ cană este haşurată

Diverse triburi ligure se distribuiau în zonele Apeninilor, ale Alpilor şi ale şesului Fadului, Friniales, Vdurii în jurul Genovei, Ingauni, Segocii, Taurini, Salassi, Lepontii. După datele toponimiei, glosele antice de cuvinte ligure arată că, în totalitatea lor, ligurii trebuiau să provină

dintr-un substrat mediteranean şi pre-indo-european din Europa de Apus. Invaziile celtice dădură naştere unor grupări etnice mixte care sunt denumite celto-ligure. Acestora li se datoresc, fără îndoială, unele inscripţii lepontice târzii, descoperite în Lombardia de Sus şi în Ticino. Expansiunea etruscă şi sosirea celţilor i-au împins pe liguri în ascunzişuri alpine şi apeninice, unde au opus romanilor o rezistenţă înverşunată. Printre vestigiile arheologice care pot fi atribuite acestor triburi vechi se disting figurile rupestre din Monte Bego (în Alpii Maritimi), „statuile-menhiri" din Corsica şi desenele gravate pe stâncile din Val Camonica (harta 3).

Reţii

Mai la răsărit, colonizarea etruscă relativ timpurie a întâlnit populaţiile din zonele alpine şi subalpine care domină şesul Padului. Euganeenii ocupau regiunea subalpină, reţii văile din Trentino şi de pe Adigele superior. Toponimia indică, într-adevăr, prezenţa unui strat lingvistic distinct, denumit ret sau reto-euganean şi care are un caracter pre-indo-european. Unele inscripţii din împrejurimile Lacului Garda atestă însă o influenţă indo-europeană foarte clară. Se discută asupra înrudirii posibile dintre reto-euganeeni şi liguri. Inscripţii târzii din văile alpine şi din zona Yeronei şi a Padovei vădesc o certă influenţă etruscă. Însă aceasta nu îngăduie nici ca reţii să fie luaţi drept rude ale etruscilor şi nici să se creadă în originea nordică a acestora din urmă.

Veneţii

La răsărit de lot, veneţii au dat numele lor teritoriului pe care îl ocupau. Anticii le atribuiau o obârşie iliră. Cercetările întreprinse în Italia de Pellegrini iar în Franţa de Lejeune pun în lumină caracteristicile aparte ale limbii venele, atestată în numeroase inscripţii funerare şi votive, descoperite în regiunea Este, în cea a Padovei şi în cea a Alpilor Carnici. Este o limbă incloeuropeană cu un caracter arhaic, prezentând analogii interesante cu latina. Civilizaţia specifică veneţilor şi-a \irmat destinul până în momentul romanizării. Apogeul ei se situează în

vecinătatea anului 400; marile centre sunt Padova şi Este, iar atelierele metalurgice produc în număr mare situle de bronz decorate în repousse. Padul inferior şi Adigele au protejat independenţa venetă contra etruscilor şi a celţilor, şi acest popor al mării şi al comerţului a putut să intre în mod pacific, în secolul al III-lea înaintea erei noastre, în alianţa Romei.

Celţii în plină epocă istorică, invaziile celţilor se revărsară în Câmpia Padului şi, până la sfârşitul secolului al III-lea înainte de era noastră, au pătruns pe alocuri către sudul peninsulei. Spaima cuprindea ţara la sosirea acestor războinici înalţi la stat, ale căror obiceiuri erau încă pe jumătate barbare. Tumulturile galice, cum erau ele numite, au fost trecute printre ceasurile cele mai dramatice ale istoriei Romei. Momentul sosirii celţilor în Italia, punctul lor de plecare, căile pe care le-au urmat mai pun încă probleme. Iată tabloul zugrăvit de Titus Livius (V, 34 şi urm.). Sub domnia lui Tarquinius Priscus, Ambigatus, regele biturigilor, i-ar fi pus pe o parte din supuşii săi să plece din ţara lor, deja suprapopulată. O expediţie condusă de nepotul său, Bellovesus, şi compusă din biturigi, arverni, hedui, ambari, carnuţi şi aulerci ar fi cucerit atunci Câmpia Padului. Mai apoi, invazii noi i-ar fi adus pe cenomani în regiunea Brescia şi Yerona, pe boii şi pe lingoni la vest de Milano, pe senoni până în Toscana şi în plin Laţiu. Toate acestea s-ar fi petrecut cam între anul 600 şi secolul al IAMea înaintea erei noastre însă arheologia nu confirmă aceste da te atât de timpurii. Materialul cuprins de mormintele celtice din nordul peninsulei arată că celţii, dacă vor fi făcut câteva incursiuni anterioare, crm o dovedesc descoperiri recente făcute la Marzabotto de către G.A. Mansuelli, n-au intrat în Italia cu toată puterea decât începând de la mijlocul secolului al V-lea înaintea erei noastre Valurile lor succesive se vor fi propagat între circa 450 şi 350, în cursul perioadei care marchează începutul celei de a doua vârste a fierului.

După Titus Livius, ei veneau din Galia; în realitate, ei veneau din Europa Centrală, din Valea Dunării şi din

Boemia, patria boiilor. Alţi celţi au plecat, cam în aceeaşi vreme, spre apus şi spre răsărit; şi unii şi alţii se retrăgeau în faţa unor popoare noi, venite din est şi din nord, pe care le grupăm sub numele de germani. Unul din locurile de trecere a invaziilor celtice spre Italia a fost, fără îndoială, Julier Pass, pas alpin situat pe drumul ce duce de la micul oraş elveţian Coire (Chur) la Chiavenna şi la Lacul Como. Au fost folosite însă şi alte drumuri. Invadatorii se războiră cu etruscii şi le smulseră Câmpia Padului. Dar populaţia toscană nu a fost nimicită şi cultura etruscă s-a menţinut în anumite puncte ale Italiei de Sus, de pildă la Mantua. La fel, în teritoriul ligur, s-au produs adevărate fuziuni etnice. Repartiţia celţilor a fost următoarea: insubrii s-au instalat în Lombardia Centrală, cenomanii în regiunea Bergamo şi Brescia, boii (care dădură Felsinei etrusce numele de Bononia, de unde vine cel al Bolognei) în Lombardia de Sud şi Emilia, lingonii în Romagna, senonii în nordul Picenumului, care luă numele de ager Gallicus. Vom evoca mai jos ameninţările contra Romei care, la începutul secolului al II-lea înaintea erei noastre a ştiut să-şi aservească triburile celtice. La mijlocul acestui secol ele se contopiseră cu vechii şi cu noii ocupanţi ai teritoriului lor, cum ne-o arată sârguinciosul Polibiu (II, 35, 4).

Când sosiră în Câmpia Padului, celţii erau purtătorii acelei civilizaţii a fierului din centrul Europei care este denumită civilizaţia La Tene, după numele unei mici staţiuni elveţiene, situată pe malurile Lacului Neuchitel, unde s-a găsit o cantitate însemnată de arme şi obiecte celtice. Armele lor erau bine făurite, săbiile şi lăncile solide. Cultura şi arta lor au împrumutat mult de la etrusei, fără să atingă însă nivelul lor. Morminte celtice de înhumare, apoi de incineraţie au dezvăluit un material divers, printre care se admiră luxul bijuteriilor de aur. Din celtică continentală, vorbită de aceşti invadatori, nu se regăsesc decât rare mărturii, cum sunt inscripţiile de la Novara şi de la Todi, şi câteva urme onomastice şi toponimice. Latina a împrumutat de la ea anumiţi termeni: astfel cei referitori la diferitele tipuri de care şi căruţe, în

construirea cărora celţii erau foarte pricepuţi. Din latină, cuvintele carrus, carruca au trecut în limba franceză 1. În sfârşit, prosperitatea Câmpiei Padului care, către 150 înaintea erei noastre, l-a umplut de admiraţie pe Polibiu, ajuns la faţa locului în cursul unei călătorii, trebuie să fi fost opera acestor războinici care se îndeletniceau cu plăcere şi cu lucratul pământului.

Astfel iese la iveală complexitatea culturală şi lingvistică a Italiei încă din epoca protoistorică. Progresele cercetărilor au lărgit, desigur, cu mult câmpul nostru de vedere şi rezultatele obţinute dovedesc varietatea civilizaţiilor şi a limbilor care s-au răspândit în peninsulă încă de la o dată timpurie. Această bogăţie culturală era de nebănuit acum doar o jumătate de secol. Noi nu trebuie să o pierdem însă din vedere dacă vrem să apreciem întinderea şi limitele tentativei de unificare făcute de etrusci şi dacă vrem să înţelegem caracterul treptat şi rezultatele finale ale cuceririi romane.

1 Şi limba română a moştenit aceste cuvinte latine: car şi căruţă (N.tr.).

Capitolul 2 POPORUL ŞI CIVILIZAŢIA ETRUSCĂ

Rolul pe care l-au jucat elruscii în Italia antică îndreptăţeşte din plin atenţia deosebită care le este acordată. Ei au fost purtătorii unei istorii îndelungate, care porneşte de la începutul secolului al VII-lea înaintea erei noastre şi se sfârşeşte cu puţin înainte de era noastră. Ei au disputat cartaginezilor şi grecilor hegemonia asupra Mediteranei de Apus, au fost cât pe ce să unifice peninsula în folosul lor, iar Roma a trebuit să se războiască timp de secole înainte de a-i învinge şi a-i supune. În sfârşit, civilizaţia romană însăşi va datori anumite trăsături ale sale moştenirii etrusce. Atenţia pe care cei vechi o dădeau deja locuitorilor anticei Toscane, şi studiile fără număr pe care li le-au consacrat apoi modernii n-au reuşit să rezolve în întregime problemele ridicate de originea şi de limba lor. Dar istoria poporului etrusc este totuşi pusă astăzi, sub multe aspecte, într-o vie lumină. Iar părţile rămase încă în

umbră nu trebuie să ducă la subestimarea cuceririlor definitive.

Punctul de plecare al expansiunii etruscilor, centrul vital al imperiului lor, a fost, cum se ştie, Toscana. Etruscii, al căror nume naţional era Rasenna şi pe care grecii îi numeau Tyrrhenoi, au fost denumiţi de către latini cu termenii de Tusei sau Etrusci, iar populus Tuscus a lăsat astfel moştenire numele său provinciei pe care 30

el a civilizat-o cel dintâi. Extrema fragmentare a peninsulei italice, parcă dinadins compartimentată de lanţul complicat al Apeninilor, se regăseşte în Toscana însăşi. Apeninii împing până la ea ultimele lor metereze şi întreaga regiune nu este decât o succesiune de văluriri, de coline şi de munţi care nu lasă loc unor şesuri de mică întindere decât de-a lungul fluviilor, al lacurilor sau al coastei. În cizma italică, particularismul diferitelor provincii a fost întotdeauna vivace; în Toscana, cetăţile vechii Etrurii nu au reuşit niciodată să se unească.

Civilizaţia etruscă ia naştere în jurul anului 700 înaintea erei noastre Ea îi urmează acelei civilizaţii villanoviene care, în secolul al VIII-lea, în Toscana ca şi în nordul Italiei, strălucise cu o puternică lumină. Către mijlocul acestui secol, materialul mormintelor villanoviene se modificase net. Mormintele cu fosă, cu rit de înhumare, se înmulţiseră alături de cele de incineraţie. Apar mari vase de bronz, osuarele de lut ars sunt înlocuite uneori cu osuare de bronz. Fiaschi turtiţi de bronz, coifuri cu buton sau cu vârf, scuturi rotunde evocă forme familiare lumii egeene. Figura omenească începe să servească drept element decorativ. Nu este însă vorba încă decât de o fază evoluată a primei civilizaţii a fierului şi modificările constante sunt datorite, fără îndoială, unor contacte repetate cu navigatorii greci care se aventurează până pe coastele italice. La sfârşitul secolului al VIII-lea şi la începutul secolului următor, schimbările în structura arhitecturală a mormintelor şi în forma obiectelor se accentuează. Mormintele, imitând aspectul caselor de locuit, devin adevărate camere (il. 5), deseori construite

dedesubtul unor mari tumuli de pietre şi pământ şi acoperite cu bolţi false sau, pe coasta Etruriei Septentrionale, cu cupole false. Dacă incineraţia se menţine în interiorul Etruriei de Nord şi îndeosebi în zona Chiusi, înhumarea covârşeşte peste tot aiurea. O bogăţie nebănuită şi aproape nemaiauzită se vădeşte, la Cerveteri, Palestrina şi încă în alte locuri, în morminte care conţin bijuterii de un lux şi de un rafinament cu totul orientale (il. 7). Toate acestea dezvăluie apariţia unor tehnici noi, dezvoltarea rapidă a unei mari proprietăţi economice şi comerciale. Începutul acestei civilizaţii noi, care a primit numele convenţional de orientalizantă, indică totodată începutul istoriei etrusce.

1. PROBLEMA ORIGINILOR ETRUSCE

Asupra originilor etruscilor, anticii aveau o părere aproape unanimă. Ei se raliau la povestirea lui Ilerodot, primul mare istoric grec, despre sosirea tirenienilor în Toscana. Potrivit scriitorului elen, o mare foamete ar fi determinat un popor din Asia Mică, lidienii, să se expatrieze în parte spre apus. Aceasta s-ar fi petrecut sub domnia lui Atys, fiul lui Manes. Regele şi-ar fi împărţit întreg poporul în două grupuri, din care a tras la sorţi care să rămână pe loc, şi care să părăsească ţara. El însuşi se aşează în fruntea grupului desemnat să rămână acasă, iar în fruntea grupului care pleca, îl puse pe fiul său Tyrrhenos. L'dienii se îmbarcară la Smirna şi navigară multă vreme înainte de a ajunge în ţara umbrienilor unde se aşezară, întemeiară oraşe şi îşi schimbară numele iniţial cu cel de tirenieni, împrumutat de la fiul regelui lor, care le servise drept călăuză şi căpetenie.

După cronologia lui Herodot, această migrare peste mare ar fi avut loc la o dată timpurie, în secolul al XIII-lea înaintea erei noastre. Scriitorii din Grecia şi din Roma adoptară, pe urmele lui, acest fel de a vedea. În poemele lui Vergiliu, Ovidiu şi Horaţiu, etruscii apar în mod curent sub numele de lidieni. Potrivit mărturiei lui Tacit (Anale, IV, 55), locuitorii Lidiei se considerau încă şi în epoca imperială fraţi de neam cu etruscii. După o frază a lui

Seneca, Asia revendica paternitatea toscanilor, Tuscos Asia sibi, Cindicat. Totuşi, un retor grec care trăia la Roma în epoca lui August, Dionis din Halicarnas, a dezvoltat un punct de vedere diferit. Lui nu i se părea posibil ca etruscii să fi coborât din colonişti lidieni, căci limba etruscă şi idiomul lidian, civilizaţia din Toscana şi cea din Lidia i se arătau a fi cu totul deosebite. Pentru el, toscanii reprezintă un popor foarte vechi, un popor băştinaş a cărui origine foarte timpurie explică singularitatea limbii şi a moravurilor. Tezei despre originea orientală i se opunea astfel teza autohtoniei.

Epoca modernă n-a adus o concluzie certă asupra acestei probleme. Chestiunea a fost mai curând întunecată prin elaborarea unei teorii noi, concepută în secolul al XVIII-lea şi care atribuie etruscilor o origine nordică. Aceştia ar face parte dintre invadatorii indo-europeni care s-au revărsat peste peninsulă începând din epoca bronzului. Dar argumentele aduse în sprijinul acestui punct de vedere sunt slabe. Raportul care leagă numele reţilor – aceste seminţii alpine de provenienţă obscură – cu cel de Rasennct este o pură aparenţă. Inscripţiile etruscoide descoperite în regiunile ocupate de reţi sunt târzii şi provin de la urcarea spre nord, în secolul al III-lea, a unor fugari etrusci strâmtoraţi de celţi. Astfel discuţia se învârte în esenţă în jurul ipotezei orientale şi a celei a autohtoniei.

Multe fapte de ordin lingvistic şi arheologic par să militeze în favoarea celei dintâi, care se bucură încă de mare favoare în lumea învăţaţilor. Caracterele orientale ale civilizaţiei etrusce sunt prea numeroase şi importante pentru a nu exclude ipoteza unei simple coincidenţe. Limba etruscă rămâne în parte neexplicată. Dar cel puţin dispunem de un document exterior Italiei, redactat într-un idiom foarte aprtijpiat; este inscripţia de pe vestita stelă din Insula Lemnos, descoperită în 1885 de doi tineri savanţi de la Şcoala franceză din Atena. Acest text datează din secolul al VII-lea înaintea erei noastre Or, dacă tirenienii au venit în adevăr din Asia Mică, aşa cum vrea

tradiţia, migraţia lor se situează cam pe la anul 700 şi nu la data prea timpurie pe care i-o atribuie

Herodot. La traversarea Mării Egee, ei au putut îace escală în Insula Lemnos şi prezenţa stelei etruscoide se potriveşte foarte bine în cadrul ipotezei orientale.

La fel, caracterele orientale ale civilizaţiei etrusce sunt semnificative. Femeia ocupă în familie şi în societate un loc care evocă datini atestate în Anatolia, îndeosebi în ţinutul lician. Atitudinea religioasă a etruscilor este foarte depărtată de cea a grecilor şi a latinilor. Ei cred într-o religie revelată ale cărei precepte sunt enunţate în cărţi sacre. Zeii lor au o natură misterioasă şi înfricoşătoai e. Se cuvine să se caute neîncetat care este voinţa lor şi ce viitor vestesc semnele trimise de ei pe pământ. În viaţa toscanilor, ca şi în a atâtor popoare din Orient, divinaţia ocupă un loc eminent. Examinarea ficatului victimelor permite preoţilor lor, haruspicii, să prezică viitorul şi să indice oamenilor comportarea pe care trebuiau s-o adopte. În domeniul tehnicilor şi al artei se discern, de asemenea, conexiuni orientale.

Fără să nesocotească aceste observaţii, savanţi de mare valoare înclină din nou spre teza autohtoniei, propusă acum aproape două mii de ani de Dionis din Halicarnas. Pentru ei relaţiile dintre Etruria şi Orient se explică astfel: vechile populaţii, răspândite în bazinul mediteranean, au fost în adevăr potopite de invaziile indo-europene, însă câteva din elementele lor trebuie să fi supravieţuit naufragiului. Poporul etrusc ar fi una din aceste insule şi aceasta explică trăsăturile mediteraneene ale limbii şi datinilor sale. Se poate face deci abstracţie de ipoteza unei migraţii care rămâne cu totul nedemonstrabilă. Fenomenul etrusc este un fapt italic şi nimic nu îngăduie să fie explicat printr-o ascendenţă depărtată şi străină. O astfel de poziţie a fost apărată recent cu multă vigoare de Altheim şi Pallottino.

Într-adevăr, atitudinea ce se cuvine luată în faţa unei probleme care cunoaşte astăzi un spor de actualitate trebuie să fie, după părerea noastră, nuanţată. Susţinătorii

autohtoniei etrusce înfăţişează observaţii de o justeţe netăgăduită. Poporul etrusc, ca şi celelalte popoare italice, este rezultatul contopirii unor elemente etnice diverse şi, în clipa de faţă, nu ne este permis să-l luăm drept o naţiune ce răsare dintr-odată în inima Italiei. Pretutindeni, cum se constată, ethnos-ul este rodul unei elaborări lente şi adesea târzii. Noţiunii de derivare liniară şi de descendenţă i se substituie, în etnologie, cea de formare. Toată problema este deci de a şti dacă, printre elementele formatoare ale naţiunii toscane trebuie sau nu să se admită prezenţa unui nucleu de navigatori veniţi din Orient în căutare de mări şi de bogăţii noi. Este ceea ce, din partea mea, sunt înclinat să admit. Elementele net orientale ale civilizaţiei toscane îmi par a găsi astfel mai uşor o explicaţie, decât printr-o simplă deşteptare a unor vechi populaţii statornicite de multă vreme în regiune. Dar, încă o dată, dacă a fost o migraţie, ea trebuie înţeleasă ca fiind redusă numericeşte, iar partea elementelor propriu-zis italice, în elaborarea civilizaţiei etrusce, nu este de nesocotit. Poporul etrusc s-a format încetul cu încetul şi nu a sosit dintr-odată pe pământul în care urma să se făurească istoria lui. Aici ca şi aiurea, cercetarea tinde astăzi, pe drept cuvânt, să explice naşterea şi dezvoltarea unei civilizaţii prin influenţe culturale, legături comerciale şi concursul unor împrejurări istorice favorabile. Fără a exclude factorul reprezentat de aporturi etnice noi şi de migraţii momentane, cercetarea este departe de a vedea în ele elementul esenţial şi hotărâtor al istoriei care, în ochii a numeroşi învăţaţi de la sfârşitul secolului trecut şi de la începutul acestuia, părea să le întunece pe toate celelalte.

2. LIMBA ETRUSCĂ

Este curios de constatat, în materie de lingvistică, în ce măsură teoriile cele mai frivole şi părerile cele mai puţin întemeiate găsesc o Iesnicioasă audienţă, O nouă dovadă despre aceasta am avu-t-o în cursul anului 1957, cu „prilejul zarvei inutile făcute în jurul pretinselor descoperiri ale unui amator în privinţa descifrării limbii etrusce. Se pare că publicul nu vede întotdeauna limpede

că lingvistica şi filologia sunt discipline ştiinţifice extrem de dificile, la care nu se poate recurge fără o foarte lungă muncă prealabilă şi fără însuşirea unei metode sigure.

În cadrul expunerii de faţă, se cuvine să înfăţişăm succint starea problemei şi perspectivele care decurg din ea. Vorbită în Toscana din preajma anului 700 până în secolul întâi înainte de era noastră, mai scurtă vreme în Campania şi în Câmpia Padului, limba etruscă era cunoscută încă, sub Imperiul roman, de gramatici şi haruspici. Documentele în etruscă nu lipsesc (il. 7). Există aproape 10.000 de inscripţii, gravate pe obiectele cele mai diverse, şi un liber de in folosit în mod bizar ca faşă în jurul unei mumii din epoca greco-romană, aflat astăzi în muzeul din Zagreb. Lăsând la o parte această „carte" care cuprinde circa 1.500 de cuvinte (dar numai 500 deosebite unele de altele), textele sunt deznădăjduitor de scurte şi, fie votive sau funerare, cuprind mai ales numele şi prenumele dedicatorului sau ale defunctului, împreună cu firave indicaţii ajutătoare (numele tatălui şi al mamei, vârsta la care a ajuns decedatul...). Al doilea handicap serios pentru cercetare: etrusca apare până acum ca absolut izolată şi nu i s-a putut găsi nici măcar vreun văr mai depărtat. Singurul text etruscoid – şi pe care, de asemenea, nu-l înţelegem – este cel de pe stela din Lemnos. În sfârşit, nu dispunem de niciun text bilingv demn de acest nume, care să ne dea cel puţin traducerea câtorva rânduri.

Concluzia este clară: inscripţiile etrusce trebuie studiate comparându-le între ele şi urmărind fără preget o comparare minuţioasă, uneori fecundă, alteori dezamăgitoare, a termenilor lor.

Recent s-a făcut în mod just observaţia că reguli rituale asemănătoare trebuiau să se întâlnească, pe de o parte, în texte latine arhaice sau umbriene, pe de alta, în texte etrusce contemporane lor, atât de des încărcate cu o valoare religioasă şi sacră. S-a putut alcătui astfel un fel de scurte texte bilingve artificiale care au lămurit pasaje până atunci obscure.

Acestea sunt singurele metode de cercetare aplicabile astăzi. Iată rezultatele actuale: alfabetul, de origine greacă, nu mai pune probleme, afară de cea a datei împrumutării sale şi a locului de unde a fost împrumutat. Fonetica etruscă este bine cunoscută; morfologia, destul de bine în ceea ce priveşte substantivul, mediocru pentru verb; structura sintetică nu ne transpare decât cu totul parţial. Cele mai mari dificultăţi privesc însă semantica. Desigur, glosele lăsate de autorii latini sau greci (în total vreo treizeci) şi cuvintele descifrate în mod sigur de către moderni (în total un mic lexic de vreo sută de cuvinte) ne permit să înţelegem epitafele cele mai scurte. Însă obscuritatea continuă să domnească asupra marii majorităţi a termenilor pe care îi întâlnim în textele de o oarecare lungime, precum cele de pe cippus-ul de la Perugia şi de pe ţigla de la Capua. Dacă întrezărim sensul general al acestor texte şi însăşi alcătuirea lor, o traducere rămâne cu neputinţă. Trebuie oare să ne mirăm? Inscripţiile în limba galilor, care, contrar celei etrusce, este de origine indo-europeană şi face deci parte dintr-o familie bine cunoscută, îşi păstrează o bună parte din obscuritatea lor în ciuda strădaniilor metodice şi stăruitoare ale unor celtişti de valoare. Şi aici lipsa unor texte de o anumită lungime pune piedici cercetării.

Astfel, o muncă strict metodică va spori cu siguranţă cunoştinţele noastre de etruscă. Progresele rămân însă încete dacă niciun text bilingv nu iese la lumină – iar aceasta a Urna de hazardul imprevizibil al descoperirilor întâmplătoare sau al săpăturilor organizate” 1.

3. TRĂSĂTURI GENERALE ALE ISTORIEI ETRUSCE

Istoria etruscă cunoaşte o înflorire rapidă, aproape fulgerătoare, două secole de prosperitate şi de putere şi o lungă perioadă de declin şi de întunecare, de-a lungul secolelor al V-lea, al IV-lea şi al III-lea înaintea erei noastre. Urmează apoi aservirea către Roma. Încă de la mijlocul secolului al VII-lea înaintea erei noastre, mormintele zise „ale aurăriilor” ne uluiesc cu strălucirea bijuteriilor lor, care sunt de o bogăţie şi de o virtuozitate

aproape de necrezut. Doar o puternică înflorire economică şi comercială poate explica acest lux funerar, rareori atins în diversele epoci ale trecutului. Minele de fier şi de cupru din nordul Etruriei, în jurul Populoniei, chiar acelea care atrăseseră, fără îndoială, pe navigatorii orientali în căutare de bogăţii miniere, trebuie să fi fost exploatate din plin. Naţiunea toscană găsea acolo ample posibilităţi de schimburi comerciale cu Grecia şi cu Orientul.

Îi trebuia o marină puternică spre a asigura protejarea acestor schimbări. De fapt, încă de la obârşie, toscanii apar ca un popor de marinari, iar primele lor războaie i-au opus grecilor care le disputau hegemonia maritimă. Raporturile lor cu cartaginezii fură mai paşnice. Acceptând pătrunderea punică în Sardinia, unde totuşi ambiţiile lor îi minaseră deja, etruscii înclieiară o alianţă cu Cartagina, pentru a încerca să se descotorosească de ameninţarea elenă. Către mij1 între timp, au fost descoperite la Pyrgi, în Îitruria, trei lamele votive din aur, două în punică şi una în etruscă; speranţele iniţiale au fost însă în bună măsfiră înşelate, prin faptul că textul etrusc este doar o parafrază destul de liberă, şi nu o traducere literală a originalului semitic (N.tr.). 38

locul secolului al VI-lea aceasta se făcea tot mai stăruitoare. Colonizării intense a Greciei Mari şi a Siciliei venea să i se adauge sosirea unor noi imigranţi pe coastele Proveţei, pe ţărmul răsăritean al Corsicii, în sfârşit în capătul de nord al Sardiniei. Răpirea Asiei Mici de către perşi grăbea plecările. O mare victorie navală a punilor şi etruscilor uniţi îi silesc pe greci să evacueze Corsica. Aceasta dă însă frâu liber mai ales marinarilor puni, stăpâni ai mărilor dintre Sardinia, Africa şi Spania. Iar în timp ce Cartagina continuă să se lupte cu elenii, adesea cu succes, etruscii suferă înfrângeri încă de la începutul secolului al V-lea: cea mai grea este cea încercată la 474 în faţa corăbiilor coalizate ale locuitorilor din Cumae şi din Siracuza. Acesta a fost semnul şi începutul unui declin inevitabil.

Mai înainte, contrar colonizării greceşti care se

mărginise întotdeauna la coaste şi la hinterlandul lor cel mai apropiat, expansiunea etruscă fusese din belşug teritorială. Foarte curând negustorii etrusci trebuie să fi trecut Apeninii şi să fi traversat Câmpia Padului pentru a lua contact cu populaţiile transalpine din Germania şi din Galia. Armata urmă calea pe care ei o trasaseră şi întreprinse, în a doua jumătate a secolului al VI-lea, cucerirea ţinutului roditor. Pe lângă Felsina, capitala noii stăpâniri, porturi la Adriatica, de pildă Spina, dobândiră o mare prosperitate din relaţiile lor intense cu Grecia. Săpăturile care se continuă la Spina scot la lumină un tezaur neasemuit de vase greceşti cu figuri roşii. Convoaiele de traficanţi etrusci au putut umbla atunci în pace şi duce populaţiilor celtice din Burgundia, Elveţia şi Bavaria lucrările făurarilor în bronz şi aur din Etruria, din Grecia sau din Grecia Mare. În secolul al IV-lea, sosirea celţilor pune capăt acestei stăpâniri a pământului şi acestui negoţ înfloritor. Dinamismul toscanilor din epoca orientalizantă îi avântase în acelaşi timp spre sud, pe linia Chiusi-Roma – Capua. Cucerirea unei părţi din Laţiu şi din 39 Campania le-a îngăduit să controleze marea cale comercială peninsulară prin valea largă a Chianei, podul Tibrului, valea Lirisului şi cea a Volturnului. Confederaţiile alcătuite din câte douăsprezece cetăţi, întemeiate în Campania şi în şesul Padului, au fost ca nişte reflectări ale sistemului confederal specific Etruriei: cuceririle au izvorât din idei şi întreprinderi comune.

Dar şi pe uscat, cedarea a fost timpurie şi rapidă. Insuccesele sau curatele înfrângeri în faţa corăbierilor eleni erau însoţite de o retragere pe pământul italic. Repezi în cuceriri, etruscii se vădeau incapabili nu numai să împlinească unificarea peninsulei italice, dar nici măcar să păstreze poziţiile dobândite. N-aveau însuşirile politice şi tenacitatea necesară. Roma va relua mai târziu lucrarea părăsită de ei. Plecarea etruscilor din Roma, în 509 după tradiţie, în realitate către 475, este, cu siguranţă, rezultatul unei puternice reacţii a popoarelor din Laţiu împotriva ocupanţilor tirenieni. Campania, tăiată astfel de

metropolele sale etrusce, va cădea curând în alte mâini. Coborârea în câmpie a robustelor populaţii osco-sabeliene va înăbuşi puţin câte puţin rezistenţele şi, în 430, Capua însăşi va cădea. Chiar în acelaşi moment, celţii se revarsă în peninsulă, după ce au trecut păsurile alpine, în pofida unei rezistenţe îndârjite, Felsina, ultim şi puternic bastion al tirenismului în nordul Italiei, trebuie să capituleze către 350. Viitorul pare a se deschide acum înaintea popoarelor tinere şi pe jumătate barbare. Totuşi soarta nu se va apleca nici spre samniţii războinici nici spre celţii transalpini, ci spre locuitorii unei mici cetăţi latine care se ridică anevoie şi cu preţul unui efort crâncen şi neîntrerupt în rândul întâi al istoriei.

În adevăr, Roma, ale cărei prime secole vor fi zugrăvite mai departe, profită de slăbirea toscanilor sub presiunea îmbinata a grecilor, a celţilor şi a samniţilor şi ea este cea care poartă duelul hotărâtor (harta 4). Dezbinarea cetăţilor etrusce, asociate între ele doar prin legături federale fără vigoare, va decide sorţii acestei lupte. Un asediu de zece ani izbândeşte asupra rezistenţei eroice, dar solitare şi deci zadarnice, a oraşului Veii, situat prea aproape de Roma, abia la cincisprezece kilometri. În 396, dictatorul roman Marcus Furius Camilhis ia oraşul cu asalt şi pune

4. Cetăţile Etruriei. Cucerirea Etruriei de către romani în prima jumătate a sec. IV înaintea erei noastre o trupă, nepăsătoare la frumuseţile şi la arta lui, să-l radă de pe faţa pământului. O jumătate de secol mai târziu, Cerveterj. se supune şi ea. În

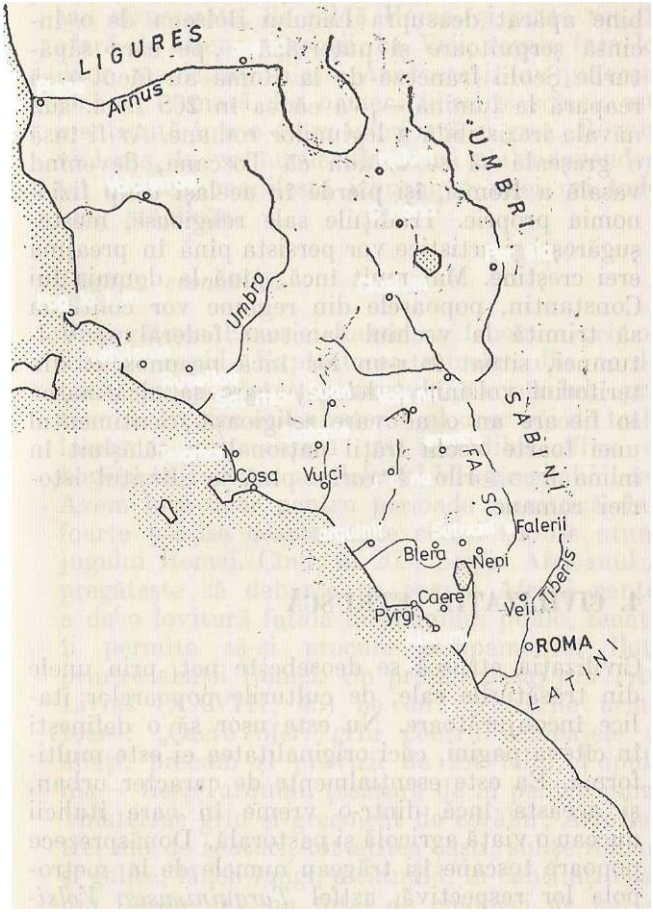

Faesutaie
Pisae
Arrşlium
Volaterrae
Corfona
Peruşia
Clusium pepdlonium
Vetulonia
Rusellae
Saturniao Suana Volsinu T \,. Statonia ST Ferentis
Telamoi
Tuscana „ÎHorta”.
S’utrium” o
Torquin u

Alsiurr.

308, Tarquinia, cetatea sfântă a Etruriei, cedează o parte a teritoriului ei. De atunci, lupta continuă inegală şi Etruria presimte pierderea apropiată a neatârnării sale. Aceasta nu va mai fi decât o amintire când oraşul federal Yolsinii, bine apărat deasupra Lacului Bolsena de o incintă şerpuitoare şi puternică –, pe care săpăturile Şcolii franceze de la Roma au făcut-o să reapară la lumină –, va cădea în 265 înaintea erei noastre sub năvala irezistibilă a legiunilor romane. Ar fi însă o greşeală să se creadă că Toscana, devenind vasală a Romei, îşi pierde în acelaşi timp fizionomia proprie. Tradiţiile sale religioase, meşteşugăreşti şi artistice vor persista până în preajma erei creştine. Mai mult încă, până la domnia lui Constantin, popoarele din regiune vor continua să trimită la vechiul sanctuar federal al Voltumnei, situat într-un loc încă necunoscut din teritoriul volsinian, delegaţi care să alcătuiască în fiecare an o adunare religioasă. Sentimentul unei foarte vechi frăţii naţionale a sălăşluit în inima locuitorilor Etruriei până la sfârşitul istoriei romane.

4. CIVILIZAŢIA ETRUSCĂ

Civilizaţia etruscă se deosebeşte net, prin unele din trăsăturile sale, de culturile popoarelor italice înconjurătoare. Nu este uşor să o defineşti în câteva pagini, căci originalitatea ei este multiformă. Ea este esenţialmente de caracter urban, şi aceasta încă dintr-o vreme în care italicii duceau o viaţă agricolă şi pastorală. Douăsprezece popoare toscane îşi trăgeau numele de la metropola lor respectivă, astfel Tarquinienses, Volsinienses de la Tarquinii şi Volsinii, iar fiecare din ele ocupa un teritoriu îndeaproape controlat de către oraş. Dar legăturile dintre oraşe erau slabe şi concilium Etruriae, reunit la Faniim Voltumnae, avea atribuţii prevalent religioase. Căpetenia ligii se numea rex, mai târziu sacerdos.

Regimul intern al oraşelor este „la început, monarhic, şi domnia Tarquiniilor la Roma ne va da exemplul cel mai clar şi de departe cel mai cunoscut. La sfârşitul secolului al

VI-lea, o criză constituţională zguduie cetăţile propriu-zis etrusce sau etruscizate, de pildă Roma, şi peste tot, în afară de câteva excepţii, ca Yeii, regele face loc unor magistraţi aleşi. Aristocraţii au puterea; plebea, formată din oameni liberi şi sclavi, este menţinută într-o stare inferioară şi grea. Revolte violente, în vremurile din urmă ale independenţei etrusce, manifestă izbucnirea unei uri îndelung stăpânite.

Bogăţia economică îmbogăţirea Etruriei fusese un fenomen primordial şi rapid. Exploatarea minelor din nordul ţării, prosperitatea comerţului, controlul, prin taxe de trecere sau piraterie, al unor căi de trafic însemnat provocaseră un incredibil aflux de bogăţii în Toscana secolelor al VII-lea şi al VI-lea. Avem însă doar pentru perioada elenistică da te foarte precise despre nişte cetăţi supuse atunci jugului Romei. Când, în 205, Scipio Africanul se pregăteşte să debarce pe coasta Africii pentru a da o lovitură fatală duşmanului punic, senatul îi permite să-şi procure echipamentul flotei printre aliaţii Romei. Un preţios pasaj din Titus Livius (XXVIII, 45) ne dă precizările următoare: „Care oferi grâu pentru echipajele de aliaţi, precum şi provizii de tot felul, Populonia – fier, Tarquinii ţesătură de in pentru pânze, Volaterrae grâu şi greement de corăbii; Arretium trei mii de scuturi, tot atâtea căşti, suliţe romane şi galice, lăncii lungi, alcătuind, în cantităţi egale din fiecare fel, un total de cincizeci de mii de arme; securi, târnăcoape, coase, troace, pietre de moară pentru echiparea a patruzeci de corăbii lungi, o sută douăzeci de mii de baniţe de grâu ales şi merindele de drum ale decurionilor şi ale vâşlaşilor; Peruşia, Clusium şi Rusellae dădeau 43 lemn de brad pentru construirea de nave şi grâu în cantitate mare”. Astfel, la dată târzie, Care, Clusium şi Peruşia se consacră îndeosebi exploatării marilor păduri ale masivelor toscane, în timp ce Populonia este un mare centru siderurgic, iar Arretium un oraş industrial înfloritor. La o epocă mai veche, activitatea metalurgică din zona de nord a Etruriei trebuie să fi jucat un rol şi mai însemnat. Producerea intensă a fierului şi a

cuprului asigura fabricarea şi calitatea armelor şi procura o monedă de schimb care era foarte căutată în bazinul mediteranean. Nu este nimic mai interesant şi mai semnificativ decât munţii de zgură care se înalţă şi astăzi în împrejurimile Populoniei şi care sunt semnul tangibil al unei munci seculare de extragere şi de topire a minereurilor. În schimbul obiectelor de bronz şi de fier prelucrat, în schimbul minereului brut, Grecia trimitea în Toscana, îndeosebi în epoca arhaică, o mulţime de vase pictate, mai întâi cu figuri negre, apoi cu figuri roşii, după care etruscii se dădeau în vânt şi pe care le aşezau alături de morţii lor ca daruri preţioase şi totodată folositoare în viaţa de apoi. Aceste frumoase creaţii elenice, pe care le aflăm sumedenie în mormintele etrusce, au trecut drept etrusce până la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi au fost necesare străduinţele răbdătoare ale unor arheologi de valoare pentru a dovedi, fără putinţă de îndoială, originea exactă a acestor pretinse „vase etrusce”.

Domeniul cultural în domeniul propriu-zis cultural, Etruria manifestă două caractere foarte distincte. Originalitatea ei pe pământul italic este mare şi îi izbea deja pe antici. Rolul ei a fost totuşi cel al unui intermediar care a asimilat creaţiile elenice cu o uşurinţă uluitoare şi le-a transmis de îndată populaţiilor înconjurătoare. Etruria a ştiut, cu siguranţă, mai puţin să-i „etruscizeze” pe italici şi pe latini decât să-i elenizeze încă de la o dată timpurie. Fără îndoială, tradiţiile ei proprii erau prea depărtate de concepţiile italico-romane pen44

tru a le modifica profund. Elenismul, ale cărui superiorităţi le recunoştea şi pe care le primea din belşug pe propriul ei hotar, era cu mult mai uşor de înţeles şi de asimilat pentru diversele popoare ale peninsulei. Roma va păstra totuşi o parte din moştenirea specific toscană în obiceiurile şi în arta sa.

Nu ne-a rămas nimic din literatura etruscă, în afară de numele unui autor de tragedii, Volnius, care a trăit în secolul al II-lea înaintea erei noastre. Această literatură, fără îndoială foarte elenizată, pare însă a fi avut aspecte

diverse: dramatic, istoric, popular şi sacru. După mărturia lui Cenzorinus, Yarro cita nişte Tuscae Ilisloriae, cronici etrusce din care nu ne-a rămas din nefericire nimic, dar pe care erudiţii romani le-au consultat şi folosit din plin la rândul lor. Locuitorilor Toscanei le plăcea să compună şi să recite cântece populare şi satirice care se numeau cântece fescenine. Faima lor le-a făcut cunoscute şi iubite în Roma primelor timpuri. În sfârşit, un şir de cărţi sacre conţinea totalitatea ştiinţei religioase a toscanilor şi enumera preceptele care trebuiau să conducă viaţa statelor şi a indivizilor. Avem despre aceste cărţi informaţii destul de precise, graţie interesului pe care li-l acordau încă autorii greci şi romani.

Religia

Redactarea cărţilor sacre este fără îndoială târzie. Dar doctrina pe care o conţin datează dintr-o epocă timpurie şi suntem evident înclinaţi să gândim că ea provine în parte din Orient. Ca atâtea alte religii orientale, cea etruscă trecea drept rodul unei revelaţii primordiale. Geniul Tages, ieşit în chip miraculos din pământ, sau nimfa Begoe ar fi fost autorii ei. Ei ar fi dictat reguli rituale care fură apoi consemnate în scris în culegerea sacră conţinând disciplina Etrusca. Aceste reguli învăluiau viaţa omului într-o reţea atât de complicată, încât niciuna din acţiunile sale nu părea să poată scăpa din ea. Această atitudine exigentă şi mistică este foarte departe de păgânismul greco-roman.

Un corp specializat de preoţi, haruspices, era singurul în stare să îmbrăţişeze şi să pună în

2. Ficat de bronz (Placentia, Etruria), întrebuinţat de auguri. În diferitele lui căsuţe sunt notate numele zeităţilor care le stăpânesc practică o doctrină atât de complexă. Ei nu au încetat să deţină în viaţa Etruriei un loc eminent şi îi regăsim apoi la Roma până la căderea Imperiului. Este uimitor destinul acestor ghicitori, apăruţi pe pământul Italiei încă din secolul al VII-lea înaintea erei noastre şi pe care-i regăsim, zece secole mai târziu, la vremea agoniei păgânismului roman, ocupând un loc de cinste în anturajul

împăratului Iulian. Şi totuşi ştiinţa lor era, de fapt, tipul ştiinţei false şi iluzorii, deoarece ea consta esenţialmente în observarea, pe pământ şi în cer, a semnelor pe care zeii se socotea că le trimit oamenilor, precum şi în deducerea din aceste prevestiri a unor preziceri îndrăzneţe, privitoare la un viitor depărtat sau apropiat. Ei excelau în interpretarea trăsnetelor, a măruntaielor victimelor şi a minunilor celor mai diverse. Tehnicile lor de divinaţie complicate par a se lega de foarte vechi practici asiro-babiloniene. Studiile orientale vor şti poate să precizeze curând calea de filiaţie şi etapele intermediare. Oricum, această nelinişte statornică faţă de viitor, această grijă de a găsi mijloacele de a-i împăca pe zeii exigenţi şi înfricoşători sunt, în adevăr, trăsăturile cele mai caracteristice ale conştiinţei religioase a etruscilor.

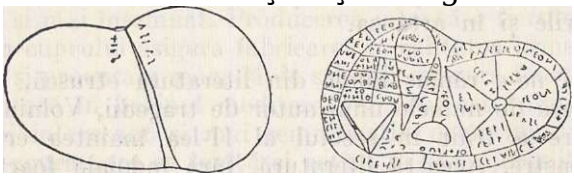

Panteonul lor ne apare sul) un aspect complex, căci el amestecă divinităţi specific toscane cu zei deja foarte elenizaţi. Cei mai mulţi ocupă locuri anumite în cer, aşa cum veghează asupra unor părţi anumite ale ficatului victimelor (t'în 2). Macrocosmosului orientat cu grijă şi ale cărui diverse sectoare sunt lăcaşurile fiinţelor divine îi corespunde astfel, într-un chip uimitor, microcosmosul pe care îl reprezintă ficatul animalului oferit ca jertfă. Este vorba astfel de o reflecţie originală asupra kosmos-ului, asupra raporturilor care leagă strâns structura lucrurilor cu totalitatea lumii. După un text târziu al lui Martianus Capella, dar a cărui substanţă urcă, dincolo de secole, până la traducerile latine ale ritualurilor etrusce, făcute în epoca lui Cicero, ordinea zeilor toscani ar fi fost următoarea: alături de Tinia-Iupiter tronau divinităţile superioare, senatores deorum; apoi veneau cei doisprezece zei care prezidau asupra semnelor zodiacului şi şapte zei corespunzând planetelor; în sfârşit erau zeii repartizaţi în cele şaisprezece regiuni ale cerului. De fapt, fiecare

divinitate, Nethuns-Neptun, Maris-Mars, Turan-Afrodita, ar merita un studiu special care cel mai adesea ne lipseşte încă. Multe au un caracter local şi sunt legate de un oraş sau de un sanctuar anumit.

Gândirea etruscă acorda un loc însemnat destinului morţilor şi lumii de apoi. Mormântul este construit după modelul casei, dar din materiale infinit mai solide. Bărbatul este depus în el cu armele sale, femeia cu podoabele ei. După înhumare, cavoul este închis cu o lespede enormă. Pământul Toscanei a fost astfel literalmente presărat cu morminte în formă de cameră (il. 10 şi fig. 3), şi cercetările care se continuă acolo de secole sunt departe de a-i fi epuizat extraordinara bogăţie. În mormântul său, defunctul ducea oare o viaţă scăzută sau mergea, într-un mod misterios, să se alăture celorlalte umbre într-un Ilades comun? Ambele idei au coexistat la etrusci, fără ca ei să fi simţit nevoia unei concilieri raţionale.

47 Libaţiile şi jertfele îl bucură pe mort şi îi reînnoiese vigoarea. De aici vine însemnătatea cultului funerar. Frescele şi basoreliefurile sarcofagelor desfăşoară un întreg simbolism funerar, evocând călătoria mortului spre lumea de dincolo, viaţa şi ocupaţiile sale în regatul umbrelor. Geniile înaripate care veghează asupra împărăţiei infernale iau, în momentul decăderii Etruriei, o înfăţişare tot mai ameninţătoare şi mai înspăimântătoare. Această concepţie sumbră despre moarte, care se impune într-o regiune supusă stăpânilor romani, reîntâlneşte, poate, vechi tradiţii care nu se exprimaseră până în epoca înfrângerilor şi ruinelor.

În domeniul artei, poziţia etruscă nu este mai puţin demnă de interes. Extrema diversitate a producţiei meşteşugăreşti şi artistice ne poate mira dacă ne gândin\ că ea se etajează pe aproape şapte sute de ani. În plus, particularismul oraşelor explică faptul că, la aceeaşi epocă, atelierele au urmat inspiraţii foarte variate. Totuşi, anumite trăsături persistă de la origini până la sfârşitul epocii elenistice, dintre care cea principală este, fără

îndoială, o extremă receptivitate faţă de modelele venite din afară, mai întâi din ţările

Orientului, apoi din Grecia propriu-zisă şi din Grecia Mare. Influenţa elenică a fost atât de profundă, încât unii refuză să acorde până şi o aparenţă de autonomie artei etrusce, care ar fi pur

Ar ta

3. Artă etruscă: cap de dansator (frescă din mormântul zis del Morlo, Tarquinia), ultimul pătrar al sec. VI l. era noastră El poartă scufia conică etruscă, aflată desigur la originea pileus-ului sacerdoţilor romani (Extras din R. BLOCH, op. cit.)

şi simplu o producţie provincială şi o reflectare a artei greceşti, care este modelul ei. Această poziţie este forţată şi adevărul rezidă, ca întot

4. Artă etruscă: cercel de aur din mormântul de la Todi (Etruria), către 300 i. era noastră Tehnică au repoussé. Muzeul de la Villa Giulia, Roma (Extras din R. BLOCH, op. cit.)

deauna, într-o viziune mai nuanţată a lucrurilor. Desigur, modelele elenice au exercitat în Toscana o acţiune statornică şi profundă. Aceasta nu suprimă accentul particular al operei etrusce, care poate fi imediat deosebită de realizarea greacă.

Acest accent propriu rezultă, neîndoielnic, din factori diverşi, din via sensibilitate artistică a toscanilor care s-au

complăcut în jocurile cele mai îndrăzneţe ale formelor şi culorilor, din gustul lor pentru decorativ şi chiar pentru excesele lui, din slăbiciunea faţă de baroc, care i-a făcut să urmărească încărcarea draperiilor şi echilibrele cele mai instabile.

Atrage atenţia arhitectura toscană. Etruscii treceau în faţa anticilor drept constructori excelenţi. Ei au folosit din belşug arcul şi bolta, şi Roma pare să fi moştenit de la ei o întreagă suită de cunoştinţe tehnice care au permis artei arhitecturale romane să ajungă la o înflorire rapidă şi precoce. Dar, dacă ne rămân numeroase mărturii ale construcţiilor lor funerare, vestigiile edificiilor lor civile şi sacre sunt relativ rare astăzi. Pe fostele aşezări ale lucumoniilor etrusce, adesea reunite de cuceritorul roman sau reconstruite de el în alte locuri, nu mai apar decât câteva resturi din puternicele lor fortificaţii, temeliile sanctuarelor şi câteva biete urme ale caselor de locuit. Arhitectura funerară oferă însă, cu mormintele ei construite din blocuri de piatră sau scobite în stâncă, o documentaţie nesfârşit de bogată, care restituie ochilor noştri forma locuinţelor dispărute. Liniile au acolo o reală frumuseţe şi dau o impresie de sobră eleganţă. Yeii, Cerveteri şi Tarquinia au înălţat, înaintea Romei, ansambluri edilitare întinse, complexe şi armonioase.

Diferitele produse ale artei şi artizanatului, sculpturi, fresce şi documente minore constituie o lume complexă şi infinit de variată. Nu este indiferent pentru destinul cultural al Italiei că o astfel de supraabundenţă creatoare şi-a dat frâu liber chiar din zorii istoriei sale. Anumite diviziuni cronologice – adesea aproximative – încearcă să delimiteze perioadele în cursul cărora 50

spiritul etrusc prezintă aspecte diferite, păstrând totuşi unele constante, evocate puţin mai sus. Marile perioade ale artei etrusce sunt secolele al VII-lea şi al VI-lea înainte de era noastră.

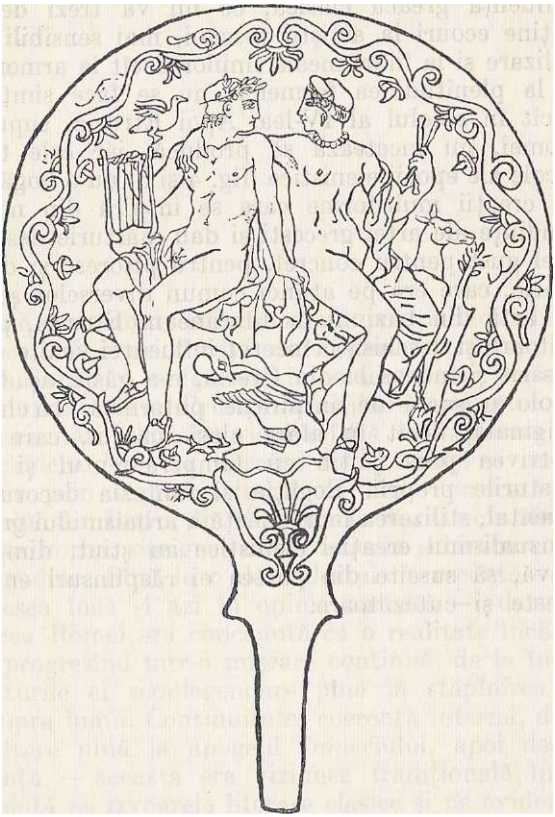

5. Artă etruscă: oglindă de inspiraţie grecească: Apolo şi Artemis, oglindă gravată, sec. III înaintea erei noastre Luvru. (Extras din R. BLOCH, op. cit.)

să zicem vremea care se întinde de la 700 la 475 şi care corespunde măreţiei naţiunii şi imperiului. Până în 575 arta este orientalizantă; apoi, în cursul secolului următor, ea primeşte modelele şi stilul 51 Ioniei, apoi ale Atenei arhaice. Ea rivalizează astfel, ca reuşită şi îndrăzneală, cu creaţiile Orientului Apropiat, apoi cu cele ale Greciei însăşi. Dar declinul economic şi politic atrage totodată şi regresul artei, şi secolul al V-lea nu mai cunoaşte decât un arhaism întârziat şi palid. Influenţa greacă clasică, ce nu va trezi decât puţine ecouri la artiştii toscani, mai sensibili la stilizare şi la îndrăzneala liniilor decât la armonia şi la plenitudinea formelor, nu se face simţită decât în secolul al IV-lea. Apoi Etruria, supusă

Romei, nu încetează să producă, iar cele trei secole ale epocii elenistice (fig. 4 şi 5) au o bogăţie de creaţii multiforme care se inspiră din noile tendinţe ale artei greceşti şi dau mărturie despre acel gust pentru concret, pentru pitoresc şi dramatic, care era pe atunci comun diverselor şcoli de artă din bazinul mediteranean. Etruria, primitoare şi deschisă neîncetat influenţei venite din răsărit şi îndeosebi din Grecia, n-a găsit, aşadar, acolo o sursă de inspiraţie puternică, ba chiar originală, decât în afara clasicismului, care se potrivea prea puţin cu temperamentul şi cu gusturile proprii. Bogăţia şi fantezia decorului oriental, stilizarea îndrăzneaţă a arhaismului grec, senzualismul creaţiei elenistice au ştiut, dimpotrivă, să suscite din partea ei răspunsuri entuziaste şi cutezătoare.

Capitolul 3
ORIGINILE ROMEI

Dacă ar trebui definită rapid poziţia actuală a cercetării istorice faţă de naşterea şi începuturile Romei, o constatare importantă s-ar impune înainte de toate. Printr-o schimbare revoluţionară a orientării sale, istoricul refuză actualmente să considere Urbs ca născând în ea însăşi şi unită doar prin legături destul de slabe cu cetăţile vecine din Laţiu, din Etruria sau din Grecia Mare. Este vorba, desigur, de o radicală schimbare de atitudine. Până la o dată destul de recentă – şi adesea încă şi azi în opinia curentă –, dezvoltarea Romei era concepută ca o realitate închisă şi progresând într-o mişcare continuă, de la începuturile ei semilegendare până la stăpânirea ei asupra lumii. Continuitate, coerenţă internă, dezvoltare până la apogeul Imperiului, apoi decadenţa, – aceasta era viziunea tradiţională, întemeiată pe izvoarele literare clasice şi pe evidenţa vestigiilor scoase la lumină de săpături. Dar afirmarea cercetării arheologice şi lingvistice a demonstrat că o astfel de viziune nu era conformă cu realitatea. Puţin câte puţin s-au conturat trăsăturile unei lumi arhaice care, în centrul vestic al Italiei, a avut o istorie comună între secolele al VIII-lea şi al V-lea înaintea erei noastre, adică în

timpul perioadei regalităţii romane. Şi această 53 fază, jumătate legendară, jumătate-istorică, a vieţii Romei nu şi-a găsit adevărata faţă decât tocmai atunci, când a fost cuprinsă în dezvoltarea întregii „inimi” a peninsulei. Prin aceasta, tabloul Romei primitive primeşte o profundă modificare. Nu mai este vorba să se studieze o civilizaţie evoluând într-un vas închis, ca mânată de un soi de lege lăuntrică. Ea este analizată în raporturile ei intime şi fundamentale cu ansamblul civilizaţiei latine şi al civilizaţiei etrusco-greceşti, în legăturile pe care le întreţinea şi cu popoarele osco-umbriene. Astfel se limpezesc într-o lumină nouă faptele economice şi politice ale vechii Rome, astfel se înţelege mai bine afirmarea lentă şi complexă a gândirii, a religiei şi a artei sale. Acesta este motivul pentru care, în fruntea acestui studiu, a fost zugrăvit tabloul repartiţiei popoarelor în diferitele regiuni ale peninsulei.

Nu va fi adusă ca obiecţie diviziunea Italiei pe care o înfăptuieşte lanţul lung şi complicat al Apeninilor. Desigur, acest masiv care se întinde de la nordul la sudul cizmei compartimentează teritoriul şi explică, într-o oarecare măsură, particularismul diferitelor ţinuturi. În plus, dacă se exceptează Padul care străbate marea câmpie din nord, cursurile de apă nu prea sunt navigabile şi niciunul din ele nu a putut servi drept cale importantă de comunicaţie, nici chiar Tibrul, cu regim mediteranean şi anevoie de folosit, afară de partea sa inferioară. Totuşi, drumurile care urmau aceste căi de apă au servit adesea drept trăsături de unire între regiuni despărţite de contraforturi muntoase (harta 5). Şi se adaugă imensa deschidere a ţărmurilor italiene pe coastele tireniană şi adriatică. Navigaţia, chiar redusă la cabotaj, a fost un însemnat factor de legătură, în sfârşit, Roma este aproape de ţinuturile sabine, de Etruria şi chiar de Campania şi, pentru aporturile economice şi culturale, calea era rapidă şi lesnicioasă.

Un alt punct important al cercetării priveşte tradiţia literară relativă la originile Romei. Ce atitudine să se adopte faţă de acea minunată înflorire de scrieri greceşti şi

latineşti, de la sfârşitul Republicii şi de la începutul Imperiului, care evocă peripeţiile genezei Oraşului? în Franţa şi aiurea, aceste povestiri au nutrit spiritul a numeroase generaţii şi au format o parte din cunoştinţele şi din cultura lor. Problema valorii lor istorice nu avea să fie ridicată decât în secolul al XVIII-lea. Lenta perfecţionare a metodei istorice făcu atunci să se işte întrebarea ce fond de realitate se putea ascunde în spatele unei tradiţii depărtate, transmisă numai pe cale orală timp de mai multe secole şi, prin aceasta, suspectă de multe alterări, de multe neadevăruri. De la lucrarea scrisă în secolul al XVIII-lea de Louis de Beaufort şi intitulată de V incertiţude des cinq premiers sieeles de Rome, criticii i-a fost foarte la îndemână să se exerseze asupra tabloului viu colorat pe care analiştii romani l-au zugrăvit despre viaţa locuitorilor celor şapte coline, de la întemeierea romuliană până la sfârşitul regalităţii, ba chiar şi la primele timpuri ale Republicii. Şi, de fapt, abia din preajma anului 300 înaintea erei noastre principalele evenimente ale anului au fost transcrise cu regularitate pe Tabla Pontifului. Severitatea criticii pare să se fi ascuţit tot mereu până la începutul secolului de faţă, mergând până la manifestările de hipercriticism ale unor spirite eminente –, ca acela al lui E. Pais: acesta refuza să accepte o tradiţie marcată în întregime, în ochii săi, de fantezie şi de minciună.

Astăzi, poziţia noastră este diferită. Desigur, însăşi psihologia autorilor greci şi latini, tratând despre originile romane, i-a făcut să deformeze involuntar realitatea. Ei aveau sub ochi o Romă, centru politic şi militar al Italiei şi al unei părţi a Mediteranei, şi totul în istoria pe care o scriau părea să pregătească această măreţie şi această putere. Nişte contemporani ai lui Augustus nu puteau concepe un trecut în cursul căruia Roma se găsea unită prin legături complexe cu alte oraşe care îi serveau drept dascăli de cultură 55 şi de progres. Ei nu puteau imagina o lume mişcată de idealuri şi de interese absolut diferite de ale lor. Viziunea falsă a unei Rome închise în ea însăşi s-a născut din acest factor psihologic.

Dar aceasta nu trebuie să ducă la un scepticism vizând ansamblul. Multe alte literaturi au vădit fidelitatea cu care se puteau transmite informaţii orale din generaţie în generaţie. Or, pentru originile romane, săpăturile arheologice duse mai departe de o jumătate de veac după o metodă mereu mai riguroasă au confirmat din plin exactitatea multor da te ale tradiţiei. Roma puternică a Tarquinilor renaşte în ochii noştri cu fundaţiile monumentale ale templului triadei capitoline şi cu decorul variat al numeroaselor sale sanctuare. Vasele de bucchero şi vasele atice din secolul al VI-lea înaintea erei noastre, antefixele de la Sant'Omobono, inscripţiile etrusce descoperite pe Capitolin şi pe Palatin îi restituie Romei etrusce o fizionomie analoagă celei a lucumoniilor din sudul Etruriei. Şi aceasta corespunde perfect atmosferei recreate de povestirea liviană. Exemplu izbitor, printre multe altele, de exactitate a amintirilor şi de transmitere a faptelor. Poziţia metodologică a savantului este acum foarte limpede. Datele tradiţiei vechi trebuie, bine înţeles, să fie supuse examenului unei critici severe. Nu trebuie însă să ne hotărâm a condamna povestirea din anale decât în caz de născocire demonstrată sau de contaminare sigură. Refuzul critic devine un punct de sosire posibil şi nu un punct de plecare statornic. O bună parte a tradiţiei a trecut astfel din domeniul legendei în cel al istoriei.

1. LATIUL ŞI POPOARELE LATINE

Laţiul nu este decât un teritoriu restrâns, corespunzând văii inferioare a Tibrului. Este un şes cam sărac, dominat de micul masiv vulcanic al Munţilor Albani. Coasta este netedă, fără adâncituri, prea puţin făcută să dea avânt navigaţiei; Tibrul închide, spre nord, hotarul cu Etruria.

Latinii, ocupanţi ai acestei regiuni care şi-a primit numele de la ei, dispuneau astfel de un spaţiu foarte măsurat şi restrâns în care au înfiinţat oraşe relativ numeroase şi străvechi, precum Alba Longa, Lanuvium, Ardea, Praeneşte şi Roma. Orizontul lor este îngrădit din

toate părţile de populaţii viguros statornicite în regiuni muntoase, uşor de apărat, la nord etruscii, la nord-est faliscii, la est sabinii, la sud-est hernicii, la sud volscii. Yolscii îşi anexară repede cetăţi de origine latină ca Velletri, Segni, Satricum. Soarta latinilor a fost strâns legată de cea a Romei însăşi, ale cărei progrese rapide lăsară în umbră istoria celorlalte cetăţi. Începuturile Romei au fost însă întru totul asemănătoare celor ale vecinelor sale, cu care era unită prin legături foarte strânse.

Diferitele mici popoare se grupau în ligi federale care le îngăduiau să se apere mai bine împotriva duşmanilor comuni. Liga albană reunea astfel vreo patruzeci de triburi, al căror centru religios era sanctuarul lui Jupiter Latialis de pe Monte Cavo. În Roma istorică se vor perpetua multe din aceste vechi credinţe şi din aceste vechi culte latine. Centre ca Lavinium, Lanuvium sau Tusculum au jucat un rol însemnat în cea mai timpurie elaborare a mentalităţii romane; studiul adâncit, şi care în mare parte rămâne încă de făcut, al acestor venerabile cetăţi latine ar aduce despre aceasta învăţăminte noi şi însemnate.

Limba latină, care constituia un bun comun tuturor acestor târguşoare, apoi acestor oraşe, datoreşte norocului Romei destinul său surprinzător, vechi astăzi de aproape două milenii. Dintre limbile italice, cele mai apropiate de latină sunt veneta, vorbită la gurile Fadului, falisca din valea inferioară a Tibrului, fără îndoială şi sicula. Toate prezintă un aspect de arhaism care se explică, dacă ele au fost aduse de un val de năvălitori care îl precedă pe cel al oseo-umbrienilor. În această ipoteză, o migraţie a „proto-latinilor” 57 ar fi străbătut peninsula de la nord la sud, lăsând ici şi colo jaloane etnice şi lingvistice, revelatoare ale trecerii lor. La sfârşitul cursei, grupurile oprite pe loc rămaseră izolate unele de altele. Iar dacă îndriatica Picenurri

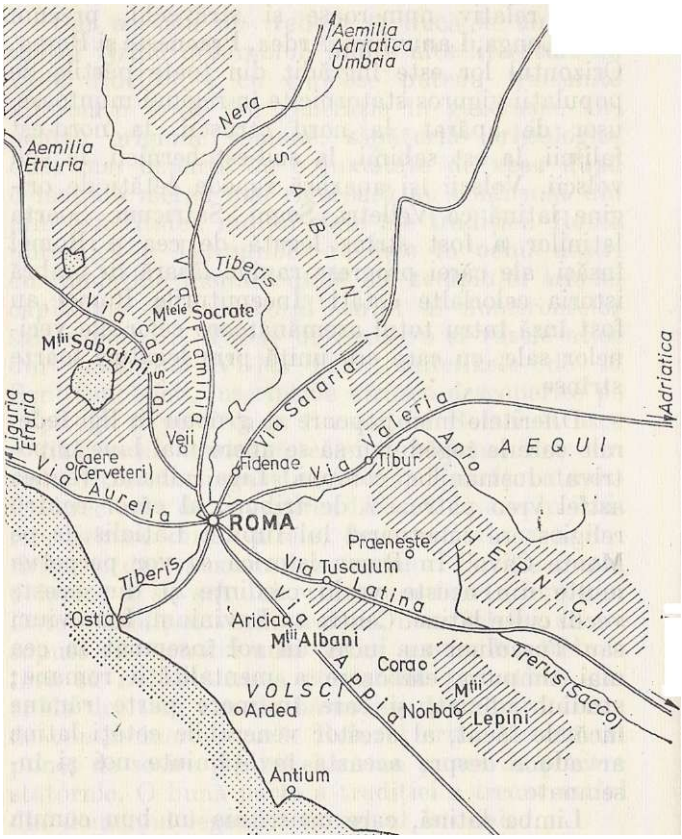

Regiuni muntoase 20 km

Pomptinae Palude-Campania

5. Roma, locul de întâlnire al tuturor drumurilor latinii au păstrat un dialect de caracter arhaic cu puritatea sa semantică, ei au datorit-o organizării lor timpurii şi unor tendinţe înnăscute de conservatism tenace. 58

Primele documente datează de la începutul secolului al VI-lea înaintea erei noastre. Dar numărul inscripţiilor anterioare secolului al III-lea înaintea erei noastre este foarte scăzut şi rămâne redus până în epoca lui Cezar. Aceste inscripţii sunt foarte preţioase, căci, cu ajutorul fragmentelor păstrate din textele literare cele mai vechi, ele permit să se urmărească la o dată timpurie evoluţia latinei şi să se studieze modul în care s-a fixat. Numărul împrumuturilor lexicale din greacă şi din etruscă este relativ ridicat: romanii primeau bucuroşi cuvinte de la

civilizaţii străine, când acestea erau mai evoluate decât a lor proprie. Aceasta nu a modificat totuşi caracterele esenţiale ale limbii lor, arhaismul ei şi, de asemenea, însemnătatea pe care a luat-o în ea elementul rural. Analiza vădeşte numărul mare de cuvinte împrumutate de la triburile ţărăneşti din diversele părţi ale Laţiului. După observaţia lui A. Meillet în a sa Esquisse clune histoire de la langue latine, latina care s-a fixat „nu este limba unei clase urbane cultivate, ci este cea a unei aristocraţii de ţărani destoinici care au dispus de un centru de civilizaţie, care au domnit în el şi care i-au suferit înrâurirea”. Latina s-a răspândit, în urma armatelor şi a administraţiei romane, din Laţiu în Italia, apoi în diferitele provincii. Abia la sfârşitul Imperiului unitatea limbii vorbite se va rupe şi va începe formarea diverselor limbi romanice. Chiar şi atunci, unitatea limbii scrise va persista graţie literaturii şi şcolii. În epoca modernă, latina a rămas limba ştiinţei şi a filosofiei, ea este încă şi astăzi cea a Bisericii catolice romane.

2. LEGENDA ORIGINILOR ROMEI

Multe legende aureolează originile popoarelor, ale oraşelor şi ale cultelor antice. Niciuna n-a avut celebritatea şi importanţa povestirilor privitoare la naşterea Romei. Nu este uşor să se deosebească în ele realitatea de ficţiune. Totuşi, datorită utilizării conjugate a diferitelor discipline ale istoriei antice, ştiinţa reuşeşte astăzi să discearnă formarea acestor mituri, evoluţia lor şi întrebuinţarea, politică şi religioasă, ce li s-a dat în diferitele momente ale istoriei Oraşului.

Legenda este dublă şi distinge doi timpi: prima colonizare a Laţiului şi întemeierea Laviniumului de către troianul Eneas, întemeierea efectivă a Romei de către latinul Romulus. Legenda troiană, imortalizată de Eneida, a rămas în memoria fiecăruia dintre noi. Scăpat din prăbuşirea Ilionului, pe care cronologia tradiţională o aşază în 1184 înaintea erei noastre, Eneas, fiul lui închise şi al Afroditei, acostează, după un lung periplu, la gura Tibrului. Tatăl său închise a murit în cursul călătoriei, însă

Eneas este însoţit de fiul său, Iulus sau Ascaniu, şi el îi aduce pe Penaţi, foştii protectori ai Troiei, care trebuie acum să ocrotească destinul unei noi cetăţi. Eroul troian ia în căsătorie pe fiica lui Latinus, regele ţării latine, se aliază cu corintianul Evandru care a întemeiat pe Palatin antica Pallantea şi înăbuşe silnic răscoala tribului rutulilor, comandaţi de căpetenia lor Turnus. El fondează Laviniumul, nu departe de gura Tibrului. La rândul său, fiul său Iulus întemeiază Alba Longa. Doisprezece regi domnesc pe rând peste acest oraş. Nepoata celui din urmă, Rhea Silvia, rămâne însărcinată de pe urma zeului Marte şi naşte gemenii Remus şi Romulus, căruia îi va reveni gloria de a întemeia Roma însăşi.

Niciun fapt arheologic nu confirmă nici venirea unor imigranţi în peninsula italică, nici prezenţa unei civilizaţii întrucâtva mai evoluate la data timpurie pe care legenda o atribuie sosirii lui Eneas. Problema formării povestirii mitice a iscat păreri opuse. Momentul ivirii ei este precizat astăzi de catalogul sistematic şi de studiul celor mai vechi documente figurate care, în Laţiu şi în Etruria, reprezintă tocmai personajul lui Eneas. Acesta exista la poporul toscan şi la latini încă de la sfârşitul secolului al VI-lea. Purtându-l pe închise pe umerii săi, el era simbolul omului pios care îi poartă cu sine pe tatăl său şi zeii patriei. Legenda eroului fugar a fost adusă poate de faceenii care, sub presiunea persană, părăseau atunci Asia Mică pentru Mediterana apuseană. Etruscii, latinii o primiră cu bunăvoinţă, şi Roma însăşi, oraş etrusco-latin la această epocă, dezvoltă pe seama ei mitul troianului, erou întemeietor. Încă din această epocă timpurie. Roma îşi vădea, prin această alegere, predilecţia pentru o virtute care, de-a lungul istoriei sale, a fost virtutea cardinală a cetăţeanului, dar şi a căpeteniei, pietas, ataşamentul pios faţă de părinţi, apoi faţă de zei. Această temă majoră a propagandei augustane va găsi o minunată ilustrare în basoreliefurile ce decorau împrejmuirea lui Ara Pacis, ca şi de-a lungul epopeii vergiliene.

Al doilea moment al legendei se prezintă într-o

lumină foarte diferită. Cei doi gemeni, fii ai lui Marte şi ai unei muritoare, Remus şi Romulus, sunt abandonaţi pe Tibru, apoi salvaţi ca prin minune şi alăptaţi de o lupoaică în peştera Lupercal, la sud-vest de Palatin. Ajunşi bărbaţi, după ce părăsiseră Alba, ei se înfruntară în 753 înaintea erei noastre, după cronologia lui Yarro, în momentul întemeierii Romei celor şapte coline. Luarea auspiciilor, desemnarea divină a lui Romulus, trasarea brazdei primordiale şi a zidului protector, moartea lui Remus, acestea sunt episoadele principale ale ceremoniilor de întemeiere. Personajul lui Romulus conditor va fi una din componentele cele mai însemnate ale sentimentului naţional roman. Legende variate au dat naştere, pe de o parte, poveştii gemenilor, la început uniţi, apoi rivali de moarte, pe de alta, figurii unui rege divin, întemeietor al Oraşului. Mitul gemenilor, uniţi până la naşterea Romei, este de origine latină şi este greu să se precizeze data naşterii sale. După Titus Livius, fraţii Ogulnii, edili curuli, au pus să se aşeze, în 296 înaintea erei noastre, lângă smochinul Iluminai, o statuie de bronz care reprezenta lupoaica alăptându-i pe gemeni. Acest grup va simboliza întotdeauna umilele începuturi ale unei cetăţi pe care, de la plecare, o ocroteşte bunăvoinţa zeilor.

Romulus singur va rămâne simbolul gloriei născânde a Romei. La Ennius, în Annales, el este deja regele fondator, unicul conditor. Interesul istoricilor romani se va extinde apoi asupra domniei lui, al cărei conţinut va fi elaborat încetul cu încetul, asupra marilor sale isprăvi războinice, în sfârşit, la apoteoza şi divinizarea sa. În secolul I înaintea erei noastre, nişte ambiţioşi, precedându-l ca atare pe Augustus, vor voi să apară drept nişte noi Romuli. Figura primului rege ia atunci trăsături ideale şi întruneşte cele mai rare însuşiri ale întemeietorului, ale căpeteniei războinice şi ale omului politic. Legenda se încarcă astfel de actualitate şi primeşte un spor de viaţă devenind o temă de propagandă. O mistică romuliană îl exaltă totodată ca Parens sau Pater patriae, întemeietor predestinat a cărui revenire trebuia să coincidă cu o nouă

vârstă de aur, pe triumphator, pe eroul asimilat prin apoteoză zeului Quirinus. Figura lui Romulus îi serveşte viguros pe pretendenţii la putere, rând pe rând pe Sulla, pe Cezar şi pe Octavian, şi se îmbogăţeşte tot mai mult. Noii stăpâni ai Romei îi atribuie merite în domenii în care ei înşişi îşi închipuie că întreprind o operă originală, în domeniile politic, social, economic. Invers, oponenţii la orice dictatură caută să-l coboare pe eroul de la care se revendică ambiţioşii. Pentru ei, primul rege devine tiranul brutal care acţionează în ciuda oricărei legalităţi. Mitul romulian, implicat astfel în actualitatea cea mai vie, oscilează între cei doi poli ai conştiinţei politice romane. Instaurarea principatului va decide asupra devenirii sale şi Octavian va fi, în ochii lumii, Romulus redivivus într-o Romă întemeiată din nou. Tema aceasta va fi ilustrată din plin de arta şi literatura timpului.

3. SITUAREA ROMEI ŞI PRIMELE AŞEZĂRI OMENEŞTI

La circa cincisprezece kilometri de la gura Tibrului se ridică un şir de coline de origine vulcanică, la fel cu Munţii Albani, aflaţi puţin mai la sud. Aceste coline de înălţime foarte modestă, ce nu trece de 40 – 50 de metri, sunt la nord Quirinalul şi Viminalul, în centru Capitoliul şi Esquilinul, la sud-est de Capitoliu, Palatinul, la sud de tot Aventinul şi Caelius. Povârnişurile lor destul de abrupte le fac uşor de apărat. Mai ales, situate fiind în dreptul unei mici insule de pe Tibru, în faţa pintenului Ianiculului, ele uşurau trecerea râului care curge într-o vale aluvială şi mlăştinoasă. Ele formau astfel un punct de legătură între nordul şi sudul ţinutului latin. În avalul fluviului nu se mai afla niciun loc prielnic instalării unui pod. De fapt, până în secolul al XIX-lea, podurile Romei erau ultimele peste Tibru până la mare. Apropierea coastei permitea corăbiilor de mare să urce până acolo. În sfârşit, mai multe căi naturale care urmează coastele sau despart numeroasele masive muntoase ale regiunii converg în acest punct. Şoselele moderne nu urmăresc alte trasee decât drumurile antice. Valoarea comercială şi strategică a situării Romei

era astfel excepţională. Oraş al primului pod, accesibil navigaţiei maritime şi răspântie de căi, Roma născândă dispunea de avantaje de prim ordin, care au jucat un rol însemnat de-a lungul întregii sale istorii.

La ce dată urcă în timp prima aşezare, demnă de acest nume, pe malurile Tibrului? Săpăturile făcute în Roma arhaică vin să lumineze aici tradiţia şi îngăduie să se regăsească realitatea ascunsă sub vălul uşor al legendei. Cele mai vechi amintiri făceau toate din Palatin leagănul Romei. Eroul arcadian Evandru s-ar fi instalat pe unul din cele două colnice ale lui, Germalul, în epoca depărtată în care Hercule mai colinda lumea şi o făcea să răsune de isprăvile sale, iar oraşul romulian i-ar fi urmat satului areadian. În epoca istorică se mai arăta încă, pe colina sfântă, Lupercalul, grota sacră care fusese vizuina lupoaicei alăptătoare, şi auguraculum, locul de unde Romulus luase auspiciile şi zărise cei doisprezece vulturi, semn sigur al predestinării sale divine. Explorările sistematice cărora li s-a dedicat şcoala arheologică italiană de la începutul secolului al XX-lea încoace au dezvăluit efectiv, pe Palatin, urmele unor aşezări arhaice. Fundurile colibelor sunt săpate în stâncă, o uşoară ieşitură le indică perimetrul şi ele sunt străbătute din loc în loc de găuri nu prea adânci. Aceste orificii serveau la înfigerea unor pari care constituiau scheletul rusticelor locuinţe. Primele descoperiri, care datează din 1907, au fost amplu completate de săpături recente, conduse după metodele cele mai ştiinţifice şi mai sigure. Resturile de sate, cu aspect primitiv dar de un interes extrem, au ieşit astfel treptat la lumină. Colibe strânse unele în altele se ridicau direct pe tuful Palatiumului şi al Germalului. Pereţii lor, făcuţi din paie şi rămuriş, erau tencuiţi cu argilă uscată, după un procedeu folosit în peninsulă încă din epoca neolitică.

La Roma şi în Munţii Albani, nişte urne funerare iau tocmai forma unor colibe de locuit şi comparaţia între aceste urne şi planurile ce se citesc astăzi limpede pe sol au permis reconstituirea, sub formă de machetă foarte

fidelă, a unei colibe romuliene, expusă acum în Antiquariumul de pe Palatin. Un stâlp central susţinea o grindă principală, un columen, pe care se sprijineau la rândul lor cele două ape ale acoperişului. Vestigiile descoperite sunt databile graţie numeroaselor fragmente de ceramică scoase la lumină in situ. Această ceramică, de tip villanovian târziu, datează din a doua jumătate a secolului al VIII-lea înaintea erei noastre în acest punct, tradiţia a fost de o uimitoare fidelitate. Amintirea depărtată a situării şi a datei celei mai vechi aşezări romane corespunde, în adevăr, realităţii. Casa sau tugurium Romull, venerabilă colibă care era întreţinută cu sfinţenie şi care se mai putea vedea în secolul al IV-lea al erei noastre, perpetua astfel trecutul cel mai depărtat al Oraşului.

Locuitorii de pe Germal şi de pe Palatium sunt în legătură sigură cu necropola descoperită în Forum, lângă templul lui Antonius şi al Faustinei, şi cercetată prin săpături la începutul acestui secol, cu o excepţională metodă, de către arheologul italian Boni. Păstorii latini de pe Palatin depuneau acolo rămăşiţele morţilor. Primele morminte sunt în formă de puţ şi adăposteau urnele-colibă sau vasele biconice care conţineau cenuşa decedaţilor. Apoi apar mormintele cu fosă, corespunzând ritului de înhumare. Şi unele şi altele sunt conservate cu fidelitate, în chiar starea în care au fost descoperite, în Muzeul Santa-Francesca-Romana. Puţine săpături cunosc o prezentare atât de instructivă şi atât de exactă.

Pe Esquilin şi pe Quirinal au fost scoase la lumină serii de morminte cu puţin posterioare celor din Sepolereto din Forum. Singurul rit atestat aici este cel de înhumare. Aceste necropole trebuiau în mod necesar să depindă de aşezări apărute la sfârşitul secolului al VIII-lea înaintea erei noastre care erau ele? Nu se ştie, căci n-au fost regăsite sub nivelurile succesive ale Romei antice, apoi medievale şi moderne. S-a propus să se recunoască în aceste morminte urmele unui element etnic, sabinii, a căror importanţă în Roma primitivă o afirmă tradiţia.

Ipoteza este seducătoare, căci ar permite să se regăsească şi aici, în fapte, tradiţia legendară. Ea comportă însă o parte inevitabilă de incertitudine.

Analele sunt unanime în a vedea în sabini un element formator de primă importanţă în Roma primitivă. Răpirea sabinelor, menite să fie soţiile ciobanilor de pe Palatin, ar fi dezlănţuit un război crâncen. Trădarea vestalei Tarpeia îngăduie sabinilor să pătrundă în citadela Capitoliului. Însă intervenirea sabinelor care se interpun între fraţii lor şi noii lor soţi îi aduce pe vrăjmaşi la împăcare şi la contopirea într-un singur popor. Sabinul Titus Tatius ar fi fost atunci părtaş la puterea lui Romulus. După dispariţia celor doi bărbaţi şi până la venirea etruscilor, ar fi existat o alternare semnificativă de regi latini şi de regi sabini. Mai întâi a fost domnia lui Numa Pompilius, sabin cucernic, originar din Gureş şi priceput organizator al sacerdoţiilor şi al cultului roman. Îi urmează latinul Tullus Hostilius, iar acest războinic înfrânge Alba, apărată eroic dar zadarnic de Curiaţi, în duelul lor epic cu cei trei Horaţi. În sfârşit, un nou sabin, nepot de fiu al lui Numa Pompilius, numit Ancus Martius, domneşte până în 616, până la suirea pe tron a Tarquinilor, şi dă dreptului războiului forme pe care colegiul feţialilor le va păstra neschimbate în epoca istorică. Insistenţa tradiţiei este semnificativă şi nu există vreun motiv de a nu-i da dreptate în acest punct. Sabinii reprezentau oare un element mediteranean, preindoeuropean, aducând cu el o formă şi moduri de gândire şi de viaţă deosebite de cele ale latinilor? Această ipoteză a fost apărată cu vigoare şi este încă şi astăzi un obiect de discuţii.

4. ROMA ÎN EPOCA REGALĂ

Regalitatea romană durează două secole şi jumătate şi nu este, evident, cu putinţă să examinăm corect această lungă perioadă fără a distinge în ea faze de civilizaţie succesive. Şi aici, utilizarea simultană a textelor şi a documentelor arheologice este singura metodă care permite să se urmărească o istorie depărtată şi deformată prin încâlcirea unor tradiţii diferite. În cursul celei de a

doua părţi a secolului al VIII-lea înaintea erei noastre, Roma primitivă duce o viaţă extrem de umilă, asemănătoare în totul celei a surorilor ei latine. Şi într-una şi în celelalte, ceramica şi bronzurile se aseamănă mult. În prima jumătate a secolului al VH-lea, localizarea descoperirilor romane nu indică o extindere notabilă a aşezărilor omeneşti. Materialul se îmbogăţeşte însă, vasele falisce se înmulţesc şi se văd apărând primele vase greceşti, sub forma unor mici aryballi protocorintieni. Arta elenică îşi face astfel intrarea la Roma încă de la o dată timpurie, e adevărat că sub un aspect destul de modest. Poate că Etruria a servit, în această împrejurare, drept prim agent intermediar. Liga celor şapte coline, a cărei amintire se va perpetua în riturile religioase, datează neîndoios din această epocă şi dă mărturie despre cea dintâi uniune efectivă a triburilor latine din Roma. În epoca istorică, o ceremonie numită Septimontium revenea în fiecare an la 11 decembrie. Ea reunea, în aceeaşi sărbătorire, însă prin şapte sacrificii local distincte, populaţia celor două colnice ale Palatinului (Palatium şi Germal) a celor trei ridicături ale Esquilinului (Fagutal, Oppius şi Cispius), a colinei Velia şi a lui Caelius. Acestea sunt aşezările ce înconjură căldarea Colosseumului. Nu numai Aventinul, ci şi Capitoliul, Quirinalul, Yiminalul – deci colinele din nord socotite de populare sabină – sunt excluse de la ea. Până către 650, cetatea romană, mică şi slabă, nu poate cu siguranţă să ducă la bun sfârşit războaiele şi expediţiile pe care i le atribuie o analiştică doritoare să facă să dateze gloria militară a Romei dintr-o vreme cât mai timpurie cu putinţă. Alba, centru federal al ligii care-i poartă numele, este doborâtă sub loviturile oraşelor latine răsculate împotriva ei, iar nu sub iureşul romanilor singuri.

De la mijlocul secolului al VII-lea până la mijlocul celui următor, fizionomia Romei se transformă, sanctuarele se înmulţesc pe Quirinal, pe Capitoliu, în Forum Boarium lângă actuala biserică Sant'Omobono. S-au regăsit favissae, adică depozitele votive ale lor. Materialul atestă

influenţa crescândă a civilizaţiei greceşti şi etrusce. El cuprinde vase importate din Grecia, corintiene, ioniene, atice, bucchero (tipic etrusce) şi vase italice pictate, imitând fără mare artă pro67 dueña corintiană. Descoperiri sporadice de acelaşi gen s-au făcut în diferite puncte ale Romei. Cele şapte coline trebuie să fi fost deja ocupate. Roma face acum impresia unei cetăţi larg deschise influenţei greco-etrusce. Dar ea este totuşi foarte departe de extrema bogăţie a unora dintre vecinele ei din Laţiu sau din Etruria de Sud, cum sunt Praeneşte, Veii sau Gerveteri.

Într-o ultimă perioadă, Roma regală cunoaşte prezenţa efectivă a etruscilor şi civilizaţia ei este supusă unei etruscizări profunde, dar temporare. Tradiţia a păstrat amintirea precisă a dominaţiei toscane. Ea îi situează începutul la 616, adică, potrivit indicaţiilor arheologiei, cu circa jumătate de secol prea devreme. Data de 509, atribuită de tradiţie alungării Tarquinilor şi începutului Republicii, simplifică un proces complex, aşa cum am încercat recent să o demonstrez. Aspectul arheologic al Romei nu se schimbă până către 475 înaintea erei noastre şi o serie întreagă de sanctuare importante iau naştere între 509 şi 475 înaintea erei noastre Declinul general al Etruriei nu începe decât la această ultimă dată. Aşadar, se cuvine să se coboare până în preajma lui 475 înaintea erei noastre, momentul plecării conducătorilor etrusci din Roma, şi să se disocieze această plecare de timidele începuturi ale unui regim republican, care a putut foarte bine să înceapă a se manifesta, la Roma ca şi în multe din regiunile Italiei, la sfârşitul secolului al VI-lea înaintea erei noastre Povestirea anticilor se înfăţişează în modul următor. Sub domnia ultimului rege latin, Ancus Martius, un locuitor bogat din Tarquinii, Lucumon, veni să se aşeze la Roma. Lucumon avea drept soţie o etruscă de neam mare, numită Tanaquil. Sosirea celor doi soţi la Roma este însemnată de o minune grăitoare. Pe Ianicul, un vultur coboară în zbor planat şi răpeşte pălăria lui Lucumon. Apoi el o reaşază pe capul imigrantului lovit de

uimire. Tanaquil întâmpină semnul cu bucurie, căci zeii arată prin aceasta înalta menire pe care i-o făgăduiesc soţului ei. Lucumon se instalează la Roma, ia numele de Lucius Tarquinius Priscus şi, la moartea lui Ancus Martius, face să fie ales rege.

Încă o dată, legenda ascunde o amintire exactă. Etruscii, pătrunzând la Roma, trebuie să fi adus cu ei principiile ştiinţei ghicitului. Ca şi în întreaga disciplină toscană a haruspiciilor, se notează aici importanţa orientării semnului prevestitor şi jocul stabilit între nişte elemente pur materiale şi semnificaţia morală cu care sunt investite. În acelaşi fel, nişte flăcări vor înconjura capul lui Servius Tullius, copil încă, şi vor vesti urcarea lui pe tron; se va descoperi în pământ, cu prilejul construirii templului lui Jupiter Capitolinul, un cap de om intact, prevestind măreţia sanctuarului. Roma nu va uita aceste învăţăminte. Şase secole mai târziu, Octavian va fi aureolat de o minune asemănătoare celei a lui Lucumon. Un vultur, ne povesteşte Suetoniu, veni să răpească pâinea pe care o ţinea în mână, apoi i-o dădu înapoi domol.

Întreaga civilizaţie etruscă îşi face de fapt intrarea pe cele şapte coline. Numele de Lucumon, pe care Titus Livius îl socoteşte drept primul nume al „regelui”, nu are în realitate nimic individual. El desemna la etrusci pe rege, căpetenia. Tarquinius Priscus ar fi fost fiul unui grec din Corint, numit Demaratus. Etruria secolului al VI-lea a suferit în profunzime influenţa oraşelor greceşti, şi îndeosebi a cetăţii peloponeziene Corint. Regalitatea etruscă este reprezentată în amintirile romane doar de trei personaje, Tarquinius Priscus şi fiul său Tarquinius Superbus, între care se intercalează Servius Tullius, om fără strămoşi. Însă acesta din urmă face, de asemenea, figură de mare monarh toscan. Împăratul Claudiu, în discursul pe care l-a rostit în anul 48 era noastră şi care ne este păstrat de o tablă de bronz descoperită la Lyon, aminteşte că Servius Tullius se chema în etruscă Mastarna. Or, frescele din mormântul François, de la Yulci, care datează din epoca elenistică, reprezintă, printre alţi

războinici, o căpetenie numită Mastarna, în luptă cu un personaj numit de inscripţie Gnaeus Tarquinius din Roma. Potrivit versiunii etrusce a 69 legendei, fără îndoială cea mai apropiată de

adevăr, regii etrusci de la Roma fuseseră nişte condotieri ale căror lupte oglindeau rivalităţile dintre diversele cetăţi etrusce.

Titus Livius insistă asupra importanţei măsurilor politice şi militare luate de regii toscani, asupra cuceririlor de oraşe latine, asupra programului lor de construcţii civile şi religioase. Unele măsuri ample par antedatate. Însă esenţialul istorisirii sale este confirmat de săpături, înainte de etrusci, Roma era mai mult o uniune de sate decât un oraş adevărat. Toscanii au făcut din ea o mare cetate, comparabilă cu lucumoniile din sudul Etruriei. Un zid de împrejmuire, făcut din tuf vulcanic, fu construit atunci, după tehnica de opera quadrata. Această hilari fură, de un perimetru vast, fu reconstruită după invazia galilor din 378 înaintea erei noastre Tarquinii au amenajat de fapt un întreg sistem de canale de scurgere, Cloaca Maxima, care a desecat şesul mlăştinos al forului şi a făcut din el, pentru prima dată, locul de întrunire a adunării poporului. Fundaţiile însemnate care se păstrează pe Capitoliu, în subsolurile Muzeului Conservatorilor, sunt resturile tangibile ale faimosului templu dedicat de Tarquini triadei capitoline în ultimii ani ai secolului al VI-lea. Sanctuarul cuprindea, potrivit regulii etrusce, trei încăperi sacre, trei cellae, dedicate lui Jupiter, Iunonei şi Minervei. Planul tripartit al sanctuarului va fi respectat întotdeauna cu prilejul multiplelor refaceri din epoca romană. Când Roma va răspândi nenumărate colonii în provinciile imperiului ei, ea va ridica în centrul acestor oraşe un templu tripartit alcătuit după chipul venerabilului edificiu al Tarquinilor.

Politic şi social, regalitatea etruscă a fost novatoare. Ea a introdus la Roma toate semnele exterioare şi

emblemele care, în Toscana, ilustrau în ochii poporului gloria şi puterea Lucumonilor. Tarquinii aveau coroana de aur, inelul de aur şi sceptrul. Veşmântul lor de gală a fost toga palmată, iar lictorii care deschideau cortegiile purtau pe umeri fascii înfricoşătoare, 70

semn al atotputerniciei căpeteniei. Fasciile erau făcute clin vergi destinate flagelării şi o secure, armă de paradă şi simbol al puterii politice a principelui. Acest semn material al puterii suverane va fi păstrat la Roma după plecarea Tarquinilor şi instaurarea regimului republican. El va fi atribuit consulilor care exercitau, dar numai pe timp de-un an, autoritatea supremă asupra legiunilor. În acelaşi fel, ceremonia triumfului, celebrată după victoria asupra duşmanilor Romei, va repeta, de-a lungul întregii istorii romane, riturile religioase ordonate de regalitatea etruscă, atunci când adversarii ei erau puşi pe fugă. În cursul acestei procesiuni solemne care se sfârşea la Capitoliu printr-un sacrificiu către Jupiter, comandantul, stând în picioare pe carul său de război şi conducând cortegiul soldaţilor şi prizonierilor săi, se identifica, pentru un timp, cu divinitatea supremă.

Structura politică şi socială a cetăţii ridică probleme. Oraşul era împărţit în trei triburi care purtau nume de origine etruscă, Tities, Ramnes şi Luceres. Fiecare trib cuprindea zece curii, fiecare curie zece decurii. Această repartiţie foarte simplă răspundea necesităţilor recrutării trupelor (legio). Fiecare trib dădea o mie de pedestraşi şi o sută de călăreţi. Vechile nume gentilice etrusce care desemnau triburile continuară apoi să fie folosite pentru denumirea celor trei centurii ecvestre mai vechi. Împărţirea politică a cetăţii corespundea acestei organizări militare. Adunarea curiată aproba prin aclamaţii propunerile regelui. Capii de gentes constituiau senatul şi-l ajutau pe suveran cu sfaturile lor în afacerile importante. Opoziţia dintre grupurile sociale, care avea să ia o formă atât de acută sub Republică, abia se schiţa. Patricienii, singurii care aveau acces la onorurile publice şi la sacerdoţii, se grupau în gentes, familii largi ai căror

membri se puteau revendica toţi de la un străbun comun. Fiecare gens este înconjurată de numeroşi clienţi care primesc sprijin de la oamenii de vază, iar în schimb le datorează tot ajutorul de care sunt capabili într-un anumit număr de cazuri bine precizate. Dinaintea lor, plebea, care va constitui împreună cu patriciatul populus Romanus, pare încă pe jumătate sclavă. Formarea ei trebuie să se explice prin motive totodată etnice, religioase şi economice. Plebeii erau, fără îndoială, fie descendenţii unor populaţii învinse, fie străini aflaţi în afara cultului cetăţii, fie chiar ţărani căzuţi într-o semisclavie faţă de marii proprietari.

Acţiunea regilor împiedica supremaţia nobilimii să apese prea greu asupra poporului de jos. Când, după 509, puterea lor a trecut în mâinile aristocraţilor, plebea nu a putut supravieţui decât organizându-se şi luptând. Amplele reforme pe care istoriografia antică le atribuie regelui Servius Tullius sunt antedatate. Abia mai târziu se va contura organizarea centuriată a cetăţii care va delimita, pentru fiecare cetăţean roman, drepturile şi îndatoririle sale potrivit unor resurse financiare precizate de cens. Fără îndoială, la fel se petrec lucrurile cu împărţirea cetăţii în patru circumscripţii teritoriale, în patru triburi deosebite geografic. Fizionomia politică a Romei regale a fost întinerită de analiştii romani.

Plecarea etruscilor marchează o ruptură adâncă în viaţa Romei. Puternică şi bogată în vremea Tarquinilor, ea domina pe atunci Laţiul. Retragerea armatelor toscane o readuce dintr-odată la rangul de mic oraş latin, ameninţat de populaţiile de munteni care o înconjură: volsci, herniei, equi. Toată puterea şi viitorul ei rezidă în truda ţăranilor şi în curajul soldaţilor ei. Latinii înţeleg că acum trebuie să se unească. După bătălia legendară de la Lacul Regillus care, la începutul secolului al V-lea înaintea erei noastre, ar fi pus faţă în faţă armatele Romei cu cele ale celorlalte oraşe latine, o alianţă permanentă uneşte Roma cu vecinele sale şi o armată federală reuneşte toate forţele. Secolul al V-lea va fi totuşi un secol greu pentru Urbs, pe

care o va ameninţa necontenit ambiţia popoarelor sărace şi aspre din Apeninii centrali. Pentru ea începe o perioadă de îndelungată austeritate, iar arta şi luxul vor zăbovi mult până să reapară pe pământul ei. Când nişte romani conservatori, de pildă Gato, se vor înspăimânta văzând cum anumite obiceiuri fastuoase se instaurau la Roma sub influenţa Orientului, ei vor uita că, mai multe secole înaintea lor, strămoşii lor mâncaseră deja în vase de aur şi de argint.

Pe plan politic, criza romană de la sfârşitul secolului al VI-lea nu mai prezintă, în ochii noştri, un aspect izolat. Lumea Italiei Centrale a trăit o experienţă comună şi multe cetăţi au cunoscut atunci o criză asemănătoare. Căderea lui rex sau a lucumon-vim a iscat aici sau dincolo soluţii diverse. Dar, aproape pretutindeni, în locul monarhiilor căzute se formează magistraturi ierarhizate şi colegiale. În Etruria, ca şi la Roma, după alungarea regilor, statul este un stat patrician şi puterea esenţială se află în mâinile oligarhiei unor principe. Dar în timp ce, mai apoi, starea socială a cetăţilor toscane va rămâne încremenită, plebea romană se va deştepta progresiv la o adevărată conştiinţă politică. Transformări în organizarea militară explică acest fapt fundamental. Armata regală trebuia să-şi găsească forţa esenţială în cavalerie, recrutată din rândurile nobililor. Acum se face simţită la Roma trebuinţa unei infanterii puternice, prin extinderea expediţiilor şi a războaielor, şi ţăranii, înarmaţi greu ca hopliţi, vor umple rândurile noilor falange. Plebea, reintrând astfel în cetate, va şti să lupte cu îndârjire pentru cucerirea drepturilor ei.

Analiştica romană a simplificat abuziv această cotitură a istoriei romane. Din mândrie naţională, ea asociază strâns plecarea etruscilor şi începuturile Republicii, pe când, după mine, cele două fapte au fost independente unul de altul şi despărţite în timp. Ea celebrează plecarea Tarquinilor ca fiind sfârşitul unui regim detestat care însemna dominarea unuia singur, servitutea cetăţenilor. Pentru ea, dominatio şi seruitus 73 dispar în 509 şi statul trece în mâinile poporului roman,

deţinătorul său legitim. Statul devine res publica populi Romani Quiritium. Conştiinţa romană găseşte în aceste amintiri o legitimă mândrie şi Republica romană, încă de la începutul ei, va avea drept lozincă: libertas. Se va scurge o jumătate de mileniu înainte ca, pe ruinele războaielor civile, să se ridice o nouă putere personală. Cuvântul „libertate” îşi va păstra încă virtuţile şi, pe monede, August nu se teme să se proclame libertăţis undex, salvatorul libertăţii.

5. DREPTUL ŞI RELIGIA ÎN ROMA PRIMITIVĂ

Este unul din meritele juriştilor din epoca contemporană de a fi înţeles şi pus în lumină legătura indisolubilă dintre drept şi religie, la originile civilizaţiilor: pe atunci dreptul apărea pătruns pe de-a-ntregul de caracter religios şi magic. Cele mai vechi reguli ale dreptului roman, aşa cum tradiţia ni le face cunoscute, comportă o sancţiune religioasă, consacrarea către zeii infernali care se exprimă prin formula sacer este. Aceasta revine în mai multe rânduri în dispoziţiile pe care juriştii epocii imperiale le numeau leges regiae, legi regale. Este vorba, într-adevăr, nu de legi votate în vremea regalităţii de către comiţiile curiate, ci de prescripţii arhaice clin care magia nu lipseşte niciodată. Ele pun într-o lumină vie autoritatea absolută a tatălui asupra familiei sale, asemănătoare celei a regelui asupra supuşilor săi. Una din preocupările statornice ale lui pater familias este să se menţină sacra gentilicia, cultul specific gintei (gens).

Intervenţia statului în litigiile private este la începutul ei: regulile de procedură sunt în mâinile pontifilor care le vor păstra lungă vreme într-un secret plin de gelozie. Ius ciuile şi ius diuinum nu pot fi despărţite. Primul cod scris, Legile celor douăsprezece Table care datează de la mijlocul secolului al V-lea înaintea erei noastre păstrează încă un caracter magico-religios. Este pronunţat blestemul su74

prem împotriva patronului care ar fi dăunat clientului său: Patronus şi clienţi fraudem fecerit sacer este. Laicizarea dreptului roman a fost o operă de lungă durată.

Religia romană primitivă oferă un aspect extraordinar de complex. Ea păstrează moştenirea unei mitologii comune popoarelor indo-europene, dar amestecă nişte concepţii propriu-zis latine cu aporturi etrusce şi greceşti. Lucrările recente ale specialiştilor în mitologia comparată duc la concluzia că mitul indo-european a evoluat diferit în diversele societăţi. La latini, el a luat forma istorică şi se vădeşte în anumite episoade ale tradiţiei referitoare la originile romane. Se pot urmări uneori etapele acestei transformări şi ale acestei dezintegrări. Acest fenomen fundamental se explică prin trăsături psihologice generale. Latinii au o imaginaţie concretă şi tind să transfere mitul pe planul vieţii şi al istoriei.

Psihologia religioasă romană prezintă, la analiză, şi alte trăsături: un conservatism şi un primitivism de netăgăduit; o vădită lipsă de înclinare pentru divinaţie, pentru această artă de a deduce viitorul din studierea prevestirilor şi a minunilor. Romanul îi consultă neîncetat pe zei, dar se mărgineşte să le pună întrebări simple asupra şanselor acţiunilor sale. El poate eluda sau refuza prevestirea. Chiar şi în viaţa religioasă, el cugetă şi se comportă ca om de acţiune. Această preocupare pentru prezent şi pentru eficacitatea individuală şi socială îl face să caute necontenit pax Deorum, pacea cu zeii, de care depind soarta sa şi cea a cetăţii. Înţelegerea indispensabilă nu poate fi menţinută decât prin îndeplinirea a numeroase rituri, potrivit regulilor unui formalism exigent. Acelaşi sentiment adânc al interesului naţional îl îndeamnă pe roman să deschidă porţile sale zeilor naţiunilor şi oraşelor străine, zei rău cunoscuţi, dar poate eficienţi, gândeşte el. Un asemenea utilitarism, un asemenea pragmatism sunt foarte departe de atitudinea religioasă a etruscilor. De fapt, în pofida dominaţiei toscane din secolul al VI-lea, Roma a rămas destul de puţin permeabilă, în această privinţă, la influenţa tireniană şi nu a prea păstrat amprenta ascendentului ei. Totuşi Tarquinii îi lăsară moştenire grupări de divinităţi, cum este triada capitolină.

Intermediarul etrusc sau influenţa directă a Greciei Mari explică intrarea precoce a unor divinităţi greceşti, cum sunt Dioscurii şi Heracles, în numeroase cetăţi latine şi la Roma însăşi. În plus, asimilarea, interpretatio Romană, a ştiut să identifice repede divinităţile romane cu omoloagele lor greceşti. Elenizarea religiei începu astfel prin procese diverse şi la o dată timpurie. Totuşi, noţiunea divină care a rămas mult timp cea mai însemnată este cea de numen, putere transcendentă şi obscură, care nu este în mod necesar individualizată. O reţea de numina veghează asupra ciclurilor naturii şi asupra faptelor oamenilor. Cu toată influenţa grecoetruscă, antropomorfizarea zeilor nu se va face decât încet.

Astfel s-a dezvoltat un panteon multiform de o stranie complexitate. Un ordin sacerdotal, ierarhizat după cuviinţă, veghează însă asupra săvârşirii scrupuloase a sacrificiilor şi a aducerii ofrandelor şi organizează în chip temeinic religia de stat. Un calendar foarte vechi şi armonios alcătuit orânduieşte în amănunt şi cu metodă diferitele cicluri de sărbători ale anului, ciclul războiului, al rodniciei naturii, al fecundităţii oamenilor şi turmelor, în sfârşit ciclul funerar şi de purificare. Multe sărbători prezintă în desfăşurarea lor un aspect arhaic. În ciuda formalismului său, romanul păstrează sentimentul profund al sacrului; el simte prezente în jurul său puteri, 76

rând pe rând înfricoşătoare şi binefăcătoare, care-l fac să intre într-un domeniu care nu este al său. El este cuprins de o înfiorare religioasă, acel horror descris de scriitori ca Seneca sau de poeţi, când pătrunde în locurile consacrate sau când asistă la fenomene care, după credinţa lui, sunt împotriva legilor firii. Temeinica organizare a sacerdoţiilor şi a cultului nu va înăbuşi niciodată în el acest sentiment fundamental.

Capitolul 1

ÎNCEPUTURILE REPUBLICII

După ce Tarquinius a fost alungat de la Roma în 509, oraşul nu a cunoscut multă vreme fericirea şi pacea. Doi ani mai târziu, conduşi de căpetenia lor Porsenna, etruscii din Clusium puseră stăpânire pe Roma şi îi impuseră condiţii aspre: confiscarea unei părţi din teritoriul ei; interzicerea folosirii fierului, în afară de lucrările agricole; supunerea faţă de învingători. Etruscii putură coborî astfel în Laţiu şi ajunge în Campania; înaintarea lor fu însă oprită de rezistenţa coloniilor greceşti, îndeosebi de Cumae. Învinşi lângă Ancia în 506, ei fură respinşi înapoi în Laţiu. Roma îşi redobândi independenţa.

Nu însă şi puterea. Sub regi, ea reuşise să alcătuiască o confederaţie a oraşelor latine din împrejurimi; în urma eşecurilor ei, fu cât pe ce să se dezlănţuie împotrivă-i o coaliţie a latinilor. Ea trece la ofensivă, îi bate pe latini la lacul Regillus (496) şi le impune în 493 un tratat: în caz de război, paritate între latini şi romani pentru furnizarea contingentelor, împărţirea prăzii şi a teritoriului cucerit, echivalenţa drepturilor la Roma şi în Laţiu; căpetenia va fi aleasă alternativ din cele două popoare; relaţiile externe vor fi stabilite de comun acord.

1. AVENTURA TERESTRĂ (509 – 269)

În cursul întregului secol al V-lea, Roma nu cunoaşte pacea: pentru a trăi – şi a supravieţui – ea este silită să se bată: luptă contra cetăţii Veii, contra Ardeei, contra equilor, contra oraşului Praeneşte, contra hernicilor, contra volscilor, contra ausonilor. În secolul al IV-lea, ea îndreaptă din nou armele împotriva cetăţii Yeii, apoi contra oraşului Fidenae; porneşte contra faliscilor, a capenaţilor şi a oraşului Yolsinii. Este atacată în 391 de către galii în căutare de pământuri meridionale; cucerită, reuşeşte să se elibereze. În cursul acestor războaie se disting, înfrumuseţaţi de legendă, Quinctius Capitolinus, Cincinnatus, Camillus, Manlius.

Dar rezistenţa pe care a trebuit s-o opună vecinilor a

atras-o treptat în afara orbitei ei: ea intră în contact cu samniţii. Acest popor locuia în partea centrală a Apeninilor; el cobora adesea de acolo pentru a jefui câmpia Laţiului şi a Campaniei. În 343 el asediază Capua, care cere ajutor Romei. Senatul şovăie, apoi trimite două armate şi acestea îi resping pe samniţi. Succesul Romei îi nelinişteşte însă pe latini, care pretind în 340 ca unul din consuli şi jumătate din senat să fie latini. Roma socoteşte pretenţia ca inacceptabilă atât pe plan politic cât şi pe plan religios. Ruptura este inevitabilă. Războiul izbucneşte şi durează între 340 şi 338. Roma triumfă: ea spulberă confederaţia latină, interzice oraşelor să aibă legături între ele, să încheie căsătorii şi să dobândească bunuri în afara teritoriului lor. Totuşi, unele oraşe obţin un regim de favoare, căci senatul se străduieşte deja să-şi dezbine duşmanii pentru a domina.

Roma odată stăpână pe teritoriul Campaniei, samniţii se răscoală contra acestei ocupări şi pun mâna pe Neapole (328); romanii vin în grabă; după sorţi schimbători, ei se lasă învăluiţi la Caudium (321) şi sunt siliţi să capituleze. Senatul denunţă armistiţiul, îi predă duşmanului pe consuli, 81 pe questori şi pe tribunii militari; el manifestă vădită rea-credinţă, dar şi voinţa de a nu recunoaşte ca valabil decât ceea ce a sancţionat el însuşi împreună cu poporul. Făcând astfel, el pune istoricilor dreptului internaţional una din problemele cele mai controversate.

Or, samniţii nu se mărginesc să culeagă roadele biruinţei lor; ei înmulţesc hărţuielile şi incursiunile, antrenând cu ei popoarele Italiei Centrale. Etruscii sunt bătuţi la Lacul Vadimon (309); samniţii sunt zdrobiţi în bătălia de la Bovianum (304). Pacea nu durează: o coaliţie nouă se organizează împotriva Romei, grupându-i pe samniţi, pe umbrieni, pe galii senoni de pe ţărmurile Adriaticii. Învinşi din nou la Sentinum (295), samniţii nu renunţă încă şi alcătuiesc un corp de elită care fu numit, din pricina echipamentului lor, „legiunea inului”. În 290, după treizeci şi şapte de ani de lupte, samniţii se înclină în sfârşit în faţa puterii Romei.

Nu pentru multă vreme. Se iscă o ceartă între Roma şi lucanieni; aceştia recrutează aliaţi prin toată Italia: etrusci, gali, soldaţi din oraşele meridionale, iarăşi samniţi. Roma ripostează, îi alungă pe senoni de pe pământurile pe care le ocupau, îi bate pe vecinii lor, boii, lângă Lacul Vadimon (283), îi respinge pe samniţi îi zdrobeşte pe lucanieni, sileşte cetăţile greceşti din sud să se supună.

Una singură mai rezistă: Tarentul, îmbogăţit prin comerţul, prin industria, prin flota sa. Dar escadra romană care dă ocol prin Marea Ionică se înfăţişează într-o zi dinaintea Tarentului; conducătorii partidului popular protestează împotriva acestei încălcări a cuvântului dat, căci un vechi tratat interzicea romanilor să treacă dincolo de capul Lacinian de la sud-vestul golfului. Atac tarentin asupra corăbiilor romane; incendiere; distrugere; războiul izbucneşte din nou. Tarentul cheamă în ajutorul său pe regele Epirului, Pirus. Acesta soseşte (281), vorbeşte ca un stăpânitor şi nu mai vrea să lupte decât pentru interesele sale. Victorios la Heracleea, apoi la Ausculum, el îşi croieşte drum până în vecinătatea Romei. Roma refuză să negocieze. Hărţuieli, solii, discuţii zadarnice (279/278); Pirus trece în sfârşit în Sicilia şi încearcă să-şi

O 1.000 m

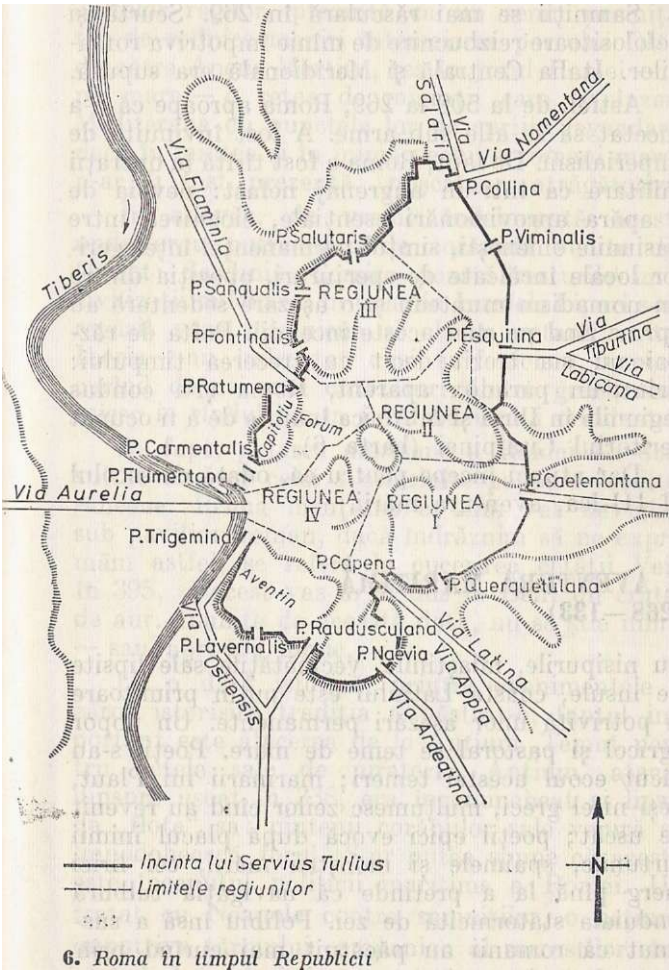

6. *Roma în timpul Republicii*

croiască acolo un regat, apărând totodată Siracuza atacată de cartaginezi. Roma îl strâmtorează în 83 Italia, Cartagina în Sicilia. Revenit în Italia, aventurierul este înfrânt lângă Benevent (275) şi se întoarce în Epir. O bătrână îl ucide la Argos, aruncând în el cu o ţiglă. Locţiitorul său Milon rezistă încă timp de trei ani în citadela Tarentului, dar, în cele din urmă, se predă romanilor.

Samniţii se mai răsculară în 269. Scurtă şi nefolositoare reizbucnire de mânie împotriva romanilor. Italia Centrală şi Meridională era supusă.

Astfel, de la 509 la 269, Roma aproape că n-a încetat

să se afle sub arme. A fost învinuită de imperialism. De fapt, Roma a fost târâtă în operaţii militare ca într-un angrenaj nefast: nevoia de a apăra aprovizionări esenţiale, ciocnirea între pasiunile omeneşti, simţul permanenţei înţelegerilor locale încălcate de sper jururi, opoziţia dintre un nomadism muntean şi o aşezare sedentară au aprins rând pe rând aceste incendii. Pofta de război nu s-a trezit decât cu trecerea timpului: printr-un paradox aparent, Roma şi-a condus legiunile în Iliria şi în Africa înainte de a fi ocupat teritoriul Cisalpinei (harta 6).

Dar atunci începe pentru ea, odată cu secolul al III-lea, aventura mării.

2. AVENTURA MARITIMI (268 – 133)

Cu nisipurile, mlaştinile, vecinătăţile sale lipsite de insule, coasta Laţiului este puţin primitoare şi potrivită unor aşezări permanente. Un popor agricol şi pastoral se teme de mare. Poeţii s-au făcut ecoul acestei temeri; marinarii lui Plaut, deşi niţel greci, mulţumesc zeilor când au revenit pe uscat; poeţii epici evocă după placul inimii furtunile, spaimele şi monştrii mării, cei lirici merg până la a pretinde că navigaţia tulbură rânduiala statornicită de zei. Polibiu însă a susţinut că romanii au păcătuit mai curând prin exces de îndrăzneală şi s-au expus prin cutezătoare ignoranţă atacurilor furtunilor ca şi înfrângerilor navale. Un popor de uscat? Negreşit, cetăţeanul socoteşte ca nedemn să servească în marină, 84

Iar, în ochii săi, gloria se dobândeşte în războiul de uscat şi în încorporarea în legiuni. Dar atunci de ce legendele cele mai scumpe inimii romanilor îl leagă pe Eneas de Italia, fac din povestea Fortunei, a lui Portunus şi a lui Neptun o ilustrare a cultelor regilor, prezintă ca un semn promiţător de rodnice meniri întemeierea portului Ostia de către Ancus Martius, ţes în jurul Romei – şi pe mare – o reţea de migraţii care împânzesc Mediterana cu punctele lor de sprijin legendare, dacă în mintea şi în inima vechilor romani marea n-ar fi fost prezentă, mişcătoare, atrăgătoare P

În adevăr, de vreme îndelungată aceste unde erau

cutreierate de corăbiile venite din Orient: Sardinia, Corsica poartă resturile unor civilizaţii milenare; în una din Insulele Lipari s-au regăsit vase miceniene şi olărie cretană; către Iberia s-au îndreptat ahei şi fenicieni, urmaţi curând de cei mai cutezători dintre greci, care roiesc la rândul lor în jurul bazinului occidental.

De fapt, puterea maritima a Romei s-a dezvoltat ulterior celei a celorlalte popoare mediteraneene. Prima menţiune a unui vas navigând sub pavilion roman, dacă îndrăznim să ne exprimăm astfel, se referă la cucerirea cetăţii Veii, în 395, şi acest vas ar fi dus la Delii un crater de aur. Înainte de această dată, nu se ştie nimic – sau aproape nimic.

La o dată istorică, printre evenimentele a căror istorisire tradiţia a păstrat-o, faptul important este afacerea de la Antium. Temut pentru actele sale de piraterie, Antium, atacat dinspre uscat în 338, era îngenuncheat şi lipsit de „flota" sa; pintenii corăbiilor sale veniră să împodobească forul. S-ar putea spune că acesta este începutul politicii maritime a Romei. Un tratat cu Neapole contra samniţilor, o acţiune împotriva ţărmului campanian al sarrastilor sunt preludiul instituirii duumvirilor navali în 311, care urmează cu doi ani instalării primei colonii maritime la Pontiae (Ponza), în faţa Golfului 85 Gaeta.

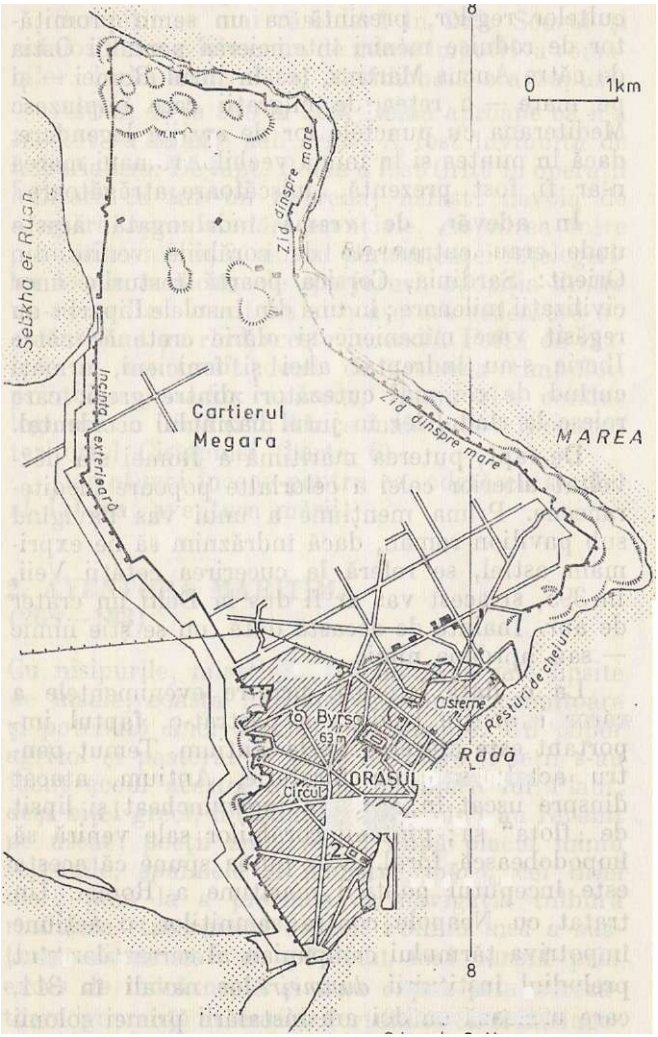

CC amort
Ca niefP Şi Necropola
Cisterne
Interioară
DIN LĂUNTRU
IPP – íie „Wtul militar
Portul de mârfuri
Laguna Tunisului
1. Templul lui Erehmun
2. Acropolea veche

La sud şi la est, dacă lăsăm la o parte îndoielnicul tratat cu Rodos de pe la 306, vedem Roma înţelegându-se, în aceeaşi perioadă, cu Tarentul

7. Carlagina şi porturile sale şi cu lucanienii, acceptând să-şi vadă limitată acţiunea la Capul Lacinian (Capul Colonna), ceea ce-i închide pentru moment Marea ionică şi Adriatica Meridională.

Războaiele punice (264 – 201)

Pentru Roma, la această dată, puterea cea mai de temut era incontestabil Cartagina (harta 7). Colonie a Tyrului, ridicată în fundul Golfului Tunis, ea păzea trecerea dintre cele două bazine ale Mediteranei; în lungul litoralului, ea îşi stabilise factoriile şi le reluase în stăpânire pe cele pe care le instalaseră fenicienii. Alimentat de culturile şi de creşterea animalelor din ţarinile „tunisiene”, de industria lânii, a mătăsii, a vopselelor, a metalelor, comerţul ei era înfloritor. Conducătorii ei de caravane pătrundeau de-a curmezişul Saharei; corăbiile ei colindau Mediterana şi se aventurau până în Cornwall.

primele legături.

— Legăturile Cartaginei cu Etruria, apoi cu Roma, sunt atestate încă din secolul al VI-lea. Confuzia textelor a complicat cronologia: plecând de la Polibiu, Diodor şi Titus Livius, s-au propus da te care merg de la 508 la 305 şi fixează în 508, în 406, în 400, în 390, în 348, în 344, în 328, în 325, în 306 sau 305 seria acestor convenţii. Nu poate fi vorba să ne dăm silinţa de a relua aici discuţia.

Titus Livius semnalează un alt tratat romanopunic, încheiat neîndoios în primăvara lui 278, adică în momentul când Pirus, sosit în Italia în mai 280, ameninţă Roma: tratatul este unul de asistenţă mutuală; părţile contractante se angajează să nu semneze o pace separată şi să se ajute împotriva epirotului. Un astfel de contract presupune că Roma dispunea cel puţin de câteva unităţi navale. În 264, vedem apărând în texte questori maritimi, dintre care unul este instalat la Ostia, al doilea la Cales în Campania, al treilea, fără îndoială, la Ariminum; nu se ştie

unde era plasat al patrulea. Repartizarea administrativă a acestor questori corespundea, probabil, unor sectoare de mobilizare navală: ea pare să implice un efort maritim real.

Când Pirus a părăsit Sicilia, el înţelesese că ea avea să devină miza luptelor dintre Cartagina şi Roma, căci romanii păreau să se intereseze din ce în ce mai mult de strâmtoarea Messina şi de avantajele ei, de pământul Siciliei şi de resursele sale. Strâmtoarea Messina fiind însă linia de demarcaţie dintre zonele maritime rezervate Romei şi cele atribuite Cartaginei, în virtutea tratatelor din 306 – care de altfel, potrivit Romei, nu comportau această clauză –, Roma luă drept pretext ostilităţile iscate între mamertini şi Hieron al II-lea din Siracuza, pentru a intra în arenă alături de Messina. Cartagina îl împacă pe Hieron cu mamertinii, se aliază cu Siracuza, ocupă Messina şi respinge o flotă romană care încerca să treacă dincolo de strâmtoare (264). Romanii pun totuşi piciorul pe uscat, îl prind la Lipari pe Hanno, amiralul cartaginezilor, şi nu consimt să-l redea decât în schimbul citadelei Messinei. Primul război punic a început.

primul război punic.

— Ostilităţile continuă pe uscat, în Sicilia de la 264 la 262, pe mare şi în Africa de la 262 la 255; într-adevăr, Cartagina şi-a pierdut prestigiul în Sicilia, unde nu mai păstrează decât câteva oraşe de pe litoral; Roma o urmăreşte pe mare într-o campanie marcată de victoria navală de la Mylae (260), apoi prin cea de la Ecnome (Sant'Angelo) patru ani mai târziu, în sfârşit, prin debarcarea pe coasta africană, condusă de Regulus. Între timp, romanii ocupaseră Olbia în Sardinia, Alena în Corsica. Dar Regulus se lăsă bătut de trupele punice şi de mercenarii lui Xantip; armata trebui să se îmbarce din nou. Redobândind avantajul, cartaginezii atacară Sicilia, unde mai aveau simpatii şi puncte de sprijin: învinşi la Panormus (Palermo), învingători la Drepana (Trapani) şi la Camarina ei rezistară la Lilybaeum (Marsala), sub conducerea lui Himilco, şi pe coasta de nord a muntelui Heircte (Monte San Pellegrino), pe muntele

Eryx, sub comanda lui Hamilcar: ei aveau motive să spere în succesul final. Dar tezaurul lor era aproape gol; negustorii care îi conduceau politica preferau războiului afacerile, principiilor banii şi după ce Roma nimici la Insulele Aegate o flotă duşmană care se îndrepta spre Heircte şi Panormus, Cartagina primi să încheie pacea (241). Ea renunţa la Sicilia şi plătea o despăgubire de 2200 de talanţi. Acestea sunt faptele în uscăciunea lor cronologică.

Faptul important aici, dincolo de evenimente, este de a vedea care a fost comportarea Romei şi a Cartaginei faţă de flotele lor respective, căci acolo s-a jucat soarta lor.

Înainte de război, Roma avea ca flotă două grupe duumvirale de 20 de unităţi, probabil cu echipaj străin; în 283, unul din duumviri fu atacat de tarentini: el avea 10 corăbii, din care 5 fură capturate. Când Appius Claudius a trecut prin Messina ca să lupte cu ei, n-avea nicio corabie romană: flota lui era compusă numai din corăbii aliate.

La începutul primului război punic, Roma hotărăşte să lanseze 100 de quinquereme şi 20 trireme: dar cifra de 20 este tocmai cea a efectivului duumviral, iar cea de 100 va reapărea după aceea ori de câte ori se va pune chestiunea lansărilor. Ne putem deci întreba dacă nu este vorba de unul din acele numere tradiţionale care apar, ca dublete, în istorisirile „liviene”. Presupunând că aceste 100 de vase au existat, că li s-au adăugat 20 de trireme şi cele 25 de corăbii italiote rechiziţionate, se ajunge la un efectiv de 145; dacă li se adaugă cele 10 vase rămase de la conflictul din 283 [cu Tarentul] şi 2 sau 3 corăbii massaliote despre care vorbesc Polibiu şi Titus Livius, totalul se ridică la 160. La începutul operaţiilor, romanii pierd 17 vase. La bătălia de la Mylae (260) ei nu mai au decât 140: scufundă 19 corăbii punice şi capturează 30, dar nu se cunosc propriile lor pierderi. Să admitem că în anul următor ei au mai avut 140 de unităţi. În 257, la Tyndaris, superiori în număr cartaginezilor, ei pierd 8 corăbii. Când războiul este strămutat în Africa, care sunt efectivele aflate faţă în faţă?

Istorisirea lui Polibiu iscă atunci o enigmă: tabelul comparativ al forţelor o pune în lumină:

ROMA CARTAGINA

Ecnome 330 Scufundate: 24 350 Scufundate: 30

Capturate: 64

89 Capul Hermaeum 350? 200 Capturate: 114

Această istorisire nu numai că nu pune în evidenţă pierderile romane la Hermaeum, în 255, ci semnalează că la întoarcerea de la Hermaeum romanii întâmpinară o furtună, că pierdură 364 de corăbii şi că nu păstrară decât 80. Ar trebui deci să se citească 464 (– 350 + 114), în timp ce cartaginezii, care după Ecnome nu mai aveau decât 256 de vase, ar fi retras din luptă 56 de corăbii, fără să se cunoască motivul. Păstrând tăcere asupra corăbiilor scufundate de o parte şi de alta, sau capturate de la romani la Ecnome, Polibiu a fost înşelat, în chip cu totul evident, de izvoarele sale sau şi-a folosit rău informaţiile. S-au propus corecturi la textul grec: este o soluţie disperată. Dacă se recurge la versiunea lui Diodor, nu rezultă din ea decât aproximaţii puţin convingătoare.

Este totuşi cu putinţă să se tragă din calculele specialiştilor o concluzie certă: efectivele romane depăşesc întotdeauna cu de la 20 la 40 de unităţi efectivele adverse, pe când Cartagina nu poate niciodată – în afară de una – să le ridice pe ale sale mai sus de 200! Este curios că Roma a putut să întreacă flota Cartaginei cu o asemenea regularitate, că informatorii ei i-au comunicat în chip atât de sigur cifra navelor adverse şi că şi-au putut calcula, cu atâta previziune, pierderile posibile, pentru a-şi păstra superioritatea numerică!

Cartagina, care avea amirali de valoare, a crezut cu prea multă uşurinţă că Roma este învinsă în 253 şi că nu va mai apărea pe mări. Dar în timp ce Cartagina avea marinari experimentaţi, Roma, care nu avea pentru a-i conduce flotele decât comandanţi vremelnici, avea un senat însufleţit de credinţă patriotică, o armată de cetăţeni, aliaţi leali, voinţa de a nu ceda. Stoarsă de bani, ea îşi luă doar răgazul trebuitor refacerii flotei sale; cifrele

censului din 246 comparate cu cele din 240 sunt o mărturie a vitalităţii ei (241 212 cetăţeni faţă de 260.000); ea nu putea să dea înapoi sau să se oprească fără să piară. Marele ei merit este de a fi înţeles aceasta (harta 8).

Pacea odată semnată în 241, Roma se statorniceşte temeinic în Sicilia şi desăvârşeşte cucerirea Sardiniei şi a Corsicii, unde mercenarii punici 90

se revoltaseră. Cartagina protestează. Ocupată cu dificultăţi interne, ea nu poate porni la un nou război, ci sfârşeşte chiar prin a plăti o indemnizaţie suplimentară de 1200 de talanţi. Roma profită de acalmie pentru a-i pune la respect pe piraţii iliri care atacau coastele adriatice; dar ea se găseşte curând în faţa unei groaznice ameninţări: – galii din nordul Italiei se agită din nou; un armistiţiu îi opreşte; ei profită de el pentru a se coaliza cu galii transalpini şi se aruncă asupra regiunilor din nordul peninsulei, gata să invadeze partea ei centrală; bătălia de la Telamon (225) îi zvârle înapoi la poalele Alpilor, dincolo de Pad. Romanii îi urmăresc, ocupă Milanul şi îi supun (222). Italia întreagă ascultă de Roma.

Cartagina, din parte-i, trebuie să facă faţă unei revolte interne: semnarea păcii lăsase fără ocupaţie mulţi mercenari: lipsiţi de bani, ei îşi pretind solda, jefuiesc, se răscoală, ameninţă Cartagina, care se apără cu furie. Afacerea durează trei ani: marcată de orori, ea primi în istorie numele de „războiul inexpiabil”. În acelaşi timp, disensiunile politice izbucnesc în oraş: pentru a-l înlătura pe şeful unei facţiuni (cea militară), cealaltă facţiune (cea mercantilă) orientează partidul armatei spre cucerirea coastelor africane şi spre Spania. Atunci se succedă şi se disting în fruntea acestor trupe, care scapă în parte de sub controlul senatului punic, bărbaţi ca Hamilcar şi ginerele său Hasdrubal. Ei fac din Spania, unde întemeiază Noua Cartagină (Cartagena), un fel de imperiu personal şi împart prada între soldaţi, Cartagina şi partizanii lor din noua cetate. Hasdrubal, asasinat în 220, este înlocuit de fiul lui Hamilcar, Hanibal, al cărui portret demn de temut ni I-a lăsat Titus Livius: trăsăturile lui cu totul deosebite

sunt ura pe care o poartă romanilor şi voinţa de a conduce politica patriei sale. În Spania, el se află în contact cu romanii, care fac comerţ în regiune şi înţeleg să-şi apere interesele. Hasdrubal căzuse de acord să nu atace Saguntul. Hanibal nu ţine seama de aceasta, atacă oraşul şi îl cucereşte în 219, după un asediu cumplit. Roma, strâmtorată să primească războiul sau să cadă la învoială, trimite soli la Cartagina: senatul punic alege să poarte război.

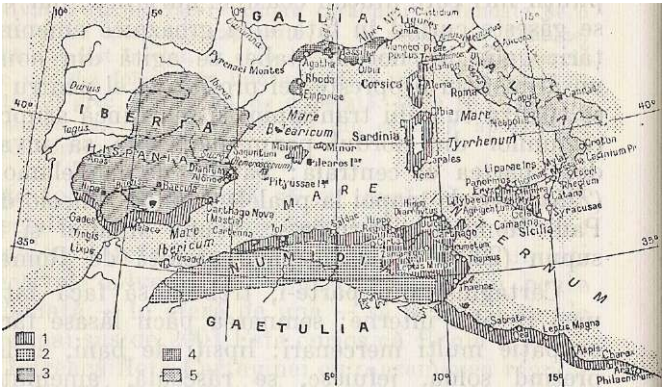

8. Imperiul cartaginez şi lumea mediteraneană *

1. Posesiunile Cartaginei 2. Regatul Nuraidiei (201 – 148 înaintea erei noastre) 3. Posesiunile Bareizilor din Spania până în 219 i. era noastră 4. Domeniile Massaliei 5. Zona supusă autorităţii Romei al doilea război punic.

— Hanibal este mulţumit pe deplin. El hotărăşte să atace Italia pe la spate. Cunoaştem din povestirile lui Polibiu şi Titus Livius acel marş uluitor prin Spania, Pirinei, sudul Galiei, peste Alpi, coborârea în Italia şi bătăliile de la Ticino, Trebbia (218) şi de la Lacul Trasimenus (217) care sunt tot atâtea victorii punice. Roma trăieşte zile de groază. Lacul Traşi

— Această hartă, precum şi hărţile 9, 11, 14 şi 18 au fost desenate după H. BEN GTSON & V. MIJLOCII Grosser historischer Weltatlas, I: Vorgeschichte und Altertum, 1, Kartenwerk; 2, Erläuterungen, München, Bayer – Schulbuch-Verlag, 1953, VIII + 48 + 15 p. Hărţile ß şi 16, după L. HOMO, Rome antique: histoire et guide des monuments de Rome, Paris, Hachette, 1921, 360 p. Harta

19, adăugată în ediţia românească, este reprodusă după I.I. RUSSU, Limba traco-dacilor, Bucureşti, Editura ştiinţifică, 1967, ed. a II-a. Harta SE după Annales (Économies, Sociétés, Civilisations), 1, 1960.92

menus este la 200 km de Roma. Hanibal se abate din calea oraşului, trece Apeninii şi coboară spre Apulia pentru a se apropia de mare şi de Cartagina în căutare de aprovizionare, de arme, de soldaţi. Roma se străduieşte să-l împiedice: înfrângerea de la Cannae (216) este pentru ea un nou dezastru. Înfrângerea provoacă la Roma o tresărire de patriotism şi un nou val de ceremonii religioase; Hanibal câştigă la cauza sa cetăţile meridionale ale Italiei şi se retrage la Capua; succesele l-au ameţit, însă campaniile l-au istovit. Este susţinut cu delăsare de către Cartagina, care pare să renunţe la Italia pentru a-şi îndrepta efortul spre Spania, unde Scipionii luptă cu fratele său Hasdrubal. Trebuie să găsească sprijin în altă parte: unelteşte în Macedonia, unde Filip al V-lea se arată sensibil la ofertele lui de alianţă, şi la Siracuza, unde moartea lui Hieron şi vârsta tânără a succesorului său lasă loc unei cârmuiri populare, anti-romane, susţinute de ofiţeri greci născuţi la Cartagina.

Roma a înrolat toţi cetăţenii valizi, ba chiar şi sclavi; ea continuă lupta cu înverşunare: în Sicilia, ea blochează Siracuza şi, în ciuda invenţiilor lui Arhimede, pune stăpânire pe ea; dincolo de Adriatica, îi ţine piept lui Filip şi îl sileşte să suspende operaţiile (205); în Italia, îl hărţuieşte pe Hanibal oriunde acesta se arată. Dacă ia Tarentul, el pierde Capua; dacă înaintează până la porţile Romei, Roma refuză lupta. Este cuprins de deznădejde, când Hasdrubal, reuşind să dejoace supravegherea lui Scipio cel Tânăr în Spania, apare în nordul Italiei. Hanibal încearcă să i se alăture. Roma opune două armate celor două armate adverse. Printr-o simulare dibace, o parte din cea care trebuie să-l atace pe Hanibal se abate din drum, se năpusteşte spre nord, se alătură celeilalte armate romane şi, împreună cu ea, îl zdrobeşte pe Hasdrubal pe malurile Metaurului (207). Hanibal nu mai are altă ieşire

decât să se închidă în ascunzişul muntos al Calabriei: rămâne acolo cinci ani, supravegheat de Roma.

În consecinţă, Scipio, devenit consul în urma succeselor sale din Spania (206 – 205), îndeamnă senatul să ducă războiul în Africa. Este a doua încercare făcută peste mare. Senatul rezistă proiectelor sale: ceea ce-l interesează este pământul, nu marea: este bogăţia funciară, nu cea mercantilă. Scipio este silit să acţioneze singur – sau aproape: are de partea sa poporul şi grupul celor ce se ridică la orizontul politic, anume al cavalerilor. Are prieteni şi în Africa, Syphax şi Massinissa, însă primul trece de partea Cartaginei, iar al doilea, despuiat de Syphax, s-a refugiat în deşert. Scipio, trecut în Africa, îşi aşază tabăra pe coastă în cursul iernii 204; în anul următor îl prinde pe Syphax, îi redă lui Massinissa regatul şi obţine ajutorul lui. Atunci Cartagina îl recheamă pe Hanibal. De treizeci şi şase de ani căpetenia punică nu mai călcase pe pământul patriei: el speră să-l învingă pe Scipio prin diplomaţia şi prin tocmelile sale: eşuează, încearcă să-l alunge cu armele: este învins. Victoria romană de la Zama (201) semnifică sfârşitul încercării. Cartagina trebuie să consimtă la pace.

Ea renunţă la Spania şi la insulele din Mediterana. Deşi îşi păstrează posesiunile africane, ea predă toate vasele, în afară de zece, şi toţi elefanţii; ea se învoieşte să nu mai recruteze mercenari şi să plătească timp de cincizeci de ani un tribut anual de 200 de talanţi; în sfârşit, ea consimte să nu întreprindă nimic pe planul politicii externe fără aprobarea Romei. În ceea ce-l priveşte pe Scipio, revenit la Roma cu prestigiul victoriilor dobândite, cu ţelurile planurilor sale politice, cu strălucirea geniului său, el intră în legendă cu porecla de Africanul.

Roma a învins pe uscat datorită tenacităţii trupelor sale şi a senatului său. Cum a învins ea pe mare?

La începutul celui de al doilea război punic, Roma are 220 de unităţi, la care se adaugă 20 de corăbii massaliote care dau târcoale prin apele spaniole în 218 – 217; de la 214 la 209 ea are 215 vase, întărite un moment în 211/210

cu 20 de auxiliare tarentine, iar în 209 prin 18 altele capturate la Carthago Nova de la puni.

În 218 – 217, ea construi, potrivit textelor, 60 de corăbii, în 214, 100; în 208, 20, adică un total de 180 pentru întregul război.

Fără a trece la o analiză amănunţită şi cu toate că cifrele romane te lasă neîncrezător, se poate admite că supremaţia maritimă a Romei este neîndoielnică în cursul acestei perioade. Astfel cartaginezii nu pot împiedica Roma să se aprovizioneze; dar ei înşişi nu pot să-l aprovizioneze pe Hanibal, decât doar în 215, cu un mie grup de unităţi care debarcă oameni şi grâu la Locri. Dimpotrivă, Roma poate să trimită o flotă în Spania, să-l conducă pe Scipio şi să-l susţină acolo până în 217. Ea îşi înmulţeşte totuşi nesăbuinţele: aşteaptă anul 218 pentru a supraveghea Lilybaeum, 215 pentru a ţine sub observaţie Calabria; ea lasă expuse Siracuza şi Tarentul; retrage garnizoana din Brundisium; cartaginezii atacă Sardinia în 215 şi 210: Roma nu trimite ajutoare decât în 208; Mago poate să abordeze fără luptă pe coasta ligură, în 205, şi să se lase aprovizionat pe mare fără să fie stingherit; raidul lui Scipio asupra Uticei în 203 nu pune în linie de bătaie decât forţe puţine. După înfrângerea lui Hasdrubal, când reînvie speranţa de a-l învinge pe Hanibal, Roma îşi dezarmează flota şi îşi demobilizează „trupele" navale; cât priveşte forţele romane din Spania, în loc să supravegheze Carthago Nova şi Balearele, ele moţăie la Tarragona într-o primejdioasă izolare.

Cartagina nu mai avea dinamismul necesar pentru a construi o flotă puternică şi a o arma în chip potrivit: demoralizarea provocată de eşecul primului război punic, politica comercială a lui Barcas orientată spre Spania, insuficienţa unei recrutări care privea o populaţie mişcătoare şi nestatornică şi care trebuia să se îndrepte 95 spre un mercenariat lipsit de patriotism, amorţirea unei civilizaţii fără avânt, cum o atestă la această dată arheologia africană – aceştia sunt probabil factorii acelei scăderi a potenţialului naval, din care Roma a tras în cele

din urmă mari foloase.

Dar în ce condiţii? în ciuda aparenţelor, Roma nu distinge încă între războiul pe uscat şi războiul pe mare. Ca şi în primul război punic, consulii sunt cei care comandă forţele armate, inclusiv flota. Or, ei se schimbă anual şi ne putem întreba ce competenţă puteau avea aceşti magistraţi instabili care cunoşteau marea încă şi mai puţin decât uscatul. Când prezenţa lui Hanibal în Italia determină rechemarea acestor generali-amirali pe pământul invadat al patriei, Roma încredinţă unor propretori – Scipionii în apele spaniole, Otacilius şi Laevinus în apele tireniene şi adriatice, proconsulul Sulpicius în apele siciliene, ilirice şi elenice – comanda escadrelor până în 211. Fără îndoială, îl vedem pe Laelius comandând în locul Africanului, pe P. Yalerius Flaccus în 215 şi pe Messala în 210 funcţionând ca prefecţi ai lui Laevinus, ceea ce înlătură frecvenţa schimbărilor. Însă regula duratei de un an a puterii îşi redobândeşte curând prestigiul şi, încă din 201, această marină victorioasă, de care nu se interesau nici strategii din for nici politicienii din Curie, recade în apatie.

Ceea ce conta de fapt în ochii romanilor care se aventurau pe mare, era comerţul. Dominarea mărilor nu avea drept singur scop protejarea Italiei contra incursiunilor duşmane; ea urmărea ocrotirea şi monopolizarea schimburilor: la originea războaielor maritime ale romanilor găsim întotdeauna nişte comercianţi maltrataţi.

Idealul era deci dezarmarea navală şi convertirea vaselor militare în nave comerciale, folosirea marinarilor în scopuri economice, exploatarea de către romanii înşişi, şi numai de ei, a căilor maritime comerciale şi transferul către aliaţi şi către străini, sub control roman, a poliţiei mărilor. Urmarea?

— N-a existat nicio politică consecventă de construcţii navale; toată nădejdea era pusă în aptitudinea romană de a găsi soluţii improvizate sau de a descoperi oameni providenţiali; se trăia de pe o zi e alta cu o lipsă de

prevedere plină de riscuri, ceea ce a dus la mari neajunsuri.

Aceasta s-a văzut în multe rânduri: la apus, printre echipajele „romane” sunt massalioţi în apele spaniole în 218, italioţi pe meleagurile Tarentului în 210. Marinarii de la Roma sunt peregrini, liberii, cetăţeni ai oraşelor maritime; sclavii şi prizonierii de război servesc drept completare şi ca vâslaşi de galeră. Cetăţeni romani propriu-zişi nu găsim, de fiecare quinqueremă, decât vreo patruzeci de oameni proveniţi din clasele inferioare şi 80 de soldaţi detaşaţi din legiuni. Or, în cursul celui de al doilea război punic, nu sunt deloc rare nici manifestările de rezistenţă la îmbarcare şi la serviciul pe mare, nici rebeliunile de echipaje, nici dezertările aliaţilor maritimi.

Odată cu participarea flotelor orientale la operaţiile romanilor în bazinul occidental al Mediteranei, interesul înclină din ce în ce mai mult spre Orient: până atunci, Roma avea drept obiectiv aducerea sub autoritatea ei a popoarelor Italiei, stabilirea în Spania, pacificarea Galiei Cisalpine şi a Liguriei, doborârea puterii concurente a Cartaginei.

Lupta pentru Orient (220 – 129)

Roma avea să se lase atrasă spre Orient, iar imperialismul ei avea să primească un impuls cu totul diferit. Vocaţie sentimentală sau politică calculată dinainte?

Pacea din 201 părea să rânduiască în chip definitiv treburile Occidentului. Dar intervenţia lui Pirus odinioară, cea a lui Filip al V-lea cu prilejul ultimelor operaţii fac să mai plutească unele ameninţări.

Primejdia principală venea de la acel rege al Macedoniei, urmărit de amintirea lui Alexandru: el râvnea Grecia, în care ocupa mai multe puncte 97 importante, unde partizanii săi îi făceau jocul.

El avea chiar şi ambiţii mai depărtate: în Egipt, tânărul rege Ptolemeu Epifanes întâmpina dificultăţi; în Siria, Antioh vădea interes pentru valea Nilului; Filip plănui cu Antioh un atac împotriva Egiptului. Or, această

ţară întreţinea de trei sferturi de secol bune relaţii cu Roma, iar Grecia era din ce în ce mai bine cunoscută de către romani. Pentru supremaţia Romei era necesar ca celelalte puteri ale Orientului – Macedonia, Siria, Egiptul şi ansamblul grecesc – să nu fie reduse la două. Senatul se hotărăşte să intervină, ia Egiptul sub protecţia sa, trimiţând acolo pe M. Aemilius Lepidus, care primeşte pe deasupra misiunea de a-l sfătui pe Filip să-i restituie lui Ptolemeu pământurile pe care i le răpise. Macedoneanul nu se lasă amăgit şi se năpusteşte asupra Atenei, pe care o cucereşte în anul 200. Aceasta însemna război. Un război greu de purtat, căci grecii erau împărţiţi în ligi rivale, cea etoliană şi cea aheeană, care nu se lăsau călăuzite nici de patriotismul „grec”, nici de dragostea pentru independenţă, ci de voinţa de a fi câştigătoare una în dauna celeilalte. Una era condusă de o facţiune de aristocraţi, cealaltă de o facţiune de democraţi. Prima se îndreaptă spre Roma, a doua spre Macedonia. Armata romană îl zdrobeşte pe Filip în câmpia de la Kynoskefalai (197). Regele renunţă la posesiunile sale străine, făgăduieşte să nu mai întreprindă nicio operaţie militară, să-şi limiteze flota la cinci nave, să plătească un tribut de 1.000 de talanţi. În anul următor, la jocurile Istmice, un crainic proclamă solemn, în numele generalului victorios, Flaminius, libertatea tuturor grecilor din Europa şi din Asia. Acest cadou era unui otrăvit: romanii odată plecaţi, Grecia era lăsată pe mâna libertăţii, adică a discordiilor. Ele n-aveau să întârzie a-şi croi drum şi a reaprinde războiul: Antioh al III-lea din Siria pune cel dintâi mâna pe arme: el trece în Asia Mică, ameninţă Pergamul; pe mare, el dă târcoale în faţa Rodosului. Romanii, avertizaţi de Pergam şi de Rodos, îi fac mustrări; el revendică libertatea de a acţiona în Asia după bunul său plac şi trece chiar şi Ilelespontul, încercând să-şi anexeze Tracia. El are un consilier de temut prin experienţa sa militară şi prin ura sa faţă de romani: pe Hanibal, care, alungat de la Cartagina, s-a refugiat pe lângă el. Planurile sale sunt dejucate: este bătut la Termopile (191) şi la Magnesia (190): în faţa lui se

aflau L. Scipio şi fratele său, Africanul. Regele trebuie să semneze pacea (188).

Este de prisos să relatăm urmarea operaţiilor din Orient, unde vălmăşagul partidelor, al urzelilor şi al intereselor complică orice istorisire care ar vrea să fie completă. Se ştie că Filip, care nu intervenise, fu dezamăgit de a nu fi răsplătit pentru inerţia sa; etolienii fuseseră supuşi de Fulvius Nobilior; aheenii se scindaseră în romanofili şi anti-romani: aceştia din urmă erau conduşi de un bărbat energic, Philopoemen, care avea să piară în cursul unei revolte, stârnită, fără îndoială, de Flaminius (183), şi să merite în istorie porecla de „cel din urmă dintre greci”. Acelaşi an i-a văzut dispărând pe Hanibal şi pe Scipio Africanul.

Să se fi ajuns la pace? Rămânea Macedonia cu Perseu, care îi urmează tatălui său în 179. El unelteşte la rândul său în Tracia, în Bitinia, în Siria, cu câteva oraşe din Asia, ba şi cu Cartagina şi cu democraţii greci. Roma lansează contra lui trei campanii fără succes: munţii Macedoniei îl fac de neprins. Este trimis împotriva lui Paulus Aemilius. Acest om rece care prin discursurile sale ştia să-i reducă la tăcere pe strategii de pe la banchete, îl bate pe Perseu la Pydna (168) şi îşi împodobeşte triumful cu spectacolul regelui în lanţuri. Macedonia este împărţită în patru republici între care se statornicesc bariere juridice, comerciale şi politice; apoi li se impune, pentru a le îndemna la recunoştinţă, un tribut redus la jumătate faţă de cel pe care i-l plăteau lui Perseu.

Grecii profită de această „eliberare” pentru a-şi satisface duşmăniile reciproce: romani şi anti-romani se sfâşie între ei. Porniţi pe calea 99 poftelor lor, romanii îi caută ceartă lui Eumenes, regele Pergamului, apoi lui Antioh al IV-lea care invadase Egiptul. În Macedonia, un necunoscut, Andriskos, se dă drept fiul lui Perseu şi îi răscoală pe munteni: este bătut şi prins. De atunci s-a sfârşit cu Macedonia: Roma o anexează imperiului său (146). În Grecia, agitaţia devenind periculoasă, Roma trece la atac, îl înfrânge pe Critolaos în Locrida şi pe Diaeos la

Leucopetra, rade Corintul de pe faţa pământului în urma unui groaznic măcel şi preface ţara în provincie romană (146).

Rămâne Cartagina. Revenită la pace, ea a prins din nou puteri. Cato, reîntors dintr-o misiune. În Africa, fusese înspăimântat de această renaştere: se zice că fiecare din discursurile sale le amintea romanilor necesitatea de a distruge Cartagina. Massinissa, devenit aliatul Romei, se străduia cu folos în acest sens. Cum îi prăda teritoriu], Cartagina îl atacă. Roma vine în ajutorul numidului. Doi ani de discuţii şi de ameninţări nu înfrâng rezistenţa cartagineză. Atunci Scipio Aemilianus, fiul lui Paulus Aemilius, pune oraşul sub asediu şi îl cucereşte prin lupte de stradă. Cartagina număra 700.000 de locuitori: nicio casă nu a mai rămas întreagă (146).

O

3. INCONSECVENTE ALE POLITICII ROMANE

Tot în aceşti ani, Roma a trebuit să se bată în Occident: împotriva galilor din Cisalpina de la 201 la 176, contra Spaniei de la 218 la 206. Galii odată învinşi, Roma întări coloniile de la Placentia şi Cremona, pe care aceia le distruseseră, le întemeie pe cele de la Bologna, Modena, Parma, strămută 47.000 de liguri (?) către Samnium, instală coloni în nord-est, la Aquileia, şi ocupă Istria. Spaniolii, care îi masacraseră pe Scipioni, pe Gneius şi pe fratele său Publius, fură mai greu de supus; fiul lui Publius, viitorul învingător al lui Hanibal, sfârşise prin a birui în

206, în pofida destoiniciei lui Hasdrubal. Dar războiul reizbucni în 197: el dură până în 133, abia întrerupt de perioade de pace precară, pe care le tulbură răscoala lui Yiriathus. Distrugerea Numantiei în 133 de către Scipio Aemilianus marcă sfârşitul rezistenţei spaniole.

Astfel dispărură în răsărit Corintul, în mijloc Cartagina, la apus Numantia: Roma era suverana mărilor.

Roma încă nu se instalase în Asia: moartea lui Attalus al III-lea din Pergam îi dădu pretextul şi mijlocul pentru aceasta. Acest rege romanofil, sfătuit fără îndoială de dibăcie, lasă moştenire Romei regatul său, în condiţii, de

altfel, controversate. Un anumit Aristonikos, bastard al lui Eumenes, revendică moştenirea, în fruntea unei mici armate. El fu pus la respect: regatul Pergamului deveni provincia Asia (133). Vom avea prilejul să mai vorbim de ea.

Acestea fiind spuse, suntem într-o situaţie mai bună spre a arunca o privire înapoi şi a vedea în ansamblu întregul şir de războaie, de acţiuni, de jafuri, de întâmplări, de reuşite. Că aceste războaie s-au indus unele pe altele, este uşor de crezut; ele cuprind puţin câte puţin lumea mediteraneană. Istorici cu gusturi profetice, ca Arnold Toynbee, văd în aceasta desfăşurarea unui proces normal: unele civilizaţii din Mediterana se scufundă atunci de la sine, după epuizarea unor lungi înfloriri, în facilităţile „prozaice" ale păcii romane. Să nu acceptăm orbeşte aceste explicaţii care, vrând să explice tot, îşi pierd mai toată eficacitatea. Dar să admitem, după Maurice Holleaux, că, nici îndată după victoria asupra Cartaginei, nici, fireşte, mai înainte, cucerirea romană nu este împlinirea unui plan conceput de multă vreme şi aplicat cu rigurozitate.

În ceea ce mă priveşte, voi insista, fără a părăsi planul faptelor, mai degrabă asupra disproporţiei dintre victoria romană – această aducere la ordine a Mării Interioare – şi mijloacele folosite, Căci, ce a făcut oare Roma cu flota ei, cu instrumentul necesar al acestor cuceriri? Istorisirea cronologică – una din servituţile istoriei – estompează înlănţuirea problemelor în profunzimea lor şi aruncă de preferinţă lumina asupra obiectivelor politice şi militare cu termen scurt.

Or, pentru cei interesaţi de flotă, analiza arată că romanii sunt mereu la marginea eşecului: ei n-au putut învinge decât cu ajutorul disensiunilor dintre adversari; a trebuit neîncetat să profite de flotele aliate, de debarcările unor rodieni şi ale unor pergameni în cursul luptei împotriva lui Filip, de rebeliunile unor marinari cu prilejul conflictului cu Corintul. Pentru campaniile ei din Grecia, Roma a trebuit să recurgă ia contingentele din Cos,

Eritreea, Mitilene, Smirna, Milet, Halicarnas, Cnidos, care nu-i aduc, de altfel, decât nave de tonaj mic.

Aceleaşi observaţii pentru Orient: misiunea de război a unui C. Livius nu a constat decât într-o recrutare de corăbii pe parcursul drumului său, la Neapole de la campanieni, în largul Messinei de la cartaginezi, mai departe cu ajutorul unor unităţi de ia Locri şi de la ceilalţi aliaţi navali, la Pireu de la forţele aliate din Orient!

Cât priveşte recrutarea de echipaje, ea continuă să fie suportată anevoie, aproape cu dezonoare, de către coloniile latine care procură vâslaşii, şefii de echipaj şi contramaiştrii! Comandamentul? El este asigurat încă, la treapta supremă, de consuli buni la toate, supliniţi de pretori care se succed şi ei din an în an: A. Attilius Serranus în 192, C. Livius Salinator în 191, L. Aemilius Regillus în 190, Q. Fabius Labeo în 189. Prorogarea puterilor, care intervenise din fericire în ceasurile cele mai tulburi ale războiului din Macedonia, nici nu mai apare în cursul depărtatului război din Siria: comandanţii flotei sunt supuşi variaţiilor anuale ale favorii populare, care se lasă păcălită de intrigile aristocraţiei senatoriale şi îşi încredinţează hotărârea hazardului tragerii la sorţi. Un bărbat atât de capabil, cum s-a dovedit a fi C, Livius, a fost înlocuit în cursul războiului contra lui Antioh cu un prost ca L. Aemilius

Regillus, a cărui comportare pe mare, este un şir de greşeli grosolane. Din cei patru pretori ai războiului contra lui Perseu, C. Lucretius în 171, L. Hortensius în 170, C. Marcius Figulus în 169, Cn. Octavius în 168, primii doi sunt nişte piraţi, iar ultimul nu şi-a datorit triumful decât hazardului care l-a servit la Samotrace.

Dar, cel puţin, dacă romanii noştri ar trage un folos naval din cuceririle lor! Cu un fel de mistică a distrugerilor purificatoare, în loc să conducă spre porturile lor vasele capturate, ei le scufundă, le ard sau le dau în dar aliaţilor lor. Scipio incendiase în plină mare cele 500 de corăbii pe care cartaginezii i le predaseră la sfârşitul celui de al doilea război punic; la fel s-a procedat cu cele luate de la

Antioh: flota recuperată de la adversar îi este dată regelui Bitiniei. Frumoasă politică de dezarmare! Frumoasă filosofie a securităţii! în spatele lor se află mercantilismul celor care pregătesc cu gelozie propria lor flotă comercială, care vor să fie singurii stăpâni ai mărilor, care nu văd în război decât un mijloc de a distruge o concurenţă de linii de navigaţie şi care fac să treacă înaintea securităţii naţionale monopolul exploatărilor lor. Lex Claudia din 218, care interzisese membrilor ordinului senatorial să posede nave de un tonaj mai mare decât 300 de amfore (= 8 tone registru) a fost cât pe ce să ducă Italia la pierzanie.

Cu cât sondăm mai mult textele, cu atât ghicim în fundalul acestor războaie obsesia intereselor funciare ale aristocraţiei, cupiditatea crescândă a ordinului care se ridică: a cavalerilor. Pentru unii, pământul; pentru ceilalţi, marea, cu alte cuvinte afacerile comerciale şi bancare aducătoare de mare venit. Un motiv mai mult de a privi istoria Romei dinlăuntrul ei, şi de această dată fără a iuţi pasul.

În spatele acestei cortine de glorie, dincolo de aceste cuceriri – a Italiei, a Greciei, a Spaniei, a Galiei Meridionale, a Africii de Nord, a Orientului Apropiatstă de fapt o dramă: drama cotidiană a societăţii romane.

Capitolul 2
FAŢADA INSTITUŢIILOR
JOCUL MARILOR FAMILII
ŞI DRAMELE PĂMÂNTULUI (509 – 109)

Realităţi lăuntrice, înseamnă, înainte de toate – instituţii. Totuşi nu trebuie să ne lăsăm amăgiţi de cuvinte şi de formule. Mirajul cuvântului „revoluţie” este primejdios. Istoria şi istoricii l-au încărcat de înţelesuri, de importanţă, de dramă. În 509 regii au fost alungaţi, iar aristocraţia a pus mâna pe putere. Dar, cu toate acestea, nu totul a fost răsturnat.

1. FAŢADA INSTITUŢIILOR

Întâi era un singur şef: regele; apoi au fost doi: pretorii, „cei ce merg în frunte...”, care primiră mai târziu

numele de consuli, „cei ce veghează asupra intereselor comunităţii…”, titlul de pretor luând o altă destinaţie. Alături de rege, erau două adunări: senatul şi comiţiile curiate. Senatul este, la începuturi, un sfat al bătrânilor – patres – în număr de o sută, cărora le fură adăugaţi două sute de membri noi – conscripţi – la o dată nu foarte bine stabilită. Comiţiile curiate reprezintă populus Romanus Quiritium, în realitate numai pe patricieni sau pe patricieni şi clienţii lor, cărora le sunt asociaţi sub Tarquinius Priscus plebeii: dar, nici clienţii nici plebeii nu au drept de vot. În adunarea lor, cele treizeci de curii – cele trei triburi iniţiale cuprinzând fiecare câte zece curii – îl aleg pe rege, îi conferă imperiu, m-ul, decid de pace sau de război, acordă dreptul de cetăţenie; ele par să fi exercitat şi o jurisdicţie de apel. Sub numele de „comiţii calate”, de la un cuvânt vechi ce înseamnă „apel”, curiile se adună de două ori pe lună la convocarea regelui pentru a auzi, la calende, anunţarea nonelor, la none, proclamarea sărbătorilor lunii; de două ori pe an, comiţiile calate iau, cum se spune, cunoştinţă de voinţa testatorilor şi ratifică testamentele lor.

Reformele serviene

Tradiţia atribuie regelui Servius Tullius o reformă însemnată, cunoscută sub numele de „reforma serviană”. Este posibil ca această reformă să nu fie decât proiectarea în trecut a unui ansamblu de dispoziţii posterioare. Servius, cum se ştie, a creat triburi noi luând ca bază domiciliul, nu naşterea; el a împărţit oraşul în patru regiuni, exceptând Aventinul şi Capitoliul, şi a înscris în fiecare trib toţi locuitorii domiciliaţi, patricieni, clienţi şi plebei, rânduindu-i în clase după averea imobiliară. Aceşti proprietari funciari – locupletes 1 sau adsidui 2 – sunt astfel recenzaţi în scopuri militare şi grupaţi în cete de 100 de bărbaţi (centurii). Prima clasă cuprinde 98 de centurii; a doua, a treia şi a patra câte 20 fiecare; a cincea 30. De la şaptesprezece la patruzeci şi cinci de ani, cetăţenii sunt încorporaţi în infanterie şi formează centuriile de iuniores; de la patruzeci şi şase la şaizeci de ani, centuriile de

seniores sau armata de rezervă. Membrii cei mai bogaţi ai primei clase alcătuiesc cavaleria formată din 18 centurii de iuniores. Toţi cei care nu sunt proprietari funciari sunt excluşi din aceste formaţiuni, dar servesc în timp de război în geniu sau în muzică: ei constituie patru centurii complementare. În

1 „Cei avuţi” (în latină în text) (N.tr.).

105 2 „Cei aşezaţi” (în latină în text) (N.tr).

sfârşit, proletarii care nu în niciun venit impozabil, sunt capite censi 1; ei sunt grupaţi într-o singură centurie.

În epoca lui Servius, baza censului este pogonul de pământ; de abia în 312, se pare, cenzorii au introdus în evaluarea averii bunurile mobiliare, pe care le-au socotit în a-şi, adică în bani. Către 241, valoarea bunurilor crescând în raport cu numerarul, procentul de bază a fost înmulţit cu zece: principiul în sine nu era însă lezat.

„Revoluţia” nu va aduce, la început, decât schimbări neînsemnate. Patricienii îşi rezervă funcţiile publice şi demnităţile religioase; titlul de rege este reînviat pentru Rex sacrorum3; puterea efectivă asupra treburilor religioase îi revine primului dintre membrii colegiului pontifilor, lui Pontifex maximus: el nu poate fi plebeu.

Consulii sunt aleşi de către poporul sub arme la propunerea pretorilor: votarea se face prin aclamaţii; de altfel, cuvântul „sufragiu” păstrează, poate, în etimologia sa, amintirea acestei proceduri. Când se vorbeşte de imperiu, există tendinţa de a-i considera pe împăraţii rezultaţi din votul legiunilor ca pe nişte uzurpatori sau nişte „revoluţionari”; în realitate, ei sunt chiar pe linia consulilor republicii, iar cei care ajung la tron prin erecitate sau prin adopţiune nu omit să se lase „aclamaţi”. De la un capăt la altul al istoriei romane, supremaţia armatei este decisivă.

Investiţi cu comandamente militare, consulii primesc puteri administrative, judiciare şi financiare, în care sunt ajutaţi de questori. La început ei sunt patricieni. Ţelul plebei va fi să ajungă la consulat şi istoria luptelor dintre cele două „ordine” este cea a atingerii progresive a

împărţirii acestei magistraturi. Istorie obscură de altfel, dată fiind incertitudinea cronologiei, o incerti1 „Cei care nu-şi au decât copiii” (în latină în text) (N.tr.).

2 „Recenzaţi pe cap de om” (nu pe avere) (în latină în text) (N.tr.).

3 „Şef al problemelor divine” (în latină în text) (N.tr.).

tudine pe care a Venit s-o sporească subtilitatea criticii moderne. Ceea ce pare cât de cât sigur, este că propunerea legii din anul 367, prezentată de tribunii plebei Licinius Stolon şi Sestius Lateranus le-a descins plebeilor accesul râvnit la consulat.

De la 509 la 367, lupta fusese necontenită. Poporul luptase pentru a dobândi drepturi, aristocraţia pentru a-şi păstra avantajele. Cei doi consuli erau din aceeaşi clasă socială; ei aveau interese comune care le determinau acţiunile, în 494, când Roma era prinsă în războiul împotriva volscilor şi a equilor, soldaţii plebei refuzară să lupte; un compromis îi dă plebei dreptul de a alege tribuni care o protejează contra arbitrarului. Aceşti tribuni sunt inviolabili şi dotaţi cu dreptul de asistenţă, de intervenţie şi de opoziţie la votările publice. Ei au fost însoţiţi de doi edili plebei. Prielnice măsuri, dar totuşi neîndestulătoare. Timp de vreo cincizeci de ani, lupta continuă; ea duce la o îmbunătăţire a organizării plebeilor, la o repartiţie mai echitabilă a lui ager publicus 1, la codificarea dreptului cutumiar. Iniţial, tribunii erau aleşi, fără îndoială, într-o adunare curiată plebeiană imitată după cea patriciană; erau admişi în ea toţi cei care nu erau sclavi şi nu făceau parte din vechile gentes2; dar patricienii exercitau în adunare o influenţă indirectă prin intermediul clienţilor lor. Pentru a înlătura aceste intervenţii, o lege atribuită, fără certitudine, lui Publilius Volero în 471, îi organizează pe plebei pe o bază tribală, iar noua adunare plebeiană (comiţiile tribute) capătă monopolul alegerii tribunilor.

La cele 4 triburi serviene (Suburana, Esquilina, Collina, Palatina) fură adăugate la începutul Republicii alte 17 (Aemilia, Camilia, Claudia, Cornelia, Crustumina, Fabia, Galeria, IIoraţia, Lemonia, Menenia, Papiria, Pollia,

Pupinia, Romilia, Sergia, Voltinia, Voturia). Ele poartă

1 „Ogorul public” (în latină în text) (N.tr.).

2 „Mari familii patric. iene” (în latină în text) (N.tr.).

toate un nume ele „clan” patrician, în afară de Crustumina, care denumeşte o circumscripţie. Acestui număr i se adăugară 4 noi triburi în 387, 2 în 358, 2 în 332, 2 în 318, 2 în 300 şi 2 în 241. Este aceasta oare o organizare democratică? în comiţiile curiate, ca reminiscenţă a epocii regale, patricienii sunt preponderenţi; în comiţiile tribute, numărul superior al triburilor rurale dă majoritatea proprietarilor funciari; în comiţiile centuriate, centuriile primei clase (cea mai bogată), deoarece votează primele şi decid prin acest vot asupra proiectului în cauză – dat fiind că ele deţin 98 de voturi din 193 – centuriile celor mai puţin bogaţi şi ale celor săraci nu pot face să prevaleze opinia lor. Ciliar şi după reforma din 241, care le luă cavalerilor dreptul de a vota întâi şi încredinţa sorţilor grija de a desemna, în clasa întâi, pe cea care va avea acest privilegiu, orientarea nu a fost schimbată aproape deloc.

Într-adevăr, după 241, dreptul la vot se bazează pe apartenenţa la un trib; membrii triburilor sunt repartizaţi după avere în clase cenzitare, fiecare compusă din 2 centurii – adică în total, pentru cele 35 de triburi, 350 de centurii – la care se adaugă cele 18 centurii equestre, cele 4 centurii de meşteşugari şi de muzicanţi şi centuria de proletari. Pentru totalitatea celor 373 de centurii, majoritatea absolută este de 187. Prima clasă, cu tot concursul celor 18 centurii equestre, nu ajunge decât la 88 de: sufragii. S-a putut deci conchide că reforma era democratică. Dar această repartiţie a fost ea însăşi contestată. Este de ajuns, în orice caz, ca primele trei clase să se înţeleagă, pentru ca aspiraţiile celorlalţi să fie înăbuşite.

Plebeii şi legile

Mai sunt şi alte probleme: sufragiu înseamnă hotărâri, reglementări, instituţii, legi. Plebeii se plâng că nu cunosc regulile juridice aplicate de magistraţi şi le

reproşează că acţionează în mod arbitrar. 103

În 451, nu fără greutate, este Satisfăcută propunerea unui tribun, C. Teren; tiliuş Arsa: o comisie este însărcinată să elaboreze o codificare a legilor în uz, astfel încât să suprime interpretările arbitrare. Vom reveni la aceasta. În 445, ieşea Canuleia recunoaşte căsătoria dintre patricieni şi plebei. Dar când Canuleius încearcă să obţină pentru plebei participarea la consulat, el nu ajunge decât la un nou compromis: în fiecare an se va hotărî clacă magistraţii supremi vor fi consuli sau tribuni militari cu putere consulară; cei dintâi rămâneau patricieni, ceilalţi puteau fi şi plebei. Dar textul era împănat cu asemenea rezerve, încât patricienii recuperau de fiecare dată ceea ce aveau aerul că dau. Căci, într-adevăr, senatului – patrician – îi revenea decizia dacă vor fi consuli sau tribuni; alegerea tribunilor de către comiţii trebuia să fie, de asemenea, ratificată de senat; auspiciile trebuiau să fie şi ele favorabile; trebuia să nu fie nici furtună, nici tunet, nici atac de epilepsie; calea democraţiei era presărată cu obstacole… De fapt, plebeii nu ajunseră la acest tribuna! militar decât în anul 400; iar după acea dată doar puţini au fost cei care l-au deţinut.

Când legile Licinicie Sexiiae le deschiseră plebeilor accesul la consulat, în 367, patricienii desprinseră din consulat puteri speciale – cele ale pretorului – pe care şi le rezervară. În 366, instituirea edilităţii curiile, la care plebeii nu puteau fi aleşi, era iarăşi o manevră de recuperare. Plebeii, care nu l-au obţinut pe primul lor questor decât în 420, nu-şi vor avea primul cenzor decât în 351, primul pretor decât în 337, iar accesul la colegiile sacerdotale le va fi deschis doar în 300.

Diverşii magistraţi sunt aleşi de adunări. Cea mai înaltă este senatul: el este format din patricieni. Când, după 509, li se alătură plebei bogaţi (conscripţi), nu i se schimbă spiritul. Alcătuită de rege, apoi de consuli, lista senatorială a fost revizuită, începând de la plebiscitul 109 Ovinium, spre sfârşitul secolului al IV-lea, de către cenzori: or, cenzorii trec în el de preferinţa foşti magistraţi şi,

întrucât înscrierea este însoţită de o anchetă morală, este întotdeauna uşoară excluderea eventualilor oponenţi la politica patriciană. În a doua jumătate a secolului I al Republicii, tribunul şi edilul plebeu, precum şi magistraţii care, pe scara ierarhică, se cuprind de la consul până la questor inclusiv, au avut şi ei, în anumite condiţii, dreptul la un loc în senat.

Aşadar, după aparenţe, constituirea Republicii romane se întemeiază pe trei forţe care se echilibrează: dacă puterea monarhică reapare în magistraturile superioare, fragmentată şi adaptată, senatul reprezintă puterea aristocratică, iar adunarea poporului puterea democratică.

Caracterul colegial al magistraturilor, caracterul anual al celor mai multe dintre ele – doar cenzorii rămân în funcţie timp de cinci ani – răspunderea civilă, gratuitatea funcţiunilor, condiţiile de vârstă, interzicerea cumulului, intervalele fixate între candidaturi, cursus honorum care le impune tuturor să treacă printr-o filieră (questori, edili, pretori, consuli) – la toate aceste mijloace se pare că s-a recurs pentru ca accesul la magistraturi să fie garantat tuturor (mai ales după ce plebeii au cucerit eligibilitatea) şi pentru ca să nu se producă niciun abuz. Separaţia puterilor oprea încălcările. Recurgerea la magistraturile excepţionale (dictatură, interregn) era limitată prin reguli stricte. Organizarea şi funcţionarea teoretică a comiţiilor curiate, tribute şi centuriate năzuiau să confere diverselor grupuri sociale prerogativele şi libertatea lor.

Dar, de fapt, revoluţia din 509 a fost o amăgire: ea a dat puterea aristocraţiei. Politica Romei a fost o politică timocratică: economia ei, o economie hrematistică.

Familii patriciene

O analiză mai adâncită dezvăluie tare şi mai mari.

Cum să nu fi izbit de faptul că, pe această glie în care, teoretic, oricare cetăţean putea ajunge 110

la putere încă din 367, din 509 până la sfârşitul Republicii consulii s-au recrutat numai dintre membrii, rude de sânge pe linie masculină sau feminină, a treizeci

de familii? De la început, în aristocraţia care se ridică, Cornelii, Fabii, Valerii deţin primul loc, urmaţi de Aemilii, Claudii, Manlii, care constituie, în însuşi sânul acestor grupuri, o oligarhie tiranică. Pe urmă au acces la putere Furii, Sulpicii, Servilii, Fulvii, Caecilii. Când, în urma stingerii descendenţei sau a slăbirii aptitudinilor sale, ba şi a unor lovituri ale sorţii, o familie îşi pierde întâietatea, atunci ea se ridică din nou prin adopţiuni: Cornelii Scipiones îi adoptă pe fiii Aemiliilor, Fabii pe fiii Serviliilor. Când o ramură pare să se atrofieze, cealaltă scoate mlădiţe: astfel, între Claudii, Pulchrii se şterg treptat, dar Neronii. prosperă.

Se practică şi politica matrimonială: astfel, Tiberius Gracchus luase în căsătorie pe fiica lui Appius Claudius Pulcher, sora sa Sempronia devenise soţia lui Scipio Aemilianus; mama sa, Cornelia, era fiica lui Scipio Africanus; sora Corneliei se măritase cu Scipio Cerculum şi ea a avut ca fiu pe Scipio Nasica. P. Mucius Scaevola şi P. Licinius Crassus erau fraţi: acesta din urmă era socrul lui C. Gracchus. M. Livius Drusus era fiul unui văr al lui Scipio Aemilianus; prin căsătoria sa cu o Cornelia, el intrase în familia învingătorului de la Numantia 1. În 119, este cenzor Q. Caecilius; în 115 îi ia locul vărul său Lucius Dalmaticus; în 109, ginerele său M. Aemilius Scaurus. În acelaşi timp, consulatul trece de la Lucius Dalmaticus la Lucius Diadematus, la M. Aemilius Scaurus, la C. Caecilius Caprarius, apoi la cumnatul, Scipio Nasica, şi în sfârşit la Q. Caecilius Metellus, gloria familiei. M. Livius Drusus, tribunul plebeu din 91 este fiul adversarului lui C. Gracchus; el luase de soţie o Servilia, fiica lui Q. Servilius Caepio; apoi el o repudie şi ea se mărită cu D. lunius Brutus; în consecinţă

1 Adică a lui Scipio Aemilianus, cel de al doilea African 111 (N.tr.).

tânărul Caepio divorţă de Livia, care se mărită cu M. Porcius Cato. Familiei Meteliilor, care furnizează atâţia magistraţi, îi aparţin Mucia care se mărită cu Pompeius în 79; o Gaecilia Metella, dintr-o altă ramură, se mărită cu

Aemilius Scaurus, apoi cu Sulla dictatorul; din căsătoria cu Sulla se naşte o Aemilia care în 82 se mărită cu Pompeius, divorţat chiar în acel an. Sunt cunoscute căsătoriile următoare ale lui Pompeius. Trebuie oare să amintim, în sfârşit, că, prin mătuşa sa din partea tatălui, Cezar era nepotul lui Marius şi că se însurase la şaptesprezece ani cu Cornelia, fiica lui Cinna, care exercita atunci, ca un despot, cel de al patrulea consulat al său? Mama sa era nepoată şi soră de consuli, tatăl său era frate, nepot şi văr de consuli; după aceea el a încheiat şi alte căsătorii politice. Cine ar vrea să stabilească lista completă a căsătoriilor ar fi pe deplin lămurit. Să nu mai vorbim de legăturile extraconjugale, de captaţiile de moşteniri, de filiaţiile îndoielnice. Pentru a scrie istoria Romei, trebuie să fii genealogist. Dinastiile conduc jocul.

Legături romane, dar şi legături provinciale: Fulvii veneau de la Tusculum, Plautii de la Tibur, Licinii din Etruria, Atilii din Campania, Otacilii de la Beneventum; Iulii şi Servilii erau albani, Yalerii sabini; Pompeius nu are un nume de latin. Dincolo de viitoarea legilor care se înscriu în istorie, există astfel o continuitate, făţişă sau latentă. Dacă se cedează un avantaj, el este redobândit puţin mai târziu. Rivalităţile politice nu sunt întotdeauna consecinţa unei opoziţii de programe; în realitate este o luptă pentru putere, pentru glorie şi pentru „familie”, căci aceşti patricieni formează o castă închisă, în care grupurile se înfruntă între ele.

Cavalerii

Alături de nobiles, iată-i pe cavaleri, equites: aceştia nu urmăresc în chip bătător la ochi răspunderile politice. Ei preferă profiturile sigure. 112

În pofida asalturilor pe care le-a îndurat şi a influenţelor trecătoare la care a putut fi supus sub Marius, Sulla şi Cezar, la sfârşitul Republicii senatul a rămas identic cu el însuşi, cu tendinţele, cu slăbiciunile, cu puterile sale. Senatul roman al lui Titus Livius? Sau cel al lui Montesquieu, care este icoana celui dintâi? Frumoase iluzii, din care retorica şi spiritul de sistem pot desprinde o

politică de măreţie, în timp ce nu este vorba decât de politica egoistă a unor minorităţi familiale în care se combat uneori conservatorii cu progresiştii. În momentul în care ne putem închipui că împroprietăririle vor aduce cu sine diversităţi, iar colonizările variaţii, vedem că împroprietăririle sunt în profitul aceloraşi familii, în persoana reprezentanţilor lor sau a celor înrudiţi cu ele, şi că, la rândul lor, colonizările nu sunt conduse decât de oameni proveniţi din 47 de gentes, din care cele mai multe sunt legate cu cele 30 fruntaşe. Este vorba de următoarele gentes: Aebutia, Aelia, Aemilia, Afrania, Annia, Appuleia, Apustia, Atilla, Baebia, Caecilia, Calpurnia, Cassia, Claudia, Cloelia, Cornelia, Decia, Duillia, Fabia, Flaminia, Flavia, Fulvia, Helvia, Hostilia, Iunia, Laetoria, Lutatia, Mamilia, Menenia, Minucia, Munatia, Naevia, Octavia, Papiria, Popillia, Quinctia, Salonia, Scribonia, Sempronia, Servilia, Sicina, Terentia, Tremellia, Tuccia, Valeria, Yerginia, Villia. Dar şi aici se disting frecvenţe, gentes dominante şi dominatoare. Vreme de patru secole aceiaşi oameni au dirijat totul, în numele intereselor şi al pasiunilor lor: economia pământului, cucerirea mării, regimul schimburilor, variaţiile monedei. Există, fără îndoială, din timp în timp, câte un om care se ridică în mijlocul lor, unul din acei oameni pe care mirajele vocabularului îl numesc un homo nouus, un „om nou”. Ei nu sunt întotdeauna romani, ci şi provinciali; noi la Roma, ei nu erau noi la ei acasă. Cei mai mulţi dintre ei nu au făcut decât să agite suprafaţa, uneori cu mari învolburări; valurile odată potolite, Jacul 113 şi-a recăpătat oglinda.

Senatorii au putut să se ridice împotriva cavalerilor, dar rangul terţ al cavalerilor 1 s-a adaptat; vijelia odată trecută, ei au reluat cârma; ei sunt eterni. La un anumit moment, aceşti homines noi şi-au pierdut noutatea. Îi găsim uneori pe Gracchi, pe Marius, pe Pompei, pe Crassus, pe Antonius în partide în care nu ne aşteptăm să-i întâlnim; ei trec. Sulla, Cezar sunt aproape gata să reuşească; ei dispar. Dar o părere supremă, emanaţie cvasidivină a senatului Romei, domină întotdeauna în Urbs

şi în afara ei: pretorul, al cărui edict este o armă fără greş, mai trainică decât sabia. Drepturi ale latinilor, drepturi ale aliaţilor, drepturi ale municipiilor, drepturi ale coloniilor, toate se modelează progresiv după dreptul Romei, pentru statutul persoanelor şi al bunurilor, pentru contracte, pentru obligaţii. Din împroprietărire în împroprietărire, din colonizare în colonizare, „carul statului", cum îi spune adesea Cicero în corespondenţa sa cu Atticus, se mişcă atât de uşor, dar atât de sigur, că în ciuda hârtoapelor, mersul său duce la unitate, la Imperiu.

Imperiul a fost pregătit de imperialismul familiilor conducătoare, de rezistenţa lor la asalturile nevoilor populare, de manevrele lor de tărăgănare în faţa convulsiei fiecărei reforme, de agitaţia permanentă a trei secole, în cursul cărora aproape că nu este an fără răzmeriţă, fără asasinat politic. Aceasta, din pricină că în faţa pretorului şi a legii se afla tribunul şi dinamismul său creator, din care vor lua naştere iniţiativele.

Ce frumoasă şi armonioasă faţadă este cea a instituţiilor romane! Noi nu am spus aici decât esenţialul. Analiza de amănunt ar scoate la vedere o reţea încă şi mai deasă, făcută să strângă în ochiurile ei plebea şi poporul de jos şi să-i subordoneze imperativelor unei economii, ale unei justiţii, ale unei religii dominatoare. Dar nu trăieşte decât cine luptă. În spatele faţadei se află lupta.

1 A-Ilat între senat şi plebe (N.tr.).

2. DRAMELE PĂMÂNTULUI (509 – 109)

Dramele pământului roman s-au jucat încă de la naşterea Romei. Primii romani veniţi, după legendă, să se statornicească pe malurile Tibrului, au trebuit să-şi cucerească glia nu numai pe seama elementelor naturale, ci şi pe seama popoarelor vecine, volsci, herniei, prenestini, equi, sabini, etrusci şi gali, pentru a stabili, în cele din urmă, pe ţărmul fluviului un târg, un forum, care va fi centrul lumii când aceşti agricultori, deveniţi soldaţi, purtând un război de ţărani conduşi de şefi ţărani, cârmuiţi de oameni care uneori vor fi smulşi de la plug, îşi vor fi

întemeiat puterea şi îşi vor fi statornicit aşezările.

Cele mai vechi familii îşi trag numele din viaţa rurală, de pildă Asinii, Fabii, Porcii, Ovinii, Caprilii, Lentulii şi Pisones. Ele întemeiază averea (pecunia) pe turmă (pecus), bogăţia pe întinderea pe care familiile o ocupă (locus şi locupletes), valoarea lor morală şi puterea (optimus şi optimates) pe belşugul recoltelor (opes), din care mistica a făcut o divinitate, Ops, căreia îi consacră veniturile muncilor lor. Limba lor – cum s-a arătat demult – mişună de termeni rurali, care răsar în ochii lingvistului când le studiază moravurile, caracterul, economia, dreptul. Religia lor este legată de cultele forţelor naturale; ritualurile impun sacrificii care îşi iau victimele din turme sau care recurg la plantele sălbatice din pajişti şi păduri. Înainte de a interveni imaginaţia, ei atribuie valori sacre văilor, colinelor, câmpiei, hotarelor de pământuri, sub numele de Vallonia, Collatina, Rurina sau Terminus; ei dedică sărbătorile lor izvoarelor, semănatului, culesului viilor, secerişului, turmelor, satelor locuite, cu Fontinalia, Sementiu se, Vinalia, Robigalia, Palilia, Paganalia.

Când, mai târziu, romanii şi latinii vor fi dobândit conştiinţa spiritului lor specific şi îl vor exprima prin literatură, în operele scriitori115 lor vor fi încă numeroase răbufniri ale unui realism rustic şi ecouri ale vieţii rurale, care vor da mărturie despre această legătură a romanului, a latinului, a italicului cu pământul, cu glia sa.

Solul

Solul Laţiului este de origine vulcanică: sunt mai mult de 50 de cratere la mai puţin de 50 de kilometri de Roma şi s-a putut susţine cu verosimilitate că Alba a fost îngropată sub rămăşiţe de erupţie.

După întemeierea Romei sau, uneori, în acelaşi timp cu ea şi-au ridicat aşezările pe aceste pământuri între altele Ardea, Lavinium, Gabii, Praeneşte, Yelitrae, Nemi, Signia şi Norba. Căci solul este puţin adânc, dar roditor. O pădure deasă îl acoperea; populaţiile care s-au instalat în ţinut au făcut-o să se retragă. La Roma însăşi, înălţimile lui Fagutal, ale lui Querquetulanus, ale Viminalului îşi trag

numele de la esenţele care creşteau pe ele şi pe care aşezările omeneşti le-au făcut să dispară. Dar la sfârşitul Republicii, Gabii şi Fidenae, lipsite de pământuri hrănitoare învecinate, nu mai erau decât nişte târguşoare, iar Ulubrae, odinioară înfloritoare, nu evoca în ochii lui Horaţiu, aflat în călătorie, decât un sat pierdut în mlaştini în care orăcăiau broaştele.

Din pulsaţiile demografice şi din schimbările de aşezări legate de variaţiile resurselor alimentare vor lua naştere marile mişcări migratoare. Istoria primitivă a Italiei Centrale a cunoscut mai multe coborâri războinice de popoare de munte, la sfârşitul secolului al VI-lea, în ultima treime a celui de al V-lea şi la mijlocul celui de al IV-lea, cu momente de pace; acestea au îngăduit, în general, reluarea cultivării pământului şi a creşterii animalelor în mod sedentar.

ţărani şi culturi.

— Aceşti oameni, fiind ţărani, vor să trăiască de pe urma pământului. Dar pământul este supus cerului. Veri secetoase au impus mai întâi un regim binar de cultură – semănat de iarnă, seceriş de vară – alternând cu repaus în pârloagă; în nordul Italiei, clima temperată a permis semănatul de primăvară şi recoltări de toamnă. Gât timp Roma nu a putut să se bizuie pe jocul celor două sisteme, ea a fost menţinută în nelinişte. Dar este anevoios să se identifice varietăţile de cereale pe care le cultivau romanii, chiar şi în epoca clasică.

Cato, Varro, Columella, mai târziu Pliniu cel Bătrân şi Palladius ne derutează, pe atât este de fluctuantă nomenclatura lor. În orice caz, este sigur că grâul a fost cultivat în Italia încă din vremuri foarte vechi: i se găsesc urme în staţiunile de la lacurile alpine şi din Valea Padului, în palafitele de la Lagozza, la sud-estul Lacului Maggiore, în colibele de piatră de pe Monte Loppa din provincia Verona, în terramarele de la Castelluccio şi de la Casale; săpăturile lui Boni au identificat grâu în mormintele preromuleene de pe Septimontium 1.

În perioada clasică, cel mai bun grâu din Italia se

găseşte în Etruria, la Chiusi (Clusium); în Umbria se cultivă îndeosebi alacul; în Laţiu, toate cerealele utile omului şi animalelor. Iar diversitatea denumirilor pe care le furnizează textele antice atestă bogăţia varietăţilor.

Printre bogăţiile agricole ale Italiei, vinul ocupă un loc aparte. Iniţial, el era poate destul de rar. Romulus face libaţii cu lapte, Numa interzice folosirea vinului pentru stropirea rugurilor; femeile nu au dreptul să bea vin; drept răsplată pentru ajutorul pe care li l-a dat împotriva latinilor, rutulii îi dau lui Mezenţiu, regele etrusc, ca un tribut preţios, vinul recoltat pe teritoriul lor. Mai târziu, în 213, Hanibal a găsit destul vin prin părţile Adriaticii, dar s-a slujit de el ca de un leac, potrivit lui Titus Livius, pentru a-şi îngriji caii.

În secolul I, cultura viţei de vie s-a îmbunătăţit: este pusă să se agaţe pe arbori şi pe bolţi. Este o invenţie a nordului Italiei, care permite o însorire mai regulată, o producţie mai bogată.

117

1 „Cele şapte coline” (În latină în text) (N.tr.).

Pentru a proteja comerţul de vin, li se interzice transalpinilor din Munţii Varului să cultive viţa. Abia atunci se pune accentul pe calitatea vinului din Italia: în 270, Cineas, trimisul lui Pyrrhus, luase în râs asprimea lui; fără îndoială că, dacă cronologia ar fi îngăduit-o, el ar fi apreciat altfel recolta din 81, căci toţi cunoscătorii o laudă.

Tratarea vinului rămase totuşi rudimentară: înfundat în burdufuri sau în ulcioare, care îl opresc să răsufle (butoaiele nu vor fi importate decât mai târziu din Galia), vinul fermenta în prealabil în aer liber; este inutil să spunem ce i se întâmpla. Se străduiau să-i mascheze gustul acid cufundând în el o bucată de cupru, de cositor sau de plumb pentru a fixa tartrul, sau se practica pe dibuite ceea ce se numeşte azi galizare, adăugându-i-se vin fiert, sau şaptalizarea, introducând în el gips! Podgorenii noştri de azi ar da din cap, nu ar plescăi din limbă. Cultura viţei de vie, ca şi cea a măslinului, este însă plină de riscuri: nu spre ele se îndreaptă micii proprietari. Numai latifundiarii

şi traficanţii văd în ele o sursă de profituri. Varro, Vergiliu, Îioraţiu atestă prin elogiile lor însemnătatea viţei de vie în preocupările romanilor din vremea lor, dar viţa, care pentru Cato în secolul al II-lea ocupa primul loc în ierarhia culturilor, pentru Varro în secolul I a căzut pe al patrulea. Prilej ca să se scoată de aici argumente vorbind despre decadenţă viticolă şi o politică mărginită. Aceasta înseamnă o greşită interpretare a faptelor. Dacă Varro modifică această clasificare, este pentru că între Cato şi el s-a schimbat situaţia: dezvoltarea Romei impune o economie nouă, întemeiată pe cerealele de primă urgenţă şi îndeosebi pe creşterea animalelor. De fapt, viţa de vie nu s-a dezvoltat decât în Campania şi în Italia Septentrională, între Pozzuoli (Puteoli) la sud şi Aquileia la nord. Variaţiile gustului, snobismul bogaţilor, fineţea cunoscătorilor îi va duce mai târziu pe romani la importul de vinuri străine, dar este vorba de un lux. Nu avem niciun motiv să credem,

ca alţii, într-o decadenţă a viticulturii italice în secolul I înainte de era noastră.

După cereale şi viţa de vie, vine măslinul. Geologii au arătat că măslinul se întâlneşte pe tot cuprinsul bazinului mediteranean şi că îl găsim în straturile din eocen din regiunea Aix-en-Provence, în pliocenul din împrejurimile Bolognei, precum şi în Spania, fără a mai vorbi de ariile extra-mediteraneene. Este însă vorba de olea silaestris sau oleaster, măslinul sălbatic. Cât priveşte olea satina, sau măslinul cultivat, se pare că înaintarea lui s-a făcut de la est la vest, pornind de prin meleagurile Palestinei înspre Asia Mică şi Grecia Continentală şi de acolo înspre Italia Meridională, de unde a urcat către Italia Centrală. În orice caz, etruscii l-au cunoscut înaintea latinilor, graţie schimburilor lor cu sudul Italiei, încă din secolul al V-lea, Agrigentul şi Crotona bat o ramură de măslin pe monedele lor, iar poetul Ampliis proslăveşte plantaţiile de la Thurii. Citindu-l pe Fenestella, Pliniu datează apariţia acestui arbore în Laţiu în preajma anului 500 înaintea erei noastre După bătălia de la Lacul Regillus (499 P), latinii intră în

Roma cu o ramură de măslin în mână. În sfârşit, mai târziu, sub consulatul lui Pompei, cultura măslinului era destul de dezvoltată pentru ca Italia să fie în măsură să-şi alimenteze imperiul.

Garantată prin regulamente protecţioniste, ca şi viţa de vie, exploatarea măslinului este gingaşă. Cato, care citează zece specii de măslin aclimatizate în Italia, atrage îndeosebi atenţia cultivatorilor asupra întreţinerii teascurilor. Se constată, în adevăr, că, în vremea lui Cicero, exista în sudul Italiei un comerţ activ cu teascuri uzate. Această uzură implică o muncă intensă; ea presupune recolte şi plantaţii întinse; în schimb în celelalte regiuni nu se găseşte nimic asemănător. Iar dacă trecem pe o hartă numele locurilor citate de scriitori sau inscripţiile care pomenesc uleiul şi măslinii, găsim pe rând Bruttium, 119 Apulia, Calabria, Campania cu Pompei şi Teanum Sidicinum, Samniurri cu Venafruin şi povârnişurile lui Taburnus, Latini cu Praeneşte şi Casinum, Sabina cu Tubula Mutusca şi Crustumerium, Picenum, regiunea de la Como. Dar aceste aluzii şi aceste localizări se etajează în timp şi, odată cu timpul, aluziile înaintează de la sud spre nord, ultima neapărând decât sub Imperiu, la Marţial. Ţinând fireşte seama de caracterul întâmplător al acestor aluzii şi de contextul lor, nu este nesăbuit să conchidem asupra unei avansări relativ lente a măslinului, din Bruttium către câmpiile Padului şi, prin urmare, asupra unei localizări iniţiale a culturii măslinului în zonele meridionale. Dacă este aşa, ne explicăm polarizarea meridională a schimburilor, provocarea la cucerirea pământurilor productive, apoi cumpărarea de către bogaţi a proprietăţilor rentabile plasate în sud.

Uleiul era un produs căutat: el servea la luminat, în medicină, la cult şi, mai târziu, sub influenţa contactelor exotice, în parfumerie; drupele strivite erau folosite ca îngrăşământ; exportarea lichidului implica o intensă producţie de olărie şi de trocuri de uz curent. Este suficient să ne amintim că denumirile „latine” ale uleiului, măslinei, drojdiei de măsline, teascului sunt de fapt

cuvinte împrumutate – ca şi numele untului – pentru a înţelege rolul măslinului în economia antică.

creşterea animalelor.

— Cultura griului era insuficientă; cea a viţei de vie puţin întinsă; cea a măslinului restrânsă până în secolul I. Creşterea animalelor deveni o sursă însemnată de profit.

La începutul secolului al IV-lea pădurile din jurul Romei erau încă destul de compacte: în vecinătatea oraşului se numără nu mai puţin de 27 de luci, sau luminişuri consacrate divinilaţilor. Animalul care profită cel clintii de ele este porcul, care se hrăneşte cu ghindă.

Însemnătatea lui se vădeşte oricui citeşte textele antice: sacrificiile de porci, legenda scroafei care îl călăuzeşte pe Eneas, a scroafei albane şi a celei de la Lavinium, ritul feţialilor îi atestă rolul. Caprinele figurează şi ele în legendele cele mai vechi, ca şi în toponime şi în sacrificii: „mlaştina Caprei”, legată de amintirea lui Romulus, sărbătorile Lupercaliilor comportând sacrificiul unei capre, jertfirea unei capre lui Veiovis, sărbătoarea Nonae caprolinac, etc. Totuşi creşterea caprelor este restrânsă; latinii considerau 50 de capre drept un număr maxim, iar Varro este neîncrezător într-un astfel de tip de turmă care aduce venit puţin şi este expusă, la acea dată, la boli pustiitoare.

În ceea ce priveşte bovinele, chiar dacă apar şi ele în legende, a fost o vreme în care uciderea lor era oprită: socii hominum, „tovarăşi ai omului” în muncile câmpului şi Cereris miniştri, „slujitori ai lui Ceres” în acest oficiu, legaţi de întemeierea oraşelor, erau protejaţi de o interdicţie, dar această interdicţie, care are poate simple origini economice (se mânca vânatul, se cruţau animalele domestice), a fost ridicată destul de timpuriu, întrucât boul figurează foarte devreme în sacrificii instituţionale cum sunt suouetaurilia. De altfel, şeptelul bovin (speciile apreciate sunt cele din Umbria, din Laţiu şi din Etruria) nu pare a fi fost numeros pe teritoriul italic în primele secole ale epocii republicane. Căci, de fapt, cum ar fi putut fi hrănit? Ceea ce spune Varro despre nutreţul vitelor

(măzăriche, năut, fân de pajişte şi mai ales paie, însoţite de orz în zilele de muncă) lasă să se presupună o anumită sărăcie de furaj natural, cu atât mai mult cu cât el recomandă, pentru lunile de iarnă, ghindă, lupin uscat şi… ciorchini de struguri fără boabe.

Caii din Etruria şi din Apulia, măgarii de Rieti erau la fel de apreciaţi. Caii serveau la 121 război şi la cărăuşie. Şi ei erau ocrotiţi de tabuuri

(îi era interzis flaminului lui Jupiter să încalece pe un cal şi slujitorilor sanctuarului Dianei Aricina să lase să pătrundă cai în împrejmuirea sacră); erau asociaţi la anumite ceremonii (Calul de octombrie rituri în cinstea lui Consus). Intrând la socoteală la evaluarea averii particulare, ei erau un indiciu de bogăţie; erau atât de rari, iar preţul lor atât de ridicat, încât în 170 un senatus-consult le reglementă exportul dincolo de Alpi. În ceea ce priveşte măgarii, importaţi poate din Asia la o dată preistorică (cuvântul asinus poate fi comparat cu forme sumeriene), ei valorau în secolul I până la 60.000 de sesterţi. Niciun indiciu nu ne permite însă să-i evaluăm numeric nici pe unii nici pe ceilalţi.

S-ar cuveni să vorbim aici despre ovine: vom reveni la ele ceva mai departe.

În orice caz, importanţa animalelor în economie s-a vădit din examinarea textelor juridice care oferă o privire generală asupra garanţiilor cu care era înconjurată vânzarea vitelor: plebiscitul Aquilian din secolul al III-lea înaintea erei noastre, care pedepseşte masacrarea animalelor altuia sau vătămările suferite de ele, despăgubiri legale de împăcare fixate de legea celor XII Table pentru stricăciunile provocate de ele, edictul edililor curuli asupra viciilor care anulează o vânzare (edict nedatabil, dar anterior lui Cicero), obligaţii de pază fixate devreme şi menţinute fără schimbare până la Iustinian, sunt tot atâtea dispoziţii care sugerează, între altele, garanţii legale apte să întărească formele verbale ale vânzării animalelor domestice şi obligaţiile care decurg din ea.

tehnicile.

— Care au fost uneltele agricole şi modul de a lucra pământul P în Italia, ca şi aiurea, s-a folosit mai întâi băţul de scormonit, dar inciziile de pe Monte Bego, figurile reproduse pe pereţii stâncoşi din Val Camonica sau cele de pe stela de la Lagondo, lângă Bolsena, arată că în! Cal jertfit lui Marte la începutul lui octombrie (N.tr.). 122

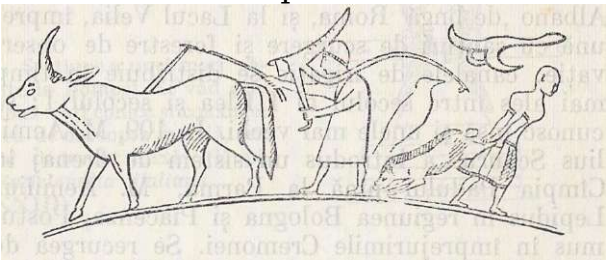

Italia se utilizau unelte agricole cu tracţiune animală încă din perioada neolitică. Este incontestabil că în epoca metalelor, aratrul 1 dispunea de o extremitate de brăzdar întărită (fig. 6).

O. Arat™, desen gravat pe siiula de la Certosa di Bologna (După Enciclopedia italiana, III)

Mult mai târziu, acest brăzdar iniţial va fi lărgit prin urechi menite să răstoarne pământul la dreapta şi la stânga şi unealta se va îmbogăţi cu amenajări a căror istorie au expus-o A. Haudricourt şi M.-J. Brunhes-Delamare. Cato, Yarro, Vergiliu, Columella, Celsius vorbesc de aratra; Palladius va cita aratra aurita (aratre cu urechi). Aratrul cu avantren montat pe roţi va veni din Reţia în epoca lui Pliniu cel Bătrân, iar distanţa cronologică ce separă plugurile fără roţi ale etruscilor de secolul al II-lea al erei noastre permite să se vadă cât de rutinară a fost lucrarea pământului. Cu acest tip de plug uşor, fără putere de pătrundere, nu se putea face, cu preţul unei trude anevoioase, decât un fel de grădinărit superficial, care excludea desţelenirile adânci sau întinse curăţiri de mărăcini. Frecvenţa arăturilor recomandate (se merge până la şapte) dezvăluie, de altminteri, insuficienţa mijloacelor întrebuinţate: ea presupune o întindere restrânsă de pământuri cultivate sau, în caz contrar, o

armată de lucrători şi un staul plin de animale; ea implică deci o imobilizare prelungită a personalului sau o timposibilitate vădită de policultură.

123

1 Plugul fără avantren (N.tr.).

Irigaţia, care se impunea într-o zonă de veri secetoase, era practicată cu o atenţie susţinută. Săpăturile au scos la lumină canale în vecinătatea lacurilor superioare şi a localităţii Velitrae, în mlaştinile Pontine şi în Etruria, Ia Lacul Albano, de lângă Roma, şi la Lacul Yelia, împreună cu şanţuri de scurgere şi ferestre de observaţie: canalele de irigaţie se distribuie în timp mai ales între secolul al III-lea şi secolul I; se cunosc însă şi unele mai vechi. În 109, M. Aemilius Scaurus a introdus un sistem de drenaj în Câmpia Padului până ia Parma, M. Aemilius Lepidus în regiunea Bologna şi Piacenza, Postumus în împrejurimile Cremonei. Se recurgea de asemenea, uneori, la mijloace semimecanice ca tolleno (barză) cu contragreutate sau la o maşină mişcată cu animale sau oameni, cum era cochlea (melc de apă) sau şurubul lui Arhimede, roata elevatoare sau tympanum, roata cu cupe sau rota; dar aceste mecanisme sunt importate şi, după spusele lui Vitruviu, ele sunt rare pe teritoriul italic.

Pentru măcinat era moara de apă, a cărei roată motoare era orizontală – la moara despre care vorbeşte Lucreţiu – şi care avea un randament scăzut. A trebuit să se aştepte moara din secolul I înaintea erei noastre, descrisă de Vitruviu, a cărei roată era verticală şi primea prin căderea apei o putere încincită; o moară de mână permitea să se macine 7 kg pe oră, iar moara lui Vitruviu 150 kg (fig. 7). Dar aceste mori probabil că nu erau numeroase: este semnificativ că toate urmele de mori de apă regăsite la Roma, la Venafrum, ca şi în afara Italiei, la Barbegal, la Tournus şi la Atena, care aparţin acestui tip şi care datează din această epocă, sunt alimentate de apeducte. Cât despre morile de vânt, să amintim cu titlu informativ că, dacă nu greşim, prima menţiune cunoscută,

pentru Occident, figurează într-un document din 1105.

Se poate nota aceeaşi rămânere în urmă tehnică la folosirea puţinei pentru zdrobirea strugurilor şi a măslinelor: abia la sfârşitul secolului I s-a ajuns, după cât se pare, la practica generalizată a tescuirii ciorchinilor cu nişte dulapi sau tălpigi şi un şurub spiral.

7. Secţiune a unei mori găsite la Pompei. Se văd cele două roţi conice şi coaxiale, cea de deasupra mobilă, cea de dedesubt fixă (După Enciclopedia italiana XXIII)

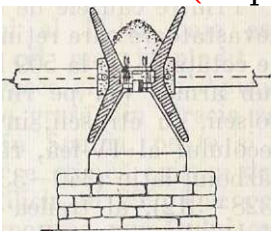

probleme de randament.

— Titus Livius pomeneşte recoltele pe care le producea terenul viitorului Câmp al lui Marte în 509. Mă îndoiesc de randamentul acestui sol umed. Când etruscul Porsenna atacă Roma în 508, trebui să se aducă grâu de la Cumae şi de la volsci. Când plebeii se revoltară în 492/491, „ogoarele rămaseră în paragină" şi trebuiră să se aprovizioneze de pe ţărmul Etruriei şi să coboare în Campania, ba chiar în Sicilia. În 476 şi 475, Titus Livius semnalează două perioade de foamete şi o nouă recurgere la grâul din Campania: începând de la această dată aflăm numai despre lipsuri, epidemii, cumpărări de grâu străin în 456, 453, 440, 439, 433, 428, 411, 392, 390, încât Roma se înfăţişează, de-a lungul povestirii liviene, de la 509 până la 390 ca un grup de oameni expus periodic la foamete şi lipsit de rezerve pentru zile grele.

Istoricul Tenney Frank vrea să explice aceste lipsuri de hrană prin sărăcirea progresivă a solului, dar el ar trebui să poată cita lipsuri de alimente din ce în ce mai frecvente pe măsura trecerii anilor şi a secătuirii solului; or, nu este deloc aşa. În realitate, frecvenţa lipsurilor de hrană scade: în secolul al III-lea nu mai sunt pomenite decât două. Explicaţia trebuie cău125 tată în altă parte.

Dacă informaţiile noastre sunt neîndestulătoare pentru a explica dezordinile economice de la începutul secolului al IV-lea, datele problemei sunt mai clare începând de la sfârşitul aceluiaşi secol.

Printre cauzele de criză se numără războaiele devastatoare care reţin în armată un mare număr de cetăţeni. De la 509 la 270, Roma se află mereu sub arme. Vin pe rând războaiele cu equii, cu volscii, cu etruscii, invazia galică de la sfârşitul secolului al IV-lea, războiul samnit (343 – 341), războiul latin (340 – 338), al doilea război samnit (328 – 312), al treilea război samnit (311 – 280), războiul contra Tarentului şi a lui Pyrrhus (281 – 270).

Vin apoi, şi mai ales, războaiele punice în fazele lor italice.

Este în afară de orice îndoială că deplasările armatelor prin Sicilia (255 – 241) şi în Italia (218 – 201) nu au avut drept efect creşterea producţiei agricole: o armată care luptă nu are grijă să evite jaful şi risipa. Romanii care îi văd pe săteni dându-se de partea învingătorului, aşa cum s-a întâmplat după bătălia de la Cannae, reacţionează cu violenţă şi îi nimicesc pe aceşti rebeli; în 214 ei capturează sau ucid 25.000 de oameni în regiunea Samnium, în Lucania, în Apulia; ei ard fermele, răpesc vitele, devastează Atrium şi iau 7.000 de prizonieri. Capua şi Siracuza sunt jefuite de către romani, Grotona de bruttii, Herdonea de Hanibal; pierderile în oameni, pustiirea recoltelor, distrugerea aşezărilor, toate duc la dezastru.

Sunt şi cauze mai grave, căci ele sunt permanente: legea Claudia din 218 interzice senatorilor să practice comerţul, să exploateze ateliere „industriale” sau să se dedea la operaţii „bancare”. Excluşi din afacerile comerciale, siliţi să locuiască la Roma sau în vecinătatea ei din pricina obligaţiilor lor politice, ei se orientează spre creşterea animalelor, negăsind venituri suficiente în cultura cerealelor: trecuseră timpurile în care mergeai 126

să-l iei pe un Cincinnatus de pe ogoarele sale pentru a face din el un înalt demnitar.

Dar convertirea la creşterea animalelor, atrăgând după sine practica păşunatului excesiv, provoacă destul de repede o adâncă perturbare a agriculturii în Italia.

La începutul secolului al II-lea oaia este animalul de gospodărie cel mai răspândit în peninsulă. Se cresc oi etrusce şi oi din Apulia; s-au importat oi cu coada grasă din Grecia sau din Africa, oi merinos din Spania, poate şi oi de rasă asiatică, întrucât se ştie că existau deja la Roma tunzători din Cilicia în 299. Dar oaia nu se creşte în staul şi sporirea numărului ovinelor aduce cu sine extinderea păşunilor, lungirea parcursurilor: oile din Apulia, de exemplu, merg să văreze în Samnium, aşa cum catârii urcă din şesul Terni spre munţii vecini.

Începând din secolul al II-lea, şi încă mai mult în secolul I, scriitorii înfăţişează lungile şiruri de oi care înfundă potecile şi drumurile umblând cu miile. Bănuim răul pe care-l putea face şi pe care-l făcea această armată de animale transhumante care degradează solul, îl bătătoresc, îl usucă, smulg tufele de iarbă, pasc tinerele mlădiţe, fac să se retragă şi să moară pădurea şi transformă orice regiune uscată în stepă.

Făcând să dispară fâneţele şi pădurile, oile au dezgolit pantele dealurilor, au uşurat acţiunea devastatoare a apelor de ploaie; ele au contribuit la schimbarea regimului râurilor şi estuarelor, unde veneau să se adune nisipurile; ele au provocat, la distanţă, stagnarea unor ape stătătoare şi răspândirea malariei prin ţânţarii anofeli, purtători de epidemii. Astfel Apulia, considerată odinioară drept un grânar, după ce mai apoi a fost brăzdată de turme, sfârşi prin a apărea, în uscăciunea ei, ca un pământ secătuit. Sub Imperiu, situaţia nu era restabilită: Seneca o înfăţişează drept „un vast deşert”.

Coasta însăşi a Apuliei este curând părăsită de oameni; prin mlaştinile ei, ea va fi nefastă 127 arwatelor lui Cezar şi călătorilor care se duc în Grecia. Nu este oare semnificativ că specialiştii în oftalmologie sunt tocmai tarentinii care au avut de luptat contra afecţiunilor de ochi pricinuite de friguri?

De altfel oaia nu este singurul duşman al echilibrului economic al Italiei: mai este focul, mai este apa.

Mobilitatea turmelor nu permitea o întreţinere normală a pământului. Agronomii din timpul imperiului, Columella şi, mai târziu, Palladius recomandă, împreună cu un asolament bienal sau trienal, o aplicare de îngrăşăminte în acelaşi ritm, constând din 18 uehes (să zicem: 18 căruţe mici) de fiecare pogon la şes şi 24 pe pământurile povârnite şi versanţi, adică vreo 50 – 60 de metri cubi. Or, din lipsă de gunoi de grajd, se recurgea la cenuşă de vegetale bogate în conţinut azotic şi potasic; se ardeau chiar şi tufişurile, gardurile vii, semincerii, practică foarte veche, recomandată încă de evrei, semnalată de Xenofon în Economică, evocată de Vergiliu, amintită de Pliniu, Columella şi Palladius: „Când apulianul – va spune Lucan pe timpul Imperiului –, pregătindu-se să facă să crească iarba pe câmpiile unde totul a fost păscut şi să reînnoiască ierburile de iarnă, încinge pământul cu flăcări, atunci se văd strălucind deodată Garganus, câmpurile Volturului şi izlazurile arzătorului Matinus” 1. Acest spectacol este descris şi de Silius Italicus în Punicele sale. Procedeul provoacă o degenerare ecologică a covorului vegetal, o eroziune severă, o uscare crescândă, o schimbare de climă. Italia antică a pătimit de pe urma folosirii anarhice a acestui sistem.

Aceste devastări zdruncină şi echilibrele hidrologice. Apa, nereţinută pe pante, coboară în câmpie, provoacă inundaţii, formează mlaştini: Horaţiu, Vergiliu, Silius Italicus, Pliniu, Marţial, Calpurnius, Strabon au evocat mereu aceste dezastre din Apulia.

I J-iican, Pharsalia, IX, 182 – 185 (N.tr.).

Apulia nu este singura în cauză: coastele Laţiului şi ale Campaniei Septentrionale sunt şi ele atinse; Paestum este nesănătos; gura Silarusului este înnămolită; malurile fluviului au fost văduvite de arborii lor pentru construirea corăbiilor în cursul celui de al doilea război punic; după război, regiunea pe care o udă, împreună cu Tanagra, şi cea care se întinde la sud de Eburum sunt încorporate

domeniului roman şi da te pe mâna proprietarilor pastorali. Legile agrare ale Gracchilor vor rămâne acolo fără efect. În vremea lui Vergiliu, şi mai târziu, acest pământ este încă teren de izlaz.

Pentru Lucania de Sud, Bruttium şi Calabria, antichitatea ne oferă puţine informaţii: iniţial teren de grâu, deoarece exporta în Grecia, Lucania a fost convertită, după războaiele punice, la creşterea animalelor; aşa stau lucrurile în regiunea Heracleei, în valea lui Sybaris şi a lui Crathis: Metapontul, care avusese bătut pe monede spicul, avea în timpul lui Varro o emblemă cu cap de berbece; Tarentul, oraş maritim, este singurul care scapă de ravagiile imediate ale acestei zootehnii dezordonate, pentru că are deschidere la mare, unde găseşte alte resurse.

De aici – un şir întreg de consecinţe: rămâne viabilă numai mica gospodărie agricolă familială bine întreţinută, dar ea nu poate asigura decât un randament limitat. Centrele urbane, mari consumatori, sunt la discreţia unui an rău, a unei epizootii, a unei devastări militare, iar dezordinea este sporită indirect de cutremure care, potrivit vulcanologilor, au fost frecvente în centrul Italiei în secolul al III-lea înaintea erei noastre în textele din care străbate agitaţia ţăranilor este uşor să se vadă profilându-se spectrul foametei.

Pe de altă parte, este evident că suprafaţa cultivabilă era restrânsă. Mereu aceleaşi terenuri erau puse în cultură. În afară de Campania şi de regiunea de la nord de Roma, unde densitatea populaţiei era mai mare şi unde se pare că s-a aplicat rotaţia bienală cereale/leguminoase, 129 restul pământurilor cultivate era în general supus regimului de cultură şi de lăsare în pârloagă. Din această suprafaţă utilizabilă, 10 până la 15% era destinată cerealelor. Câteva cifre vor fi preţioase: către secolul al III-lea, consumul anual pe cap de locuitor era, în medie, de 244 kg; or, 10 până la 15 hectare produceau de la 70 la 105 chintale; densitatea maximă de populare era deci de la 28 la 40 persoane pentru 100 de hectare de suprafaţă

cultivabilă. Necesităţile populaţiei romane – oraş şi teritoriu – în anul 264 au fost evaluate la 8 milioane de chintale. Cu cei 100.000 de locuitori ai săi, oraşul singur consuma 244.000 din ele. Trebuiau deci cultivate anual cu cereale panificabile mai mult de un milion de hectare. Laţiul actual, cu cele 366 de comune ale sale, nu însămânţează cu grâu decât 301 045 hectare, dar ele produc 4 354.000 de chintale. Oricât de puţin am putea lua de bune cifrele antice, este vădit dezechilibrul randamentelor, aşa cum rezultă din comparaţia cu ultimele statistici oficiale.

Randamentul scăzut a ridicat de la sine problema importurilor.

aporturi compensatoare.

— Un grup nu-l poate ajuta pe un altul decât dacă dispune deja, spre a se hrăni, de o suprafaţă suficientă şi dacă poate trăi în economie deschisă; or, Italia trăia în stare de economie închisă şi trebuia să fie supusă, pentru aprovizionarea ei, unei discipline care-i depăşea mijloacele. A recurge la piaţa străină era o necesitate vitală.

Italia avea în vecinătate două grânare, Sicilia şi Sardinia: expedierile de grâu din primele secole ale republicii nu sunt decât măsuri de parare a unor dificultăţi trecătoare; dar exigenţele economice vor împinge Roma să cucerească aceste teritorii indispensabile supravieţuirii sale.

Când în 264 izbucni războiul dintre Roma şi Cartagina, nimeni nu putea ghici durata operaţiilor. Ostilităţile avuseseră pretexte juridice 130

şi origini sentimentale. Ele avuseseră şi cauze economice: poporul putea spera grâne la un preţ mai bun; negustorii, o libertate mai mare. După cucerirea Messinei în 264, după supunerea lui Hieron al Siracuzei, după căderea Agrigentului în 262 şi impunerea unor grele contribuţii, Roma primeşte de la Hieron 100 de talanţi (= 500.000 de denari), iar de la Agrigentum 25.000 de sclavi. Cucerirea localităţilor Hippana, Mytistratus, Ilenna şi

Camarina în zona de centru şi de sud-est, Herbesus şi Camicus în cea de sud-vest, sporeşte prada în 258; în 253 căderea localităţilor Panormus, Cephaloedium, Solus, Tyndaris, Iaetum, în 251 a aşezărilor Thermae Himeraeae şi Lipara, în 241 predarea oraşelor Lilybaeum, Selinuntum, Drepanum, a regiunii muntelui Eryx asigură ascendentul Romei. La sfârşitul acestor operaţii, Siracuza, Messina, Centuripae, Ilalaesa, Segesta, Halicyae îşi păstrează independenţa sau sunt scutite de dări, dar pământul este devastat, rechiziţiile de vite au slăbit rezervele. Al doilea război punic, în faza sa siciliană (215 – 210), avea să fie şi mai dur: la moartea lui Hieron în 216, Siracuza trece de partea cartaginezilor. Răzbunarea Romei fu groaznică: masacrarea locuitorilor din Leontium, decimarea populaţiei din Henna, jaful Megarei, al Morgantiei, al Hyblei, al Marcellei şi, în sfârşit, al Agrigentului, care cade la rândul său în 210; acesta este bilanţul militar. Dar rezultatele economice se pot vedea: un pământ din nou pustiit, o populaţie clin nou ruinată. După război, romanii se străduiesc să refacă ţara: sunt rechemaţi sicilienii care au fugit; sunt căutaţi până şi în Grecia; sunt îndemnaţi să-şi cultive pământurile, la nevoie sub supravegherea armatei romane; se construieşte o şosea de la Messina la Lilybaeum – uia Valerta – care aminteşte numele consulului M. Valerius Laevinus; sunt urmărite bandele de tâlhari; sunt stabiliţi mercenari spanioli pe teritoriul 131 Morgantiei.

Proprietatea asupra pământului

Păruinlul nu poate fi despărţit de om: cel care îl deţine nu este întotdeauna cel care îl posedă; cel care îl posedă nu este întotdeauna cel care îl lucrează.

Încă din epoca regală, potrivit lui Var.ro şi lui Pliniu, pater este titularul unei aşezări şi al terenului ei împrejmuit, delimitat şi transmisibil, un fel de proprietate imobiliară, ale cărei caracteristici pregnante sunt de a fi inalienabilă şi apărată de împărţire. Această indiviziune era constatată prin permanenţa colectivului moştenitorilor interni trăind pe acea proprietate. Pe de altă parte, tatăl

posedă şi o proprietate mobiliară alcătuită din turmă, din sclavi şi clin uneltele de cultura pământului, proprietate de care poate dispune liber şi pe care, de pildă, Tarquinius Priscus o aduce în căruţa sa, iar Tarquinius Superbus o revendică drept bun personal la plecarea în exil. Dar, în jurul acestor bunuri şi al noţiunii de proprietate pe care ele o implică, se descoperă un fel de proprietate colectivă, pământurile diverselor familii sau gentes, cărora li se va adăuga şi li se va substitui chiar, în anumite cazuri, proprietatea colectivă a statului, ager pub licus, care va fi miza atâtor lupte şi obiectul atâtor cupidităţi.

Se spune că Romulus a dat fiecărui cap de familie două iugăre, adică circa 50 de arii, domeniu prea mic pentru a hrăni un grup mai masiv. După prima împărţire, este verosimil să fi rămas un lot de pământ liber. Cui să-i fie atribuit, dacă nu unei gens şi diverselor gentes? Iar desemnarea statornică a terenurilor agricole prin numele gentilice: Cornelianus, S e ni pron ianus, Antonianus etc., nu este oare o dovadă a apartenenţei gentilice a acestui pământ? Deci, heredia patrimoniale şi agri gentilici sunt elementele fundamentale ale proprietăţii funciare iniţiale; absenţa unei proprietăţi a tribului – aceasta este concluzia la care se ajunge incontestabil. 132

Acest tip ele proprietate, cea patrimonială şi cea colectivă, nu putea dăinui, odată cu evoluţia societăţii şi cu creşterea progresivă a teritoriului controlat de armatele romane, fără să sufere adaptări. Primul dintre textele juridice organice cu care se mândresc romanii – legea celor XII Table – sfărâmă comunitatea heredium-ului, îl declară transmisibil, alienabil şi divizibil, creând acţiunea de împărţire a moştenirii, îmbinată cu dreptul de a testa şi acţiunea communi diuidundo, care reglementează împărţirea coproprietăţii supuse indiviziunii. Pe de altă parte, crearea triburilor rustice către secolul al V-lea, purtând nume de gentes, implică o legătură între gens şi diviziunea terenurilor, însă nu îngăduie, pe baza textelor existente, să se precizeze mai mult, numărul de gentes fiind în fapt superior numărului de triburi. Nu se ştie nici

dacă această repartiţie s-a făcut la rândul ei împărţind pământul gentilic între persoane sau între familii. Ea ne îndreptăţeşte totuşi să presupunem că s-a tins către o individualizare a domeniului familial şi a pământurilor familiilor (gentes), prefigurare a unei alte individualizări, cea a domeniului public, a lui ager publicus, al poporului roman. Dacă un cap de familie se întâmplă atunci să moară fără să lase copii sau rude după tată, averea revine ginţii sale, de altfel nu ca în succesiunea de tip agnatic, în care ruda cea mai apropiată este singura chemată să moştenească, ci întregii gens şi prin succesiune colectivă.

Pământul era hotărnicit prin procedeele augurării şi ocrotit prin respectul faţă de Terminus, zeul hotarelor; această condiţie implicând permanenţa posesorului, excludea parcelarea de către stat în favoarea unor deţinători succesivi. Proprietate eternă, pământul trebuie să rămână glia unei gens.

Indiviziune, limitare; individualism teritorial, comunitate de stat: ferment al atâtor înfruntări! Acest individualism se colorează cu noţiuni politice ca urmare a ambianţei sociale, căci, deşi oricare roman are în principiu dreptul să se folosească de ager publicus, de fapt doar patricienii obţin avantaje durabile din acest pământ: numai ei dispun de mijloacele şi de capitalurile necesare pentru exploatarea lui. Este un neajuns de care trebuie să se ţină seama pentru a înţelege duelul acestor două grupuri de oameni, deopotrivă hotărâţi să trăiască şi care, vieţuind mai întâi în economie închisă, vor fi siliţi să practice progresiv o economie de schimb, mergând de la economia mută a primitivului până la economia contractuală, ale cărei variaţii le vor urma pe cele ale gândirii religioase. Se produce ca urmare o slăbire a cultului lui Terminus, o laicizare a măsurătorii pământului, o lărgire a rolului măsurătorului, în dauna haruspicelui, în anumite regiuni, şi în dauna augurului, în altele. Aceste variaţii vor urma şi hotărârile puterii militare care cucereşte terenul şi pe ale puterii civile care îi instalează pe coloni.

primele reforme.

— Celor două iugăre ale lui Romulus, spune Titus Livius, Numa le adaugă loturi rezultate din împărţirea pământurilor cucerite. După el, Servius acordă cetăţenilor săraci câte 7 iugăre, adică 175 de arii şi bazează pe întinderea bunurilor atât evaluarea averii cât şi valoarea morală şi drepturile politice.

Aceasta era, în tot cazul, pe cât se pare, starea lucrurilor, când, în 486, un anumit Sp. Cassius Vicellinus deveni consul pentru a treia oară: îndată după un război care le răpea hernicilor două treimi din teritoriul lor, acest patrician democrat propuse să se dea aliaţilor Romei jumătate din pământul cucerit şi să se distribuie plebeilor cealaltă jumătate, adăugând la ea pământuri noi, confiscate din loturile pe care nişte persoane particulare şi le însuşiseră. În urma unor manevre ale colegului său Virginius, Sp. Cassius fu acuzat de uneltire şi dat morţii. Dintr-o iniţiativă generoasă, a cărei istoricitate este uneori contestată, pasiunile potrivnice au făcut o vină, însă un fapt semnificativ domină întâmplarea: tatăl lui Cassius îşi execută el însuşi 134

fiul şi pe locul casei distruse a acestuia se consacră un templu lui Ceres: Geres primea astfel din partea patricienilor o compensaţie pentru ocara plebeiană. Moartea vinovatului lua aspectul unei reparaţii purificatoare.

După aceasta intervine o serie obscură de „legi” agrare care sfidează critica: în 485, în 482, în 481, în 476, în 474, în 467, în 441, în 424, în 421. Se cunosc şi alte două legi însoţite de un plebiscit asupra împărţirii pământurilor în 420, o lex Caeeilia Metella în 416, o lex Sextia în 414, o lex Icilia în 412, o lex Menenici în 410, o lex Sicinia asupra mlaştinilor Pontine în 387 şi o dispoziţie plebiscitară în 369. Şi poate că această listă este încă incompletă: ea lasă cel puţin să se vadă o certă agitaţie socială. Popoarele liniştite şi mulţumite de soarta lor nu recurg la legislatori. Una din aceste legi poate fi precizată: cea din 467. La această dată, consulul Aemilius propune o distribuire de pământuri publice; el este susţinut de

colegul său, care vrea să îndepărteze de la Roma mulţimea pe care naşterile, exodul rural şi mizeria au îngrămădit-o acolo. Aemilius se gândeşte să trimită această mulţime la Antium, care fusese recent smuls volscilor, şi el îi îndeamnă pe plebei să se înscrie; dar cei gata să plece fură atât de puţin numeroşi, încât trebui să se restituie învinşilor o parte din pământurile lor: „mulţimea, notează Titus Livius, prefera să ceară pământuri, decât să le primească”.

Povestea lui Sp. Cassius şi cea a lui Aemilius, la o distanţă de douăzeci de ani una de alta, dezvăluie, dacă le alăturăm, două imobilisme care se vor opune unul altuia: cel al unui grup patricio-plebeu, deţinător al pământurilor, deci al bogăţiei funciare şi al puterii, şi cel al claselor modeste sau chiar sărace, care vor să ajungă la independenţă fără să renunţe la viaţa lor urbană; imobilismele acestea se vor înăspri progresiv până la a provoca chiar, în afara secesiunilor, un fel de segregaţie care se va exprima în chip ciudat 135 în fapte prin refuzul integrării prin căsătorie, în pofida acelei lex Canuleia, care va autoriza în 445 căsătoriile patricio-plebeene.

Unsprezece ani după propunerea lui Aemilius, tribunul Icilius făcu să se voteze în 456 o lege care parcela între plebei o parte a Aventinului. Rezervată plebeilor încă de la regele Ancus, colina fusese ocupată progresiv şi ilegal de nişte patricieni. Patricienii făcură opoziţie la proiect; ei preferau să-i trimită pe plebei în colonii, dar aceştia erau legaţi de vecinătatea oraşului, iar Aventinul a fost întotdeauna unul din locurile lor de reşedinţă. Opoziţia la sistemul coloniilor se va menţine sub felurite forme în tot cursul Republicii.

Aceasta s-a văzut limpede când, în 394, după cucerirea oraşului Yeii, izbucnesc răzmerite la

— y

Roma: pentru a calma spiritele, un senator probune să se trimită o colonie la volsci şi să se atripuie trei iugăre şi jumătate de cap – aproape un hectar. Se lovesc din nou de refuzul plebeilor care văd în această măsură o manevră

de diversiune şi care încearcă chiar să atragă de partea lor o jumătate din senat. Când, în 385, tribunii cer împărţirea mlaştinilor Pontine, plebeii refuză iarăşi să ocupe aceste pământuri, pe care le ştiu nesănătoase.

Dar extinderea Romei în urma cuceririlor a deschis calea schimburilor, deci poftelor: celor ale aristocraţiei, care nu se mai mulţumeşte cu moneda-marfă şi recurge la moneda-metal, celor ale plebei, care observă şi invidiază. Transformarea este considerabilă: comerţul „sordid” – tner catara sordida de care va vorbi Cicero –, dispreţuit de paires, a adus folos celorlalte clase şi începe să ridice, în faţa aristocraţiei funciare, puterea mercantilistă; una s-a unit cu cealaltă pentru a exploata ţărănimea, pentru a dubla mutuum-ul (donaţia sau împrumutul de consum) economiei interne prin nexum (sau obligaţia) economiei externe şi pentru ca să practice camăta pe care legile se vor strădui s-o stăvilească sau s-o suprime. În 385, T. Manlius reproşa deja patricienilor această camătă ruinătoare; el în acuzat de uneltire; casa sa fu dărâmată şi înlocuită cu un templu în cinstea Iunonei Moneda. Legea celor XII Table, după Tacit, lex Duilia după Titus Livius, autorizează o dobândă de 1/12 din capital, pe lună, legea din 347 o reduce la jumătate, lex Genucia din 342 trebuia s-o suprime (?), în aşteptarea legii Marcia care acorda contra cămătarilor şi o acţiune penală şi o acţiune civilă de recuperare a dobânzilor plătite prin abuz.

Mai apoi nu s-a scăpat ocazia de a-i pune alături de Cassius pe un anume Maelius, care ar fi fost contemporan cu Cincinatus, şi pe Manlius, şi de a face din ei un fel de trinitate demagogică, născocită în vremea lui Sulla, copiată după istoria Gracchilor şi împinsă într-o epocă mai depărtată, Cassius reprezentând prima lege agrară, Maelius distribuirea de grâu, iar Manlius anularea datoriilor. Ceres în 486, Moneda în 385: legătura este semnificativă.

Legile Liciniae-Sextiae

Tradiţia aşază către această dată, la mijlocul secolului al IV-lea, grupul legilor zise liciniosextiene;

critica modernă a propus da te diferite mergând de la 367 la 145. Aceste legi ar fi interzis să fie urmărit un debitor spre recuperarea capitalului integral şi ar fi dat absolvire în baza soldului dobânzilor achitate; potrivit unui alt articol, nimeni nu va trimite pe păşunile publice mai mult de o sută de boi şi de cinci sute de oi şi nu va ocupa în ele mai mult de 500 de iugăre (125 de hectare). După unele texte, aceste legi comportau şi parcelări, redevenţe aplicabile deţinătorilor, obligaţia de a nu folosi decât muncitori liberi.

S-a remarcat, pe drept cuvânt, că este cu neputinţă să se furajeze 600 de capete de vite de pe un domeniu de 500 de iugăre. Pentru anul 1953 statisticile oficiale dau în Laţiu, 21 de bovine şi 100 de ovine la km². Este deci de crezut că cifrele antice sunt false şi că tradiţia a amestecat 137 prevederi diferite. După noi, trebuie să se deosebească o primă lege care limita suprafaţa la un număr dat de iugăre; această limitare libera terenuri pentru alţi ocupanţi eventuali; o a doua lege fixa un maxim pentru turmele admise pe izlazuri. Totuşi, amenda aplicată celor care încălcau aceste dispoziţii – adică 30 de boi – este atât de exorbitantă pentru nişte ţărani, încât nu se poate referi la o dată atât de depărtată cum este secolul al IV-lea.

În orice caz, acele legi sunt o reflectare a opoziţiei dintre crescătorii de animale şi cultivatori, dintre partizanii libertăţii câmpurilor şi partizanii terenurilor îngrădite, dintre marii proprietari funciari şi micii agricultori sau chiar nefericiţii fără avere. Se înţelege că în momentul în care plebeii luptă pentru egalitatea în drepturi politice cu patricienii, ei vor şi să stăvilească înaintarea capitalismului agrar şi să aibă acces la pământuri; ştim, de altfel, că legea a fost adesea încălcată.

Dar războiul bătea la uşă: a trebuit să se aştepte ivirea Gracchilor pentru ca problema să fie reluată într-o nouă lumină.

necazuri economice şi sociale.

— Ce se întâmplă cu Italia în cursul acestei aşteptări?

Până în 133 ea este în război. Contra samniţilor, contra latinilor, contra Tarentului şi a lui Pyrrhus, contra cartaginezilor, contra lui Filip al V-lea al Macedoniei, a lui Antioh al III-lea al Siriei, a lui Perseu, a galilor, a iberilor. Analiştica, scriitorii literari sunt aproape muţi în privinţa evenimentelor interne. Totuşi, clasele sociale îşi continuă certurile. Între 232 şi 228 o lege Flaminia parcelase o parte din Picenum şi din ager Gallicus în favoarea plebeilor; în 218 legea Claudia interzicea ordinului senatorial întreprinderile comerciale şi maritime. Furnizorii pentru armată şi traficanţii se îmbogăţesc; vom ajunge la aceasta. Dar pământul?

Este oare nevoie, încă o dată, să evaluăm dezordinile pricinuite de armatele lui Îianibal? Pierderi de recoltă, jafijri, incendii, masacre.

Nu se află mijloace pentru a recruta armată îndestulătoare; nu se izbuteşte nici măcar să se obţină, în 212, două legiuni suplimentare, nici să se găsească recruţi pentru completare; în 207, Roma întreţine sub arme 100 până la 110.000 oameni în Italia şi 150 până la 160.000 în afara Italiei. Numai jumătate din aceste efective este alcătuită din cetăţeni romani. Cifrele censului, în măsura în care pot fi admise ca sigure, sunt expresive:

Recrutările militare se adaugă pierderilor civile: se ajunge în pragul dezastrului. Contribuţiile de război sorb neîncetat din resursele particulare şi provoacă nemulţumiri, necazuri, sărăciri! Începând din 217, devaluările fac să cadă asul la a şaisprezecea parte din denar: ele presupun prăbuşirea bogăţiei funciare, secarea tezaurului public, înflorirea traficanţilor şi a furnizorilor de provizii pentru armată.

Din aceste războaie se întorceau oameni obosiţi, răniţi, invalizi; în cursul campaniilor, ei nu avuseseră dreptul să se căsătorească; numărul trupelor reprezintă, în anumite privinţe, contingentul celibatarilor. În spatele frontului erau oameni incapabili să lupte, precum şi sclavi; în faţa dezastrului devastărilor, mulţi oameni de la ţară erau porniţi să se refugieze în oraşe spre a găsi acolo de

lucru şi ajutor; ei veneau să îngroaşe gloata nemulţumiţilor, a paraziţilor, a îndatoraţilor.

Această năvală spre oraşe, şi îndeosebi spre Roma, va ridica de altfel multe alte. probleme, ale căror urmări vor izbucni mai ales în anul 90, cu prilejul războiului cu aliaţii. În clasa cetăţenilor romani se strecurau ilegal unii socii 1. Măsurile

1 „Aliaţi”, cetăţeni ai unor oraşe federale cu statut 139 „aliat” (N.tr.).

264: 292 234 251: 297 797 246: 241 212

240: 260.000 233: 270 713 208: 137 108

luate în 187, în 177; în 173, încercară să-i îndepărteze din oraş şi să frâneze această imigrare clandestină de latini. Plebiscitul tribunului Pennus în 126 şi edictul consulului Fannius în 122 vor avea drept ţel aceeaşi politică. Legea Licinia Mucia din 95 şi legea Papia din 65 atestă însă persistenţa acestor infiltraţii. Aceşti aliaţi, deveniţi romani prin subterfugiu sau din greşeală, nu numai că erau pierduţi pentru regiunea lor de origine, dar introduceau la Roma idei noi; ei aduceau un spirit revendicativ, erau un ferment primejdios pentru clasa senatorială şi pentru statutul statului.

Aceste pulsaţii demografice, economice, sociale puteau avea consecinţe şi mai grave: războaiele din Orient şi al treilea război punic aveau s-o arate. Ca urmare, censul a fost, de fapt, astfel stabilit de atunci:

169: 312 805

Variaţiile acestor cifre sunt explicate de T. Frank, pentru valorile crescute, prin recrutarea campanienilor, pentru valorile mai mici, prin exceptarea de la recensământ a soldaţilor cantonaţi în afara Italiei. Au fost însă şi epidemii ucigătoare în 187, în 182 – 181 şi în 174, care ar fi trebuit să facă să scadă cifrele recensământului, fapt pe care nu îl atestă tabelul de mai sus. În schimb, căderea din 164 până în 136 ar fi datorită unor migraţii către Valea Padului. De fapt, trebuie să se pună la socoteală scăderea natalităţii: cenzorul L. Metellus Macedonicus va încerca să o remedieze în 131, propunând

o lege favorabilă căsătoriilor; aceasta nu era decât o poliţă asupra viitorului. În sfârşit şi mai ales, din 164 până în 136, mulţi oameni căzuseră, în 140

204: 214.000 194: 143 704 189: 258 318 179: 258 294 174: 269 015

164: 337 452 159: 328 316 154: 324.000 147: 322.000 136: 317 933

urma depresiunii economice, în afara normelor cenzitare.

remediile: colonizări şi împroprietăriri.

— Romanii se îndreaptă atunci spre colonizări.

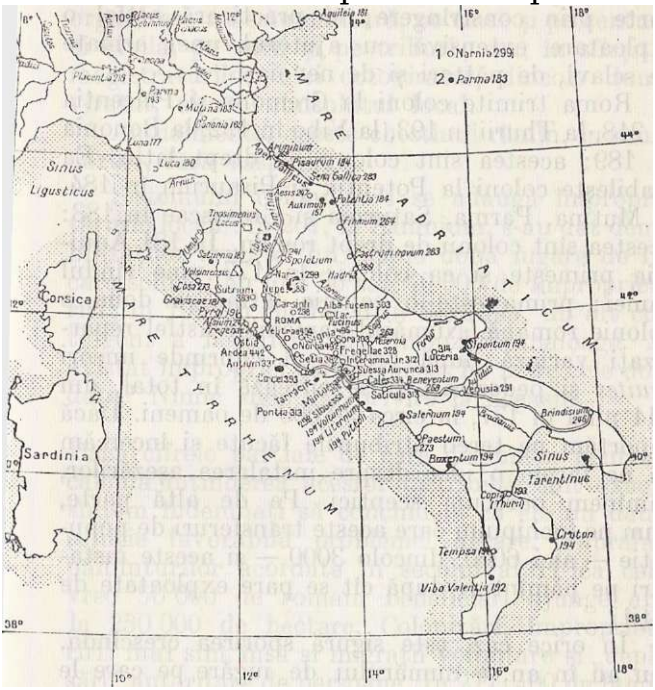

O. Italia în vremea Republicii: cifrele de pe lângă numele de oraşe arată data întemeierii coloniilor.

1. Colonie întemeiată înainte de 290 înaintea erei noastre 2. Colonie întemeiată între 289 şi 133 înaintea erei noastre

Appianus expune politica lor: să ia pământul învinşilor, să stabilească pe el coloni, să clădească aşezări. Or, în majoritate, aceste pământuri erau devastate şi în stare proastă; pentru a atrage pe ele coloni, taxa cerută

era limitată la 1/10 din grâne şi la 1/5 din roadele anului. În ceea ce priveşte pe crescătorii de animale, ei trebuiau să achite o contribuţie pe venitul obţinut din vitele mari şi mici. Aparenta modicitate a acestor 141 dări nu era decât o momeală – iluzorie! – vădind puţinul entuziasm al beneficiarilor eventuali. Aşa cum consemnează Appianus, bogaţii luară în posesiune cea mai mare parte a pământurilor nedistribuite şi înghiţiră progresiv loturile adiacente, parte prin cumpărări la preţuri de nimic, parte prin constrângere; ei practicară astfel o exploatare extensivă cu ajutorul unei armate de sclavi, de păstori şi de nevoiaşi.

Roma trimite coloni la Cremona şi Placentia în 218, la Thurii în 193, la Vibo în 192, la Bononia în 189: acestea sunt colonii de drept latin. Ea stabileşte coloni la Potenţia şi Pisaurum în 184, la Mutina, Parma, Saturnia şi Graviscae în 183: acestea sunt colonii de drept roman. În 181 Aquileia primeşte şi ea coloni; în 177 vine rândul Lunii; prima este o colonie latină, a doua o colonie romană. Numărul oamenilor astfel repartizaţi variază după oraşe; el cuprinde uneori equites şi pedestraşi şi se cifrează în total, din 211 până în 177, la circa 30.000 de oameni. Dacă raportăm pe teren atribuirile făcute şi încercăm să ne facem o idee despre instalarea aşezărilor, rămânem oarecum sceptici. Pe de altă parte, cum ne închipuim oare aceste transferuri de populaţie – aici 6.000, dincolo 3.000 – şi aceste instalări pe pământuri după cât se pare exploatate de alţii?

În orice caz, este sigură sporirea crescândă, din an în an, a numărului de iugăre pe care le oferă senatul: ea dovedeşte că romanii erau tot mai puţin atraşi de colonizări. Suntem, prin urmare, îndemnaţi să ne întrebăm dacă faptele corespundeau edictelor şi dacă merită, într-adevăr, crezare concluziile despre care s-a pretins că trebuie trase. Aceşti coloni s-au dus oare, efectiv, la pământurile ce li s-au atribuit? Se vor fi aşezat ei toţi pe ele?

Asupra acestor repartiţii vom nota totuşi că stabilirea

coloniilor latine, care sunt state autonome, este întemeiată pe diviziunea în clase, adică după avere, şi că ele se arată a fi aşezări militare calchiate după statal roman, cu bază cenzitară şi timocratică. Întemeierea lor lasă însă 142

nelămurită problema schimbărilor ulterioare de clasă în urma creşterii averii beneficiarilor, problema atribuirilor complementare de teren, cea a condiţiei oamenilor nou stabiliţi, cea a asimilării, a suprapunerii şi a adăugării de colonii romane create exnovo la vechile municipii, a căror organizare nu este militară, pe clase şi pe centurii, ci civilă, pe curii şi pe triburi; cea, în sfârşit, a magistraturilor, aici octoviratul, dincolo duumviratul, aiurea consulatul local.

Actualmente, aceste chestiuni rămân, în multe cazuri, fără răspuns.

Sistemului coloniilor i se adaugă împroprietăririle locale: în 201, în Samnium, s-au dat demobilizaţilor armatei lui Scipio două iugăre de fiecare soldat; au fost 30 sau 40.000 de împroprietăriri; în 109, în Sicilia şi în Sardinia, un alt contingent a beneficiat de dispoziţii analoage. Au existat împroprietăriri de acest fel între cele două date? Nimic sigur cu privire la aceasta.

Dacă cifrele parţiale de care dispunem pentru a calcula întinderea acestor distribuţii sunt exacte, suntem îndemnaţi să conchidem că ele nu dau o soluţie favorabilă problemei agrare. Suprafaţa pământurilor acordate în secolul al II-lea celor vreo 50.000 de romani beneficiari ajunge abia la 250.000 de hectare. Colonizări, împroprietăriri: mai sunt însă şi migraţii voluntare şi „deplasări" autoritare de persoane. În 277, 400 de familii peligniene şi samnite se instalează la Fregellae (Ceprano), la o sută treizeci de kilometri de Roma, în apropiere de Laţiu, fără să pară că senatul manifestă cea mai mică nelinişte. În 180, 47.000 de liguri sunt „deplasaţi" spre Samnium. Ce se întâmplă cu pământurile? Există terenuri despre care nu se cunoaşte, la nicio dată, nici ce statut juridic aveau, nici cine erau cei care le lucrau, nici ce densitate demografică aveau.

Cu toate aceste instalări de populaţii, şi oricare ar fi consecinţele lor omeneşti, situaţia 143 cerealieră nu se îmbunătăţeşte niciodată până la a i i excedentară, ba nici măcar îndestulătoare. La sfârşitul celui de al doua război punic, Scipio trebuie să ridice de la Cartagina 500.000 de baniţe de grâu şi 300.000 de orz; în timpul războiului din Macedonia, prin 198, Cartagina trebuie să trimită 200.000 de măsuri armatei şi 200.000 la Roma; Massinissa expediază 200.000 de baniţe de grâu şi 200.000 de orz în Macedonia. Tot atâtea vin din Sardinia şi din Sicilia. În 191, o nouă contribuţie clin cele două insule mari; trimiterile Cartaginei şi ale lui Massinissa totalizează două milioane de baniţe. În decursul anilor 190, 189, 188, 187 şi 171Sicilia şi Sardinia îşi văd dublate impunerile; ele furnizează în medie 462.000 de chintale pe an. Ele sunt ajutate când de Apulia şi Calabria, când de Atena, când de Cartagina, de Massinissa, de Epir. De-a lungul Mediteranei se organizează o imensă şi puternică acţiune de aprovizionare cu cereale către Roma: numai în anul 169, un convoi plecat din Sicilia spre Rodos este încărcat cu 150.000 de baniţe de grâne.

Acest intens trafic are consecinţe financiare. La sfârşitul războaielor punice şi în timpul răgazului pe care Roma îl acordă trupelor sale, distribuţia de grâu stocat la Roma face să scadă preţul baniţei la 4 aşi: la sfârşitul anului 200, grânele din Africa coborâseră la Roma până la 1/2 de denar!

Ce putea face agricultura italică în faţa unei asemenea deprecieri? Problema se pusese deja în vremea primelor importuri: ele nu păreau să-i stingherească pe ţăranii din Laţiu. Stau lucrurile la fel după războaiele punice?

Aici se cuvine să privim o hartă a Italiei (harta 9).

Ce vedem? Au fost trimişi coloni la nord de Picenum şi în Umbria, în nordul Italiei, la hotarele Liguriei, la poalele Alpilor Carnici, dar şi în Apulia, în Lucania, în Bruttium. Câteva grupuri – doar patru – sunt în Campania, două în Etruria Meridională; niciunul în Laţiu. Dacă Roma

a dat departe de zidurile sale sute de hectare, ea n-a prea distribuit pământ în vecinătatea ei. Ocuparea Campaniei era dusă la capăt. De către cine? De către romanii bogaţi, care scoteau din pământul campanian recolte bune şi nu lăsaseră pentru împroprietăriri, după recucerirea Capuei, decât costişe puţin roditoare, aflate lângă mare. Laţiul? El fusese, în 211, obiectul unei negocieri: tezaurul fiind copleşit de datorii din cauza războiului, senatorii hotărâră să dea aurul, argintul şi mărunţişul lor şi să se despoaie „pentru patrie”; dar în 205, iniţiatorul acestei măsuri propuse rambursarea acestui „dar” patriotic, care lua de acum înainte aspectul unui avans făcut statului. Din lipsă de fonduri, tezaurul înlătură propunerea; atunci, în anul 200, statul cedează „donatorilor” echivalentul „darurilor” sub formă de pământuri luate (fără îndoială) din ager publicus la 50 de mile de Roma. Pământul era acordat fie cu titlu perpetuu, în schimbul unui vărsământ anual de câţiva aşi de fiece iugăr, caricatură legală a menţinerii proprietăţii de stat, fie cu titlu temporar, până ce tezaurul ar fi în măsură să restituie suma totală a darurilor anterioare. Se ştie cât preţuiesc aceste convenţii, când cei care le încheie sunt totodată judecători şi părţi: în 111 aceste trientabula erau încă excluse de la împroprietăriri, iar Laţiul trecuse în întregime sub dominaţia senatorială.

În ceea ce priveşte Etruria, ea suferise aceeaşi soartă, pe alte căi.

În Italia de Nord, regiunea Padului este stăpânită din secolul al VI-lea de către etrusci şi cultivată de ei, este înzestrată cu oraşe ca Felsina şi Mantua şi organizată în dodecapolisuri; este o regiune a cărei înflorire a fost oprită în sud, iar în nord restrânsă de valurile succesive ale invaziilor celtice.

Istoria ei este un neîntrerupt du-te-vino militar: între înfrângerea de la Lacul Vadimon în 283 şi reluarea ostilităţilor în 238 – invazia celto-ligură –, galii nu se mişcaseră. După 238, tribunul din 232, C. Flaminius Nepos, în ciuda opoziţiei anumitor senatori, făcuse să se voteze j45 împărţirea lui ager publicus şi a lui ager

Picentinus, în cafe proprietarii bogaţi urmau să-şi vadă poftele limitate la suprafeţe de cinci sute de iugăre, dispoziţii pe care le-a reluat M. Poreius Gato cu prilejul consulatului său din 195.

În 218, Roma instală acolo două colonii latine, Cremona şi Placentia, pentru a sta de strajă. Nu însă pentru multă vreme. Coborârea lui Ilanibal de pe crestele Alpilor i-a atras pe gali în iureşul bătăliei: Roma pierdu controlul regiunii cisalpine.

Lista nenorocirilor acestui ţinut ar fi lungă: exterminarea senonilor de pe ţărmul Adriaticii; confiscarea, în 191, a unei jumătăţi a ţinutului boiilor; expulzarea unor băştinaşi şi instalarea de coloni la Bononia în 189 şi la Aquileia în 181; strămutarea populaţiei ligurilor apuani în 180 prin două măsuri succesive care, cum am arătat, mână 40.000 din ei de pe povârnişurile Apeninilor şi 7.000 de pe malurile Macrei către Samnium şi spre Neapole; respingerea stateliilor dincolo de Pad; recuperarea finală a 18.000 km² la sud de Pad, deschişi mai târziu instalării de coloni, cei din Dertona (Tortona) în Liguria între 123 şi 118, cei din Eporedia (Ivrea) în 103.

Bogăţia solului depăşeşte totuşi silniciile omeneşti. În această parte de miazănoapte, situată puţin în afară de raza poftelor funciare ale romanilor şi care beneficiază de această indiferenţă relativă timp de treizeci şi trei de ani, din 201 până în 168, se dezvoltă o bunăstare locală: culturile de cereale prosperă într-atât, încât fac să scadă preţurile şi îngăduie călătorilor, după spusele lui Polibiu, să trăiască acolo cu un sfert de obol pe zi; produsele din creşterea vitelor – animale vii şi lână – sunt expediate spre sud graţie drumurilor, dar mai ales căilor maritime; populaţia deasă este alcătuită din proprietari liberi şi din sclavi puţin numeroşi; mai amintim dezvoltarea exploatărilor viticole, pe care le neglijează populaţiile celtice, şi măsurile protecţioniste, luate către 154, privitoare la culturile de arbuşti, împotriva concurenţei transalpinilor, anume a oxibilor şi a dedaţilor din Munţii

Varului. Mai târziu, în sfârşit, către 133, se reglementează folosirea mâinii de lucru la minele de aur de la Vieţimulae, lângă Veivelli; se remediază şomajul; se protejează angajarea muncitorilor sclavi.

Ce se întâmplă în aceste împrejurări cu mulţimea celor care au pământ puţin şi nu lucrează decât pe pământul altora? Ei n-au beneficiat nici de colonizări, nici de împroprietăriri şi nici n-au putut cumpăra pământ din lipsă de bani. Ei n-au avut încă putinţa nici să-şi susţină drepturile, nici să primească o parte din acest pământ pe care-l fac să rodească – veşnici transmiţători ai unei bogăţii pe care o văd născându-se, pe care o fac să crească şi pe care nu şi-o însuşesc niciodată. Remediile n-au fost decât paliative.

Proiectele Gracchilor

Revoluţia nu se va face dintr-odată. În 145 tribunii ar fi amintit iarăşi imperativele vechilor legi Jicino-sextiene: cel puţin aşa afirmă textele, dar poate că nu este vorba decât de un dublet.

În timp ce Roma se bate în afară şi se străduieşte să-şi aprovizioneze trupele şi populaţia civilă, răscoale sporadice au izbucnit pe teritoriul ei: răzmeriţe locale în Etruria, în 198 şi 196; în Apulia în 185. Îndată după eşecurile dinaintea Numantiei în 137, alte tulburări în 135, de astă dată în Sicilia: administratorul lui Damophilos cu 300 de sclavi, nu mult după aceea un oarecare Eunous din Apamea, în sfârşit un eili. ei an cu numele de Cleon cheamă oamenii la revoltă. Dezordini grave se produc în jurul localităţilor Henna şi Agrigentum; Murgantia, Heraclea şi Tauromenium sunt cucerite de rebeli. Florus socoteste numărul lor la 60.000, Titus Livius la 70.000, Diodor la 200.000. Smulşi din ţările lor, strămutaţi în apus, supuşi la munci foarte aspre, aceşti oameni sunt flămânzi. Numărul lor întreţine fermentări nesănătoase; disciplina impusă de proprietari, manevrele poliţieneşti care iscă denunţători duc la înşelăciune, la mânie, 147 la violenţă. Printre aceşti sclavi, unii oameni cultivaţi aveau nostalgia libertăţii. Roma nu le-a venit de hac decât cu mare

greutate. Deja mişcarea atingea Atena, Delosul, Pergamul; ea revenea în Italia, pătrundea la Roma. O „spaimă ţărănească” pune stăpânire pe spirite.

— Atunci, în 133, apare Ti. Graccbus. El a fost mişcat de spectacolul unei Etrurii aproape pustii, străbătută doar de păstorii barbari ai ocupanţilor romani; el a fost zguduit de imaginea dureroasă a armatei în faţa Numantiei. Nutrit cu învăţămintele unui stoicism care invocă simţul solidarităţii şi cu retorica lui Diofanes din Mi tilene sau a lui Blossius din Cumae care îşi clădesc argumentele pe rigoarea silogismelor lor, acest om înflăcărat, voluntar, doctrinar, imperial, născut dintr-o familie înrudită cu Scipionii, se avântă în acţiune cu ardoarea maturităţii sale, cu fermitatea reflecţiilor sale, cu inflexibilitatea planurilor sale. Întemeindu-se pe o tradiţie care le aureolează cu prestigiul vechimii, el aminteşte încă o dată obligaţiile impuse de legile liciniene şi prezintă un proiect înnoit: fiecare cetăţean nu va putea deţine mai mult de 500 de iugăre de pământ public; dacă are doi copii, va avea drept la o suprafaţă maximă de 1.000, adică de 250 de hectare. Ocupările abuzive nu vor fi recunoscute; în schimb, ocupanţii nelegali care, după cercetări, vor fi menţinuţi pe locuri pe motivul vechimii folosirii, vor fi liberaţi de orice redevenţă pentru partea păstrată şi vor deveni proprietari cu drept deplin. Domeniul public odată repus în rânduială, noii ocupanţi, cetăţeni şi italici săraci, vor primi un total de 30 de iugăre (7, 50 ha), grevate de un impozit sau vectigal; acest teren va fi inalienabil şi astfel apărat de maşinaţiile speculanţilor (fig. 8). Nişle triumviri, supuşi unei rotaţii anuale pentru preşedinţie, vor veghea la aplicarea legii.

„Reforma” avea avantajul de a pune bazele unei mici proprietăţi, de a reconstitui o clasă mijlocie de proprietari rurali, de a lupta contra depopulării, atât de puternică în Italia Centrală, unde pământurile părăsite se extindeau în mod primejdios, unde sclavii se înmulţeau, unde începeau să năvălească străinii. Ea permitea, de asemenea, să se revină la vechile principii şi să se aibă la dispoziţia statului soldaţi agricultori, nu numai deprinşi cu încercările

războiului, dar

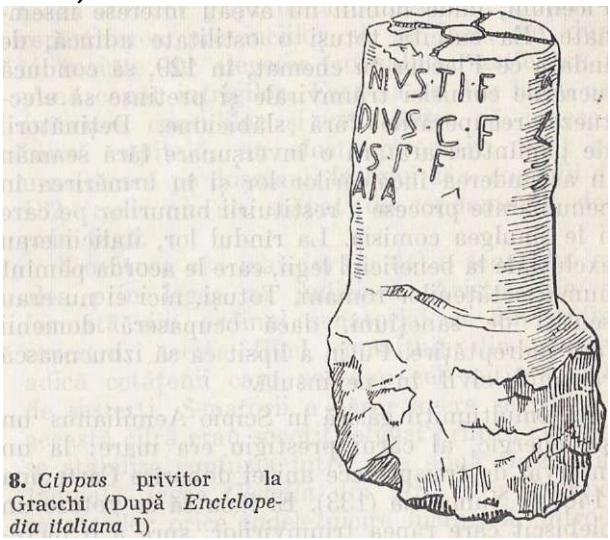

8. *Cippus* privitor la Gracchi (După *Enciclopedia italiana* I)

şi legaţi de un pământ stăpânit ca proprietate personală. Nu era vorba de o egalizare economică a claselor, nici de o atingere adusă sistemului timocratic al statului roman, ci de o refacere a categoriei de adsidui, a „contribuabililor înscrişi pe rolul cenzorului”, alături de celelalte clase sociale.

Cu toate obstrucţiile, legea fu adoptată în mijlocul aclamaţiilor unei plebe care credea că vede mijind eliberarea sa. Dar această plebe era neînvăţată, împărţită între dorinţa de a-şi păstra dreptul de a rămâne la Roma – sau posibilitatea de a se întoarce în ea – şi nădejdea de a obţine, în sfârşit, proprietatea asupra unei bucăţi de pământ.

Bănuit de a se îndrepta spre dictatură, Tiberius este asasinat în 133, în cursul unei răzvră149 tiri. Legea sempronianã este totuşi pusă în aplicare. De altfel, în afară de motivele de oportunism politic, în urma unor noi tulburări, cărţile sibiline dăduseră sfatul de a o potoli pe Ceres. Aplicarea a fost însă prudentă: recuperările şi parcelările fură mărginite la Lucania şi la Picenum, unde nobilii nu aveau interese însemnate. Ea suscită totuşi o ostilitate adâncă, de îndată ce Flaccus fu chemat, în 129, să conducă lucrările comisiei triumvirale şi pretinse să

efectueze recuperările fără slăbiciune. Deţinătorii de pământuri arătară o înverşunare fără seamăn în ascunderea încălcărilor lor şi în urmărirea în nenumărate procese a restituirii bunurilor pe care li le smulgea comisia. La rândul lor, italicii erau excluşi de la beneficiul legii, care le acorda pământ numai cetăţenilor romani. Totuşi, nici ei nu erau scutiţi de sancţiuni, dacă ocupaseră domenii fără îndreptăţire. Puţin a lipsit ca să izbucnească războiul civil în peninsulă.

Nemulţumiţii găsiră în Scipio Aemilianus un şef energic, al cărui prestigiu era mare: la un interval de treisprezece ani el doborâse Cartagina (146) şi Numantia (133). El făcu să se voteze un plebiscit care răpea triumvirilor, spre a o încredinţa consulilor, grija de a tranşa litigiile izvorâte din aplicarea legii lui Ii. Gracchus: însemna să-i frustreze pe cei dintâi de toată puterea lor, sub pretextul de a da celor de al doilea o misiune de arbitri, fără a abroga legea. Dar Scipio muri subit în primăvara lui 129, a doua zi după o confruntare furtunoasă în for, în care tretuise să suporte atacurile lui Flaccus şi ale lui Gaius Gracchus. Reforma rămase în aşteptare până în momentul în care Gaius fu ales tribun la alegerile din 124.

Gaius era un bărbat inteligent, energic, cutezător. El fusese asociat la opera fratelui său şi îi cunoscuse luptele. Înţelese că nu va fi posibilă nicio reformă agrară fără o reformă a statului, şi scurta sa carieră a tins s-o ducă la împlinire. A data din vremea sa şi de la opera sa prima zguduire a Republicii romane nu pare un lucru excesiv.

El purcede mai întâi la măsuri politice. Se străduieşte să restrângă autoritatea senatului şi se abţine chiar de a-l consulta: îşi supune proiectele poporului. Suprimă, pentru prima clasă, privilegiul centuriei prerogative şi încredinţează sorţilor grija de a o desemna. Obţine ca repartizarea provinciilor să se facă, nu după, ci înainte de alegerea consulilor, astfel ca să pună capăt intrigilor. Face să se dea legii, care interzice consulilor şi senatorilor să judece o cauză capitală, un efect retroactiv, încât să-i

urmărească pe duşmanii fratelui său, consulii din 132, care nu au scăpat de condamnare decât prin fugă.

Lovitura cea mai dură a dat-o senatului mai ales prin legea sa judiciară. Aristocraţia era formată din ordinul senatorial şi din ordinul ecvestru, acesta fiind constituit din cavaleri, adică cetăţenii care posedau cel puţin 400.000 de sesterţi. Senatorii a căror avere se ridica la această cifră erau socotiţi oficial printre cavaleri; se stabilise confuzia între cele două clase. Fără îndoială, legea Claudia din 218, care interzicea senatorilor orice îndeletnicire lucrativă, introdusese o demarcaţie, dar unii senatori se dedau speculaţiei sub forme deghizate. Către 129 titlurile de senator şi de cavaler fură declarate incompatibile. Gaius Gracchus avu ideea să înteţească această separaţie prin disensiuni: el statornici că tribunalele permanente – quaestiones perpetuele – care din 149 erau competente pentru crimele săvârşite de magistraţi sau de particulari şi nu erau compuse decât din senatori, vor fi alcătuite numai din cavaleri. Împărţirea dreptăţii nu a fost mai bine asigurată, dar cele două ordine s-au ales de aici cu o puternică vrăjmăşie reciprocă, ale cărei motive sunt evidente.

Gaius făcu în sfârşit să se adopte un grup de legi privitoare la grâu. Aceste legi se înscriau în tradiţia reglementărilor de aprovizionare fannonci). Ele acordau plebei o alocaţie lunară de cinci baniţe de grâu a 21/2 sesterţi baniţa, adică la un preţ cu jumătate mai scăzut decât preţul cursului celui mai coborât. Această măsură, necesară fără îndoială, greva apăsător bugetul. Dacă ea permitea să se lupte contra urcărilor de preţuri ale traficanţilor şi să se regularizeze schimbul, ea nimicea dinainte binefacerile reformei agrare: hrăniţi la un preţ scăzut la Roma, proletarii nu mai erau ispitiţi să se întoarcă la ogoare şi plebea urbană îşi accentua totodată supremaţia asupra plebei rurale.

Privitoare la grâu, agrară, judiciară, politică, „reforma” lui Gaius fusese însoţită de o acţiune generală de organizare a pieţelor comerciale, de reparare şi de

construire de drumuri, ea era un efort de raţionalizare şi de concentrare, legând sursele de producţie de locurile de desfacere printr-un sistem de mijloace de transport.

Pe plan extern, Gaius a luat, de asemenea, măsuri legislative. Vom reţine îndeosebi lex de Asia, care adaptează mărimea contribuţiilor la cea a recoltelor: dar limitând la cavalerii romani dreptul de a supralicita asupra ratelor de percepere şi stabilind că rata de arendare va fi atribuită pe loc la Roma, Gaius dezlănţuie poftele publicanilor şi năzuinţele cuceritoare ale finanţei.

Aceste diverse măsuri stârniră o puternică opoziţie din partea aristocraţilor. Ei îl îmbiară pe tribunul Livius Drusus să supraliciteze: Drusus propune să se desfiinţeze impozitul pe care trebuiau să-l plătească cetăţenii dotaţi cu un lot de pământ şi, în timp ce proiectul lui Gaius prevedea crearea a patru colonii, Drusus propune să se creeze douăsprezece. Poporul nu văzu capcana: el nu înţelese că suprimarea impozitului retrăgea împroprietăriţilor garanţia statului şi că, întemeind un mai mare număr de colonii, se îndepărta din Roma un mai mare număr de coloni. În plus, un plebiscit redactat cu abilitate îl obligă pe Gaius să plece în Africa împreună cu 6.000 de cetăţeni destinaţi coloniei din Cartagina. Când reveni, trei luni mai târziu, el nu fu reales şi fu acuzat de sacrilegiu, pentru că omisese, cum se zicea, să respecte interdicţia care lovea pământul punic. Pe când se pregătea să-şi apere acţiunea şi legea, în for izbucneşte o încăierare şi-l opreşte să vorbească; citat la senat, refuză să se ducă. Răzmeriţa e dezlănţuită de la podul Sublicius la Aventin. Retras dincolo de fluviu, Gaius este asasinat; 3.000 din partizanii săi sunt omorâţi şi, înroşit din nou de luminile incendiului, pângărit iarăşi cu cenuşa unui triumvir, Tibrul duce spre mare ceea ce rămâne dintr-un mare vis, demn de viitorii Cezari – visul misiunii Romei în Mediterana.

Opera agrară a lui Gaius a fost progresiv nimicită: colonia de la Squillacium în Calabria şi cea de la Neptunia fură încorporate teritoriului Tarentului, coloniile de la Capua şi de la Cartagina suprimate. În 119, graţie legii

Baebia, vânzarea loturilor gracchiene, mai înainte interzisă, devine posibilă; ceea ce începuse desfiinţarea impozitului se desăvârşea prin acest text. Vechii ocupanţi, reduşi la hotarele legale, puteau profita de neglijenţa ocupanţilor noi pentru a le răpi teren şi a-şi rotunji domeniul la un preţ scăzut. De altfel, celor care doreau să facă investiţii funciare li se ofereau căi noi: Galia Transalpină – a cărei cucerire Roma o continua – aducea bogăţia câmpiilor sale, a viilor, a măslinilor săi, ridicând, în acelaşi timp, un meterez durabil împotriva incursiunilor celtice, ea primea, în 117 colonia de la Narbo Martius, formată din demobilizaţi şi din civili, colonie strategică şi civilizatoare, care marca în Galia ascendentul roman, îndată după revoltele allobrogilor şi arvernilor, din 124 până în 121.

„Revoluţia1 din 111

Sub Gracchi s-a vorbit mult de dreptate. După moartea lui Gaius, se vorbi mult de virtute.

Virtutea fu pusă în cauză într-o obscură afacere de moravuri în care se aflară amestecate vestalele şi familiile cavalerilor. Optimates – clanul 153 aristocraţilor – trasefă din umbră sforile scandalului: se strigase ca împotriva unui sacrilegiu cu prilejul instituirii coloniei lui Gaius la Cartagina; în 114, s-a ajuns la adevărate urlete ca împotriva unui sacrilegiu, cu ocazia afacerii vestalelor. Parodia sentimentului religios slujeşte uneori sufletele cele mai negre. În acelaşi moment, Roma avea a se nelinişti de primejdia care ameninţa Gallia Narbonensis: cimbrii şi teutonii coborâseră pe Drava şi îl bătuseră, în 113, pe consulul Papirius Carbo, aproape de Noreia, în Carniolia, apoi, întorcându-se spre apus, ei apărură în 109 la hotarele provinciei narboneze: contra lor fură conduse operaţii militare de către mai mulţi comandanţi romani care suferiră înfrângeri grele, până ce Marius îi zdrobi la Vercellae în 101. În cursul acestor operaţii, volcii tectosagi, profitând de dezordinea armatelor romane, se revoltaseră în regiunea transalpină: consulul Q. Servilius Caepio, trimis împotriva lor, reuşi să elibereze Tolosa; dar

el eliberă şi comorile duşmane din mlaştinile unde fuseseră ascunse, iar pe drumul de întoarcere acest „aur de la Toulouse” ispiti pe nişte necunoscuţi, despre care se spune că erau înţeleşi cu acest demnitar puţin scrupulos. Aurul din Toulouse trecu în proverb: el nu evoca nici virtutea sărăciei nici indiferenţa la bogăţii.

Situaţia de abia era stabilizată în Galia, când succesiunea regelui numid Micipsa, în 108, provocă certuri, apoi războiul între cei doi fii ai săi, Adherbal şi Hiempsal, şi un nepot nelegitim, Iugurtha. Roma interveni în mai multe rânduri spre a restabili pacea prin tratative: aurul lui Iugurtha birui asupra tuturor retoricilor. Trebui să se ajungă la arme: şi aici, aurul duşman făcu prăpăd. În sfârşit, cum se ştie, Metellus şi Marius o scoaseră la capăt în afacerea africană.

În cursul acestor ani de tulburări, în 111, fură prezentate legi noi, ale căror da te sunt puţin cunoscute, pe care tradiţia bazată pe Appianus le botează cu numele lui Sp. Thorius şi care ni se pare că au introdus o revoluţie ignorată în situaţia agrară din Italia şi în unele din provinciile Romei.

Împroprietăririle anterioare, cele ale lui Sp. Cassius din 496, ale lui Sp. Maelius şi. M. Metellus din 416, cele din 383 şi din 232 comportau numai posesiunea. Legea liciniană din 367, prevăzând limitarea uzufructului, nu evocă nici ea decât posesiunea. Drama latentă vine de la această calitate de posesor şi de uzufructuar pe care toate aceste dispoziţii o acordă cu o aparentă dărnicie. Când ajung oare beneficiarii la proprietate? Chestiunea este controversată. Cei ce susţin caracterul de proprietate au invocat exemplul lui Romulus dând o treime din ager Romanus capilor de familie, dar nu se poate accepta drept doveditoare o legendă a cărei cronologie este discutată, drept sigură o transmitere de dominium fără consimţământul curiilor sau drept comparabilă cu împroprietăririle ulterioare o procedură care, prin definiţia sa, se situează înaintea instituirii dreptului organic. Împroprietăririle Gracchilor prevedeau o redevenţă către

tezaur: or, existenţa unei redevenţe de acest ordin este în contradicţie cu exercitarea deplină a dreptului de proprietate şi pare straniu ca Gracchii, vrând să facă daruri şi consideraţi fiind ca unii care au dus la extrem, pentru epoca lor, generozitatea faţă de popor, să fi socotit drept un progres faptul de a da mai puţin decât predecesorii lor.

Textul lui Appianus aminteşte trei legi: prima permite beneficiarilor legii semproniene să-şi vândă loturile, contrar dispoziţiilor lui Îi. Gracchus; a doua, datorită unui anume Thorius (sau Borius), suspendă distribuirile de loturi din ager publicus şi stabileşte un vectigai asupra ocupanţilor, al cărui venit va fi împărţit între săraci; a treia, pe al cărei autor nu-l numeşte, suprimă vectigalul. Text limpede, căruia nu este cazul să i se conteste a priori autenticitatea, oricâte rezerve s-au făcut, de obicei, asupra veracităţii acestui istoric. Pe de altă parte, un text epigrafic, datat din 111 printr-o conjectură nediscutată, redă dispoziţii complexe care, de la 55 publicarea lui în Corpus de către Mommsen şi de la comentariul ce-l însoţeşte, au iscat nesfârşite discuţii.

Nu ne putem apuca să discutăm argumentele unora şi altora; ar trebui pentru asta un studiu prea lung. Dar ne credem în drept să susţinem, după ce am examinat textele şi comentariile pe care le-au provocat, că legea din lila regularizat vectigalul limitându-i efectele în spaţiu şi în timp şi că ea i-a promovat prin urmare la proprietatea totală, pe calea stingerii vărsămintelor, în condiţii precise, pe deţinătorii de pământuri donate, atribuite sau deţinute de un timp nedeterminat. Dacă ea i-a deposedat de venituri însemnate pe publicanii care arendaşeră perceperea impozitului, dacă ea a consolidat aristocraţia în proprietatea acestor terenuri recunoscând că posesiunea lor echivalează cu un titlu de proprietate, ea i-a făcut să beneficieze de acelaşi drept pe deţinătorii mijlocii care, la fel cu cei mari, încălcaseră domeniul public. Această lege ni se pare a fi evenimentul major al economiei agrare din secolul al II-lea: ea confirmă proprietatea, extinde

individualizarea pământurilor.

Această stabilire a formelor proprietăţii a atras după sine formarea evolutivă a servituţilor, şi unele şi altele legate de transformările economice. De la economia păstorilor la cea a cultivatorilor, de la cea a cultivatorilor la cea a proprietarilor, de la indiviziune la diviziune, de la diviziune între gentes la diviziunea între indivizi s-au născut servituţi rustice de trecere, de apă, de pod, de apeduct. Din extinderea aglomerărilor urbane, din creşterea sau din transformarea lor au izvorât servituţile de trecere, de vedere, de înălţare, de contiguitate. Proprietatea, conferind libertate individului, a suprimat prin repercusiune libertatea pentru colectivitate.

Singura masă de bunuri care scăpa acestor limitări şi acestor constrângeri era ager publicus, domeniul public, prin însăşi esenţa sa. Or, dacă ager publicus era menţinut, el era amputat; dacă latifundia erau consolidate în uzurpările lor, proprietarii mici şi mijlocii se ridicau la viaţa economică şi socială.

Cealaltă urmare a legii din 111 este de a priva statul de un venit fiscal însemnat, îmbogăţindu-i, în acelaşi timp, pe marii proprietari, scutiţi de atunci de vectigal. Înţelegem că Cicero, mai târziu, vorbind despre legea lui Thorius, a considerat această lege ca defectuoasă şi dăunătoare: ea îi păgubea pe amicii săi, publicanii, micşorându-le arenzile; îi promova pe deţinătorii de pământ la calitatea de proprietari; zdruncina situaţia socială sporind numărul cetăţenilor capabili să contrabalanseze influenţa marilor familii.

Appianus a văzut mai bine chestiunea. Dat fiind că marii proprietari s-au străduit să recupereze de la cei mai puţin avuţi pământurile în cauză, iar legea a fost ocolită prin jocul cumpărărilor legale şi al deposedărilor forţate pentru datorii, „poporul a fost decăzut din toate drepturile: de aici, o raritate şi mai mare de cetăţeni şi de soldaţi, de redevenţe de pe urma pământului, de împărţiri şi de loturi”.

În continuarea dispoziţiilor relative la pământ, despre

care am vorbit, legea epigrafică tratează despre latini şi despre peregrini: ea recunoaşte ceea ce le-a fost acordat prin legile şi plebiscitele anterioare ale consulatului lui Livius Drusus şi Calpurnius, dar cu rezerva intervenirii magistratului în caz de litigiu.

Ce s-a petrecut în afara Italiei? Textul legii din 111 tratează despre chestiunile din Africa şi de la Corint.

Decemvirii din 146 acordaseră africanilor pământuri supuse impozitului de stipendium şi la Cartagina domeniile libere, unele destinate cetăţilor libere, celelalte unor transfugi, care îşi primeau astfel preţul trădării, altele copiilor lui Massinissa; aceste domenii îi reveniră pe urmă lui Hiempsal. Prin textul din 111 aflăm că, după anul 146, nişte pământuri 157 fuseseră vândute, la Roma, public şi la licitaţie, de către pretor şi chestor, vânzări prevăzute cu garanţii, conduse după o procedură precisă şi făcute cetăţenilor romani, ba poate şi unor latini şi unor italici. Pământul vândut, provenit dintr-o mutaţie de compensare sau dintr-o restituire, devine ager prinatuş, „domeniu privat" şi, în consecinţă, atrage după sine transferul de dominium către achizitor, dar, pentru a nu-şi pierde posesiunile, Roma hotărăşte că acesta este un domeniu particular şi supus la vectigal. Supunând astfel unei rente acest teren din afara peninsulei, ea îşi dezvăhue şi confirmă intenţia de a-şi păstra supremaţia proprietăţii. Şi aici, Roma introduce o distincţie: o prevedere din lex Sempronia scutise anumite persoane din Africa de vectigal; legea din 111 menţine această exceptare şi textul, evocând practicarea ei îndătinată, pare să indice, într-adevăr, că nu este vorba de o excepţie de moment, deoarece ea durează încă şi după 111, după ce a fost stabilită cel mai târziu în 123.

Legea clin 111 nu se opreşte aici: ea arată că Roma înţelege să păşească la alte vânzări, fie de pământuri fără ocupant particular, fie de pământuri deţinute de către diverşi cetăţeni romani, de supuşi sau de alţii. Aceasta este o măsură îngrijorătoare, căci ea permitea să se recupereze pământuri trecute la alţii prin abuz sau prin violenţă şi

risca să se smulgă un bun personal de la nişte posesori deveniţi posesori în regulă. Fără îndoială, legea prevedea că va exista compensaţie pentru cei care aveau titluri de proprietate: le vor fi atribuite pământuri din partea publică disponibilă. Dar cum duumvirul avea şi puterea de a anula vânzările făcute la Roma, vedem că el primise puteri considerabile şi că misiunea sa era totodată să verifice titlurile de proprietate ale ocupanţilor, să reducă loturile de colonişti la limitele fixate de legea Rubria şi să procedeze la o comasare a posesiunilor africane. Revizia odată terminată, şi într-un termen de 250 de zile, el avea să fixeze taxele cu care se putea greva folosinţa terenului. 158

Pentru pământul de la Corint, starea mutilată a inscripţiei nu prea îngăduie cunoaşterea dispoziţiilor adoptate; dar cu ajutorul fragmentelor rămase se poate deduce că a avut loc şi verificarea suprafeţelor şi că arenda impozitelor a fost adjudecată unui licitator.

Aşadar, o răsturnare totală a condiţiei bunurilor şi drepturilor persoanelor. Cicero i-a văzut pericolul, când a scris această frază plină de înţelesuri: „cei care se ating de problema agrară… subminează temeliile statului”.

Intervine atunci, în 109, o altă lege, denumită de obicei lex Mamilia Roscia Peducaea Alliena Fabia, atribuită de numeroşi autori lui C. Mamilius, supranumit tocmai Limetanus, care hotăra crearea şi organizarea de municipii, de prefecturi, de pieţe locale şi regionale şi fixa la 5 picioare (= 1, 40 m) lărgimea răzoarelor pământurilor, a căror respectare o garanta prin urmărire în justiţie. Această lege definea într-un fel harta economică şi cadastrul Italiei, confirmând proprietatea în hotarele ei şi autonomia proprietarului în proprietatea sa şi punând pe acelaşi plan domeniile agricole şi domeniile urbane în privinţa garantării accesului.

Legea din 111 şi cea din 109 nimiceau dispoziţiile gracchice. Gracchii tinseseră să dea plebei un pământ de cultivat şi să-i garanteze folosinţa lui declarându-l necedabil; prevăzând de acum înainte putinţa de

înstrăinare, cei favorizaţi erau bogaţii; suprimându-se vectigalul şi consacrându-se totodată hotarele, se sporea renta funciară, deci averile constând din pământuri, şi se făcea jocul senatorilor. Şi cum în Italia nu mai era pământ disponibil pentru distribuţii, lupta era de acum înainte circumscrisă între vânzători şi cumpărători.

Problema agrară ajunsese, la lumina zilei, o problemă financiară, o problemă de capital.

Capitolul 3
INDUSTRIA ŞI COMERŢUL

* r

Dacă ne-am mărgini la elucidarea datelor agricole, nu am obţine decât o perspectivă incompletă a problemelor economice. Roma a avut meşteşugarii, negustorii, bancherii ei; de aici, implicaţii juridice şi chestiuni monetare.

1. CORPORAŢII DE MESERIAŞI ŞI LUCRĂTORI IZOLAŢI

După Plutarh, meseriaşii de la Roma ar fi fost grupaţi de Numa în corporaţii: trâmbiţaşii, aurarii, zidarii, vopsitorii, tăbăcarii, cizmarii, bronzării, olarii; celelalte activităţi manuale ar fi fost reunite într-o ultimă secţiune. Această clasificare nu este lipsită de anacronisme. Dar, cel puţin, ea oferă o orientare expunerii.

Prima corporaţie pare să aibă o origine etruscă: trâmbiţaşii figurează în Etruria în ceremoniile publice şi private; la Roma, ei beneficiază de privilegii, poartă o îmbrăcăminte specială cu ocazia sărbătorii lor de la idele lui ianuarie, se adună la un prânz ritual în templul lui Jupiter Capitolinul şi la ceremoniile Quinquatriilor minore. A doua corporaţie este, probabil, de aceeaşi origine: aurul nu este rar în mormintele din Etruria; desăvârşirea lucrăturii vădeşte că era cunoscut acolo de multă vreme. Mai târziu, aurul ajunge la Roma, pe măsură ce se dezvoltă comerţul ei cu etruscii, cartaginezii, massalioţii, cu popoarele Greciei Mari. Mai târziu, în afară de aurul luat de la duşmani, s-a tras folos din nisipurile aurifere ale afluenţilor Fadului şi din minele din Sardinia şi din Spania.

Cât priveşte argintul, el era lucrat în Italia încă din secolul al VI-lea; moneda de argint era cunoscută în Etruria din secolul al V-lea.

Grupul al treilea trebuie să fi reunit pe cei care luau parte la construirea clădirilor publice şi particulare: Titus Livius ne-a transmis o lungă listă a templelor ridicate în primele timpuri ale Romei, ale căror da te sunt de altfel contestate uneori, temple consacrate lui Jupiter Feretrius, lui Ianus, lui Jupiter Elicius, Dianei, lui Jupiter Capitolinul înainte de 509, lui Castor în 489 – 484, lui Saturn în 497, lui Mercur în 495, Fortunei în 488, lui Apolo în 433, lui Mater Matuta în 396, Iunonei Regina în 396 – 392. Să citäm şi construirea Tullianumului, a Circusului şi a zidurilor oraşului.

Pentru perioada care se întinde de la începutul secolului al IV-lea până la Gracchi (133 – 123), repertoriul templelor construite sau reconstruite, precum şi al edificiilor civile, ajunge la o cifră impunătoare, a cărei însemnătate economică este prea adesea trecută cu vederea, dat fiind că, în cursul aceleiaşi perioade, Roma a fost prinsă în războaiele samnite, în cele împotriva lui Pyrrhus, a Cartaginei, a lui Filip, a lui Antiochus, a lui Perseu, a Spaniei şi că ea a izbutit, totuşi, să găsească resursele necesare unor astfel de lucrări, între 302 şi 272 sunt dedicate unsprezece temple; în 196 se clădesc două arcuri în Forum Boarium şi unul în apropiere de Circus; în 195, un templu lui Faunus; în 194, Atrium Libertăţis şi Villa publica, templul lui Veiovis şi cel al Iunonei Sospita; în 193, antrepozitul (emporium) de pe malurile Tibrului, un portic dincolo de Porta Frigemina, altul dincolo de Porta Fontinalis, un sanctuar lui Victoria Virgo, prăvălii în for; în 192, un al doilea templu lui Yeiovis inter lucos (între dumbrăvile sacre) şi un portic de-a lungul emporium-ului pentru negustorii de lemne; în 191, un templu lui Magna Mater, altul lui Iuuentas; în 190, un arc pe Capitoliu; în 189, ziduri de susţinere pe latura de răsărit a Capitoliului; în 187, un templu lui Hercule al Muzelor; în 181, un templu lui Venus Erycina şi unul lui Piet. as; în 179, un dig

la Terracina (fosta Anxur a volscilor, la 125 km de Roma), un teatru lângă templul lui Apolo la Roma; în 179, un templu Larilor Permanni şi altele două Dianei şi Iunonei Regina; în 173 un templu lui Fortuna Equestris; în 169, o bazilică – viitoarea Basilica Sempronia; în 168, porticul Octaviei şi în 159 cel care încingea area Capitolina; în acelaşi timp se efectuau multiple lucrări de drumuri, de pavaje, de poduri, de apeducte, în oraşul Roma, şi amenajări regionale la Calatia, Auximum, Pisaurum, Fundi, Potenţia, Sinuessa şi aiurea.

De la Gracchi la Augustus, această activitate nu se încetineşte: sunt refacerile sau construirea de drumuri ca via Caecilia, via Postumia, cea de a doua via A emilia, a sistemului de canale dintre Parma şi Pad, a apeductului gigantic al lui Q. Marcius Rex – aqua Mareia, care refăcea 80 km de conducte vechi – şi a lui aqua Tepula; au fost şi refacerea podului Mulvius, deschiderea şantierului halelor publice, reconstruirea de temple (Concordia în 121, Castor în 117, Fides şi Mens în 115, Magna Mater în 110), cea a bazilicei Opinia, repararea canalului de scurgere pentru Cloaca Maxima, înălţarea mai multor temple pe Largo Argentina, restaurarea templului de pe Capitoliu (ars în 83), construirea Tabulariumului în 78, a podurilor Fabricius şi Cestius după 62, a cheiurilor-diguri ale Tibrului în 54, a teatrului zis al lui Pompei în 55, a templului Minervei şi cel al lui Hercule şi a bazilicei Iulia în 51, a templului lui Saturn în 42, al lui Neptun în 38, al lui Apolo în 36, a băilor de la Panteon, a bibliotecii de pe Palatin... La această listă ar trebui adăugat repertoriul somptuoaselor case pe care – j

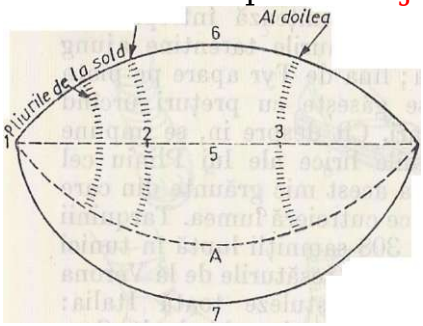

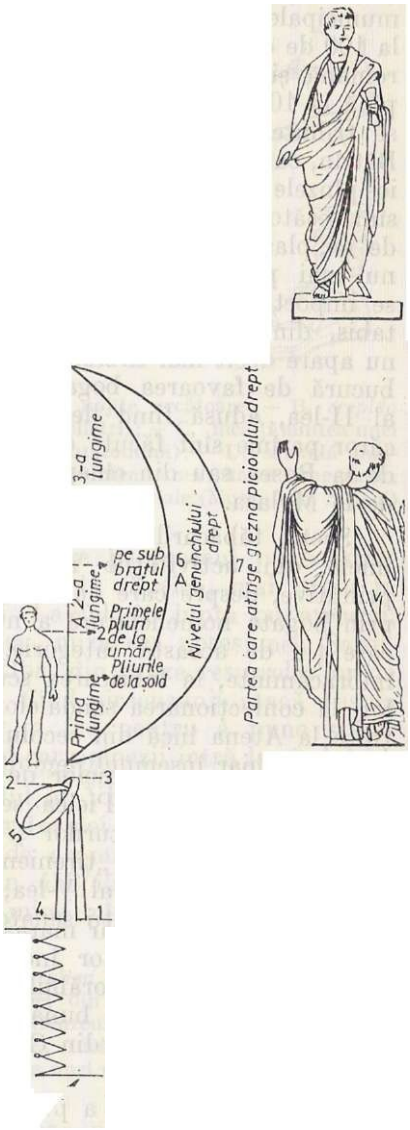

bogătaşii pun să li se clădească la Roma şi în Campania şi pe care le împodobesc cu marmură, alabastru, teracote, picturi şi preţioase opere de artă.

Vmxbm

Modul dedrapare a ptiurilor care vin pe umărul stâng

Linia aceasta, care

Agrafele vin puse la colţul pliuri lor care

...ating la parte aparţine „¡fui nnmioi ari m² rip

depăşeşte pliurile, se răsfrânge peste ele, spre a le ascunde de tot-Aceaspnmei grupe de pliuri. care vin. r pe umăr /

Partea aceasta, care depăşeşte pliurile, trebuie să ajungă phă la vârful degetelor

Forma pe cane o ia linia dreaptă în draparea togii pe trupul bărbătesc; linia de la J laţ cade pe din spate până la căletiul sting

Trece

9. Felul în care se drapa loga în vremea Republicii (după

Gazette des Beaux-Arts, vol. X, 1874)

Primele pliuri de la umăr rând de piiuri de la umăr

Putem fi surprinşi de a întâlni în clasificarea lui Plutarh un grup ce reuneşte vopsitorii – şi, fără îndoială, trebuie să li se alăture lucrătorii ţesători –, într-o epocă în care plantele şi sub163 stanţele vopsitoare (care vor veni apoi îndeosebi din Africa şi din Orient) nu le sunt, fără doar şi poate, cunoscute romanilor: anacronismul este verosimil. Dar din secolul al II-lea industria linii pare deja instituită. Centrele linii sunt Canusium, Luceria, Tarentul şi Brindisi în sud, Parma, Padua, Modena şi Aquileia în nord. Oraşe ca Telesia şi Beneventum înfiinţează întreprinderi municipale de filatură. Linurile tarentine ajung la 100 de denari livra; lina de Tyr apare pe piaţa romană şi, în 63, se găseşte cu preţuri urcând până la 1.000 de denari. Cât despre în se impune să trimitem la paginile lirice ale lui Pliniu cel Bătrân, care visează la acest mic grăunte din care ies pânzele de corabie ce cutreieră lumea. Tarquinii sunt ţesători de in 308 samniţii luptă în tunici de in plasele de la Cumae, ţesăturile de la Yerona nu mai pridides să îndestuleze toată Italia: se importă în din Spania, îndeosebi de la Saetabis, din Galia, din Egipt (fig. 9). Bumbacul nu apare decât mai târziu, dar mătasea de Cos se bucură de favoarea bogaţilor încă din secolul al II-lea, adusă fiind de corăbiile romane, ale căror parâme sunt făcute din bună cânepă sabină de la Roşea sau din cânepa din Carla importată de la Mylasa.

Secţia tăbăcarilor şi cea a pielarilor răspund uneia din activităţile importante ale Romei primitive, despre care dă mărturie limba latină, prin bogata nomenclatură a numelor ele meserii care ţin de această categorie. Pielea servea la îmbrăcăminte, la fabricarea scuturilor şi coifurilor, la confecţionarea sandalelor „tireniene”, preţuite la Atena încă din secolul al V-lea, şi care ajunseră chiar însemnul demnităţii senatoriale – calceus patricius – încă clin vremea lui Romulus, dacă este să-l credem pe Isidor (fig. 10). Dar producţia locală era vădit insuficientă: în 58 – 55, L. Calpurnius Piso, înzestrat cu puteri extraordinare, fu trimis în Macedonia spre a rechiziţiona vite şi piei pentru nevoile armatei (corturi, scuturi, saci, burdufuri); Cicero menţionează pieile de Cilicia; Horaţiu nu ar vorbi de membrana pentru scris, dacă nu s-ar fi cunoscut la Roma folosirea a ceea ce se va numi, mai târziu, pergament.

Vin apoi, în clasificarea lui Piu ţării, grupurile bronzărilor şi ale ceramiştilor.

Atracţia metalului a îndemnat probabil popoarele antichităţii să caute pământuri depăr

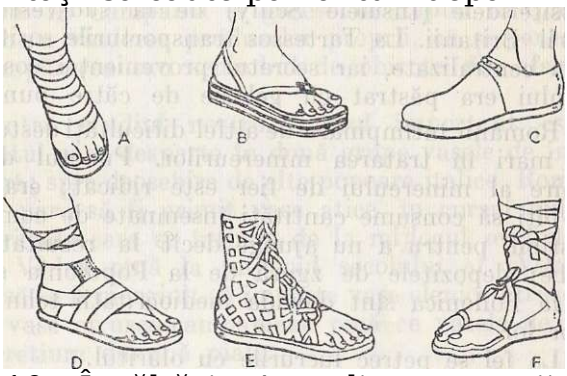

10. Încălţări: A, caliga cu nojiţe urcătoare; – B, crepida (ale statuii Atenei din Velletri); – G, încălţămintea unei statui de tânără (Muzeul Capitoliului); – D, sandală militară romană; – E, încălţămintea unei statui imperiale; – F, încălţămintea unei statui imperiale (Muzeul din Napoli)

tate şi i-a adus anume pe faceeni pe coastele tireniene, în Sardinia, în Corsica, mai târziu în regiunea

Marsiliei. La fel, în lupta cu etruscii, în secolul al VI-lea, miza era posesiunea Sardiniei şi a Insulei Elba, din cauza resurselor lor de fier şi de aramă. Când siracuzanii atacă Insula Elba, în 453/452, o fac pentru a pune stăpânire pe mine; când cartaginezii intră la rândul lor în conflict cu faceenii, este ca să-şi asigure piaţa de la Tartessos, unde tranzitează minereurile din Sierra Morena şi de la Iluelva şi metalele preţioase de pe coasta africană.

Pe însuşi pământul Italiei se găsea aramă la Campiglia şi în regiunea Val Cecina, iar filoane de argint la Campiglia şi Montieri.

S-a calculat că, în epoca puterii ei depline, Etruria putea produce până la 500 de chintale de cupru pe an. În ceea ce priveşte cositorul – plumbum candidam al lui Pliniu –, el era, îndeosebi, importat: nu se pare ca etruscii să fi făcut prospecţiuni metodice, în afară de regiunea Capului Torre Nova şi la San Cerbone, pentru a şi-l procura în Italia însăşi; de aici necesitatea de a merge să-l aducă din Insulele Cositorului, Cassiteridele (Insulele Scilly) de la sud-vestul Marii Britanii. La Tartessos transporturile sosite erau centralizate, iar secretul provenienţei cositorului era păstrat cu gelozie de către puni.

Romanii întâmpinară de altfel dificultăţi destul de mari în tratarea minereurilor. Punctul de topire al minereului de fier este ridicat; erau nevoiţi să consume cantităţi însemnate de combustibil pentru a nu ajunge decât la rezultate slabe: depozitele de zgură de la Populonia şi de la Follonica sunt dovada mediocrităţii tehnicilor lor.

La fel se petrec lucrurile cu olăritul.

Dacă ceramica din ţinutul faliscilor şi din Campania se recunoaşte după tipurile ei deosebite, dacă cea din Etruria şi de la Arezzo se distinge prin iscusinţa facturii sale, prin rezistenţa care o face căutată în toată lumea mediteraneană, Roma rămâne în urma vecinilor ei. Mormintele arhaice furnizează vase de fabricaţie locală – existau olari pe Esquilin şi în vecinătatea lui, după Varro şi

Pliniu –, unele ordinare, celelalte lucrate mai fin, în argilă neagră, brună sau gri închis, ieşite din ateliere specializate. Printre tipurile cele mai vechi figurează uasa Numae, un lot îngropat sub baza statuii ecvestre a lui Domiţian din Forum. Vasul, zis al lui „Ducnos” – primul cuvânt al inscripţiei gravate pe el –, a suscitat discuţiile lingviştilor: datat de unii din secolul al VII-lea, de alţii din secolul al VI-lea, al V-lea sau chiar din mijlocul celui de al IV-lea, el este unul din primele documente ale limbii latine.

Dar Roma recurgea – cum dau mărturie mormintele din for şi de pe Esquilin – şi la importuri de vase protocorintiene şi corintiene, de vase de la Clialcis, de la Cyrene, din Ionia şi de vase atice. Aici serviseră drept intermediari, fără îndoială, negustorii etrusco-campanieni; de altfel, în marea Tireniană se înfruntau în secolul al VII-lea aheeni şi chalcidieni, dorieni şi cartaginezi, rodieni şi faceeni; la începutul secolului al VI-lea, etruscii pătrund pe calea uscatului în Campania şi găsesc la Capua un port pentru vinderea produselor proprii, ca şi pentru cumpărarea sau schimbul de obiecte din afară.

Pentru studiul nostru, faptul important este hiatul care desparte în două grupe vasele de import; spre deosebire de alte popoare italice, Roma nu pare să fi primit vase atice în cursul unei perioade care se întinde de la mijlocul secolului al VI-lea până la mijlocul secolului al IV-lea, ci să se fi mărginit să importe vase elenico-etrusce şi vase etrusco-campaniene până ce vasele de la Arretium domină piaţa.

Dar clasificarea lui Plutarh nu dă decât o idee aproximativă despre activitatea meşteşugărească a romanilor: mai există, evident, toţi cei care nu sunt grupaţi în colegii şi care lucrează manual pentru a produce diversele obiecte de care populaţia are nevoie.

Astfel Cato, tratând despre echipamentul agricol al unui domeniu de 240 de iugăre, plantat cu măslini şi vii, dă o specificare precisă a tuturor instrumentelor şi ustensilelor necesare. Şi el citează mai multe centre de fabricaţie: Roma pentru stofe şi saboţi, brăzdare de plug,

chei, Cales şi Minturnae pentru unelte de fier, Venafrum pentru sape şi ţigle, Suessa şi Lucania pentru căruţe şi unelte de treierat, Pompei pentru teascuri; Capua furnizează bronzul, frânghiile şi împletiturile din fibre vegetale… Pentru alte tehnici, textele literare şi documentele epigrafice aduc numeroase informaţii complementare; ele permit să se conchidă că nu există nicăieri o 167 supraproducţie de tip industrial.

În ceea ce priveşte activităţile legate de arta militară, este de ajuns să ne gândim la numărul şi la frecvenţa războaielor, pentru a măsura volumul considerabil de arme şi echipamente pe care statul a trebuit să-l furnizeze trupelor sale pe uscat şi pe mare, fără a socoti lucrările întreprinse în şantierele navale pentru marina de transport şi materialul de geniu destinat construirii taberelor, a fortificaţiilor, a zidurilor de apărare, care se vor dezvolta în epoca lui Augustus şi vor progresa după el. Puţinătatea mijloacelor trebuie să determine enorme mobilizări de lucrători. În plus, multe metode tehnice datorite romanilor ne sunt astăzi necunoscute: nu vedem oare o lege prescriind piuarilor, în 220, anumite procedee noi? Este verosimil să nu fi fost vorba aici de o iniţiativă izolată.

Ar trebui citate, în sfârşit, toate felurile de comerţ de lux, cel cu sticlă de Siria şi de Egipt, din care Rabinus a făcut, în 55, transporturi spectaculare la Roma, înainte ca sidonienii să vină să se aşeze în Italia şi să-i înveţe pe romani tehnica sticlei suflate; cel de parfumuri şi unguente exotice, cărora un edict din 189 şi un altul din 89 le fixează vânzarea şi preţurile; cel de tămâie, ai cărui reprezentanţi la Roma ajung să fie un fost sclav ai lui Mitridate şi nouă liberţi ai lui Trebonius; cel de coloranţi, ocru felurit din Baleare, miniu din Spania, sandarac din Asia Mică, albastru felurit de la Puteoli, din Spania, din Cipru, diverse galbenuri din Atica, de la Skyros, din Lidia şi din Galia, sinop din Pont, ceruză de la Puteoli, din Spania, din Atica, verde de tot felul din Spania, din Macedonia şi din Armenia.

2. CĂILE COMERCIALE

În economia primitivă a Romei, consumul sau utilizarea sunt concentrate în vecinătatea producţiei. A. trebuit să se organizeze din vreme şi să se întreţină mai apoi o reţea de comunicaţii care să uşureze schimburile comerciale.

Drumurile în afara Romei, reţeaua de drumuri s-a extins progresiv: între 450 şi 400 vedem drumeagurile înlocuite prin uiae: Latina, Gabina, Salaria, Norbana (până la Capua), Flaminia (până la Narni), Cassia şi Claudia în Etruria; în 350, uia Latina ajunge la Algidum şi continuă până la Valea Lirisului, la Cales şi Capua; în 312, Appius Claudius reface parcursul până la Capua şi îi dă numele său; în 303 este începută uia Valeriana de la Roma la Lacul Fucinus, Carsioli şi Alba; în 299, uia Flaminia este refăcută spre Narni prin Ocriculum; în 290 – 289 se înalţă acostamentele la Via Appia, prelungită în 270225 până la Tarent-Brundisium; în 240 se prelungeşte uia Flaminia până la Spoleto, iar în 239 până la Fanum Fortunae; în 210 se întreprinde uia Valeria în Sicilia; în 187 se lucrează la uia Aemilia (Ariminum-Bonoma-Placentia); în 177, uia Aurelia leagă Roma cu Luna şi Modena cu Aquileia; de la 154 la 125 se termină uia Cassia de la Arretium la Florentia şi Pisae. Vin apoi uia Posturnia (Genova-Placentia-Cremona-Aquileia), uia Aemilia extinsă, de la Placentia la Dertona, în 148, uia Flaminia prelungită în lungul Adriaticii spre Aquileia şi Brundisium, uia Aegnatia de ia Dyrrachium la Apollonia-Thessalonica-Hebrus (prima şosea construită în afara Italiei), uia Popillia refăcută pe vechiul traseu Capua-Messina; în 129 se face uia Domitia de la Ron la Pirinei, uia Gabrina între Salona şi Adretium, în 117 uia Caeeilia de la Roma la Hadria, în 109 uia. Aemilia de la Luna la Genova; în 100, parcursul Genova-Dertona este înălţat, uiae Aurelia şi Cassia, Domitia şi Aegnatia sunt reparate; în 77, este pornită de Pompei calea prin pasul Genevre, de la Arles169 Valence-Vienne la Torino, în 57 este refăcută cíe Cezar calea cíe la Martigny la Geneva, în 46 – 44 este începută uia Augusta la Valencia.

Romanii se inspiră clin metodele italicilor din nord pentru stabilirea aşezării şi a pavajului

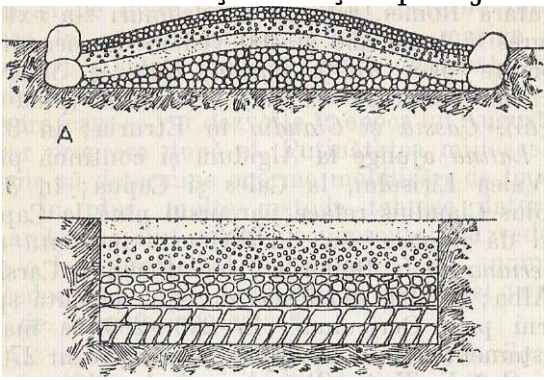

B

11. A, Secţiune a căii romane de la Cartagina la Tebessa, după Dr. Carton; – B, secţiune a unei căi romane de pe malurile Rinului, după Durm (După R. GAGNA ŞI V. CHAPOT, Manuel d'Archéologie romaine, I, Paris, Picard, 1920)

(fig. 11), de la etrusci pentru şanţuri, scurgerea apelor şi traseul adânciturilor de ghidare a roţilor, de la greci pentru fixarea pavajului din piatră, de la italicii din sud pentru împrăştierea puzolanei pe unul sau două straturi de prundiş. Sunt drumuri civile construite de oameni supuşi la corvezi şi de antreprenori, sunt şosele strategice instalate ele trupele de geniu care aveau să facă posibilă trecerea artileriei timpului – baliste şi catapulte – şi care aveau să stabilească mai târziu parcursurile din Africa, de la Dunăre, de pe Rin.

În epoca timpurie multe poveri erau purtate în spate de oameni sau de animale; în vremea clasică, însă, sunt utilizate multe forme de căruţe şi de trăsuri (fig. 12 şi 13): sarracum de la Sisenna, cu roţi joase şi pline; plausirum al lui Vergiliu cu roţi scârţâitoare; carpentum al lui

Titus Livius, venit neîndoios din Galia cu coviltirul lui cu tot; arcera cu lada deschisă; currus militar, dar şi petorritum şi pilentum cu patru roţi, essedum şi cisium cu două roţi, greaua meda

12. Car triumfal, basorelief de la Vaison-la-Romaine, Muzeul Calvet, Avignon

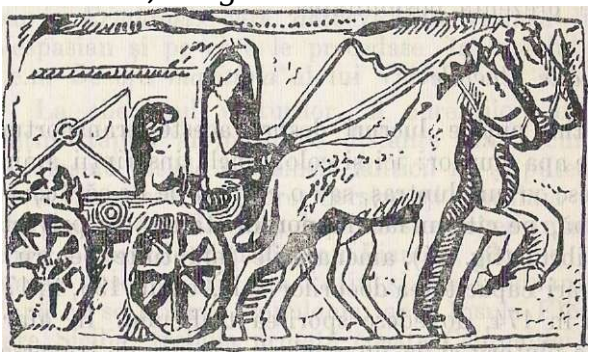

13. Trăsură de călătorie, basorelief de la Maria-Saal, Klagenfurt, Austria galică pentru convoaiele lungi. Şi se mai cunosc şi berma, couinnus, ploxenum.

Toate transporturile erau încete: la sfârşitul Imperiului, Codul Theodosian, limitând încărcăturile (200 până la 600 livre pentru carele uşoare, 1.000 până la 1.500 pentru carele grele), ne face să vedem prin comparaţie care trebuia să fie însemnătatea traficului în epoca republicană. Carele romane nu ajungeau nici la 1/5 din ceea

14. Transporturi fluviale romane, basorelief de pe statuia Tibrului, Luvru ce cuprind carele moderne cu

tracţiune animală! Motivele sunt lipsa de soliditate, a rotăritului, nepotrivirea sistemului de înhămare sau înjugare, slăbiciunea suprafeţei unor drumuri, volumul scăzut al tonajului transportat, încetineala înaintării pe drum: totul îndemna deci spre recurgerea la mijloacele de transport fluviale şi maritime, când se prezenta posibilitatea.

Căile fluviale

Ştim puţine lucruri despre aceste transporturi pe apa râurilor: ici şi colo, unele inscripţii amintesc vreun luntraş, sau o corporaţie de cărăuşi pe apă, pe câte un lac din nordul Italiei. Cât priveşte Tibrul (fig. 14), amenajările înfăptuite pentru a mări capacitatea docurilor sale, ca în 193, în 179 şi în 174, dovedesc sporirea traficului. În afară de plutărit şi de un modest serviciu de traversare şi de transport, Tibrul pare să fi servit mai ales drept cale de acces de la mare la Roma şi nu din amonte în aval. Totuşi, această arteră fluvială pare mai cu seamă să fi dublat drumul terestru al sării.

Podurile

Şoseaua cere şi impune podul. Dacă, la Roma, Pons Sublieius păstrează amintirea – şi numele – piloţilor de lemn care îngăduie trecerea peste cursurile de apă, răspândirea sistemului arcului, specific roman, a deschis posibilităţi noi şi podul a devenit în provincii o mărturie publică a prezenţei romane: el îi atestă încă permanenţa în numeroase regiuni din Europa, din Africa şi din Asia, pe Tajo, la Alcantara (care în arabă înseamnă „podul”), pe Dunăre între Kladovo şi Turnu-Severin, în Siria la Kiakla pe Bolan-su, la Aezani în Frigia, la Şemtu în Tunisia etc.

Căile maritime

Pe mări, romanii profită de itinerariile comerciale deja trasate de etrusci, fenicieni şi puni, eleni, levantini. Fără hărţi nautice, ajutaţi de informaţii orale, ei învăţaseră piin cabotaj să recunoască ţărmurile, locurile de ancorare, punctele de acostare, şi din această experienţă cotidiană va ieşi culegerea de portulane, între care se disting Stadiasmus maris magni şi Periplum maris Erythraei, care

datează din vremea lui Yespasian şi pe care le precedase în secolul I înaintea erei noastre De ora maritima al lui Yarro.

La cheremul vânturilor, al curenţilor, prea puţin stăpâni ai mării pe distanţe lungi, chiar şi folosind vâslele şi cârmele, anticii nu-şi puteau varia parcursurile: spre Corsica şi Sardinia se mergea fie din Etruria, după ce se atingea Insula Elba şi insulele Capraia sau Pianosa, plutind pe marea deschisă, fie din Laţiu şi din Campania, după ce se atingea Populonia, apoi Insula Elba; spre Sicilia, trebuia urmată coasta Campaniei şi abia apoi se vira la vest, pentru a evita astfel traversarea Mării Tireniene, socotită primejdioasă; Sicilia servea drept escală spre Africa. Din Apulia plecau căile adriatice spre Grecia, către vârful septentrional al Acroceraunilor sau spre Apollonia, 173 apoi, plutind în lungul Insulei Gorfu, uşor de recunoscut după cele două vârfuri ale sale, călătorul atingea Gefalonia şi Zante şi ajungea la Capul Ichthys în Elida; plutind din nou pe lângă coaste, el ocolea Messenia şi ajungea la Citera; cei care mergeau la Corint se desprindeau de această linie lăsând Leucadia la babord şi Itaca la tribord; Titus Livius citează însă şi un parcurs direct de la Capul Lacinium (Capul Colonna) la Corfu.

Spre Orient, Citera era escala obişmiită pe calea spre Peloponezul răsăritean şi Atica; ea servea ca bază spre Egipt şi Anatolia prin Creta, Karpathos şi Rodos, iar spre Siria prin Insulele Chelidoniae şi Marea Ciprului.

Spre Africa, corăbiile treceau din Italia Meridională la coasta de nord a Siciliei şi părăseau Sicilia la Capul Lilybaeum; cele care plecau din Siracuza se îndreptau, în general, spre Malta; Insula Pantelleria era o escală spre coasta nord-africană. Din Africa, urmând ţărmul, se urca spre Spania după ce se atingeau Coloanele lui Hercule; spre Spania exista şi un drum de cabotaj prin Massilia, precum şi de la Massilia spre Sardinia prin Etruria.

Spre Atlantic, cu ocazia cuceririi Gadesului, romanii smulseră de la cartaginezi, abia în 206 înaintea erei noastre, monopolul comerţului spre Cassiteride (Insulele Scilly) şi spre Irlanda. În sfârşit, Cezar – precedat însă de

Pytheas – pătrunse în Britannia şi deschise calea de mai târziu a Imperiului.

De altfel romanii întreprindeau aceste călătorii nu fără teamă: în afară de ceţuri, furtuni, vijelii, curenţi, recife, unele legende înfiorătoare erau legate de Golful Squillacium, de strâmtoarea Messina, de coasta de sud a Siciliei – în apele italice, iar de Capul Maleea, de Taenarum, de vecinătatea Leucadei şi de Corfu – în apele greceşti. Instalarea farurilor, care, după exemplul celui de la Alexandria, jalonară mai târziu căile maritime la Ostia, la strâmtoarea Messinei, la Brundisium, la Ariminum, Ia Corint, la intrarea Helespontului, trebuia să le dea curaj.

Ambarcaţiunile erau rates sau codicariae (codex înseamnă la origine „trunchi de arbore"). Apoi a fost luată ca model străinătatea. În navigaţie, Roma a fost eleva volscilor, a campanienilor, a etruscilor, a fenicienilor. Etruscii adoptaseră coca feniciană greoaie, solidă, bună pentru parcursurile lungi, pe când elenii, care trebuiau să manevreze în arhipelag, aveau corăbii alungite şi uşoare, potrivite călătoriilor scurte. De altminteri, cu prilejul primului război punic, romanii, care nu aveau până atunci decât corăbii fără punte, bireme şi trireme, văzură manevrând o quinqueremă şi se gândiră să recurgă la o gloată de ocnaşi pentru vâslit. Tonajul maxim pentru corăbiile de transport – care erau trase pe uscat, când erau „dezarmate" în perioadele în care marea era „închisă" (mare clausum) – nu prea trecea de 150 – 180 de tone, ceea ce îngăduie să se aprecieze volumul limitat al schimburilor.

În ceea ce priveşte viteza navelor, ea era, firește, redusă. Un vas de război putea merge cu 8 mile pe oră, o corabie de comerţ cu 6. De la Brundisium la Corfu se ajungea în 9 ore, de la Brundisium la Actium în 3 zile, de la Actium la Capul Malea în 3 zile, de la Pylos la Pireu în 6 zile, din Sicilia la Cartagina în 2 zile şi jumătate, din Sicilia la Leucadia în 5 zile, de la Leucadia la Corint în 9 zile, dar, zorind şi noaptea, se scurta durata călătoriei. Când Pliniu cel Bătrân laudă calităţile inului din care se făceau velele,

el citează câteva recorduri ale epocii: Ostia-Massilia: 3 zile; Ostia-Spania citerior: 4 zile; Ostia-Gades: 7 zile.

Alt neajuns: lipsa instrumentelor de precizie pentru a măsura viteza, înălţimea soarelui deasupra orizontului, poziţia navei şi unghiul direcţiei cu nordul: ei nu aveau decât gnomonul babilonienilor, transmis grecilor de Anaximandru din Milet în secolul al VI-lea, şi astrolabul – instrument destinat să „prindă aştrii" – inventat de Apolonius din Perga (250 – 221 înaintea erei noastre) sau de Hiparh (162 – 145 înaintea erei noastre), care va fi perfecţionat de către arabi în secolul al IX-lea. Erorile dfi apreciere erau Toarte mari: Pliniu cel Bătrân, pe mărturia lui Pytheas şi a lui Isidor din Charax, atribuie Marii Britanii un perimetru mai mult decât de două ori superior dimensiunii ei reale!

3. DREPTUL COMERCIAL

Aceste itinerare pe uscat şi pe mare nu pot fi folosite fără anumite convenţii şi reglementări Pe ce baze juridice se dezvolta se acest comerţ? Pentru dreptul intern, instituţia edililor dă un răspuns parţial. La origine plebei, ei aveau printre atribuţiile lor, încă de la mijlocul secolului al V-lea, supravegherea pieţelor şi a aprovizionărilor; arhivele lor erau depuse în templul zeiţei Ceres; pe primele monede sunt încoronaţi cu spice de grâu şi au la picioare un spic de grâu; în ceea ce priveşte tribunalul lor, acesta este instalat aproape de templul lui Castor şi Pollux, divinităţi ale călătoriilor şi ale schimburilor, care veghează asupra etaloanelor de măsuri şi greutăţi (fig. 15 şi 16).

În afară de pieţele de alimentaţie, edilii supraveghează vânzările de sclavi, adesea viciate de necinstea vânzătorilor, care nu dezvăluie cumpărătorului eventual tarele ascunse ale „lucrului" vândut: toată reglementarea practicii, a acţiunilor şi a stipulaţiilor în această materie îşi are sursa în pragmatismul edililor.

În privinţa dreptului extern, extinderea Romei a avut drept urmare perturbarea economiei sale. Pe măsură ce Roma creşte, ea are nevoi mai mari; schimburile se fixează în spaţiu, în foruri specializate, iar în timp, la da te

regulate. În ţinuturile cucerite sau dominate de Roma se instaurează aceleaşi reguli, adaptându-se stărilor anterioare.

Două tipuri de oameni sunt făuritorii acestor schimburi: mercator, negustorul cu amănuntul, care nu-şi îndreaptă efortul decât spre marfă, spre cumpărarea, transportul şi vinderea ei; şi negotiator, omul de afaceri, care se ocupă cu comerţul cu ridicata şi cu cel de bancă. Una din primele consecinţe ale acestei stări de lucruri este că formele ciclice ale comerţului au tins să cedeze

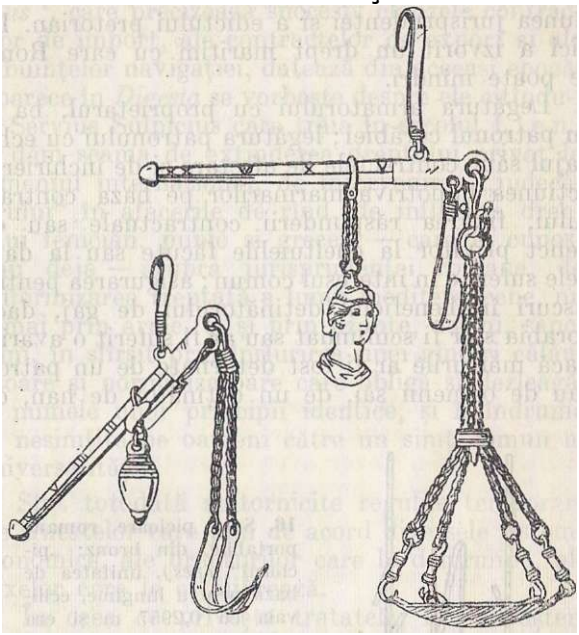

15. Balanţe „romane”, Muzeul din Napoli (După Ghidul Muzeului pe 1878)

locul unor forme permanente; în afară de bâlciurile la dată fixă se instalează prăvălii deschise mereu, care se grupează pe străzi şi cartiere. Schimburile se fac la o distanţă mai mare, în afara limitelor Romei şi ale ţinutului ei, comerţul iese din sfera schimburilor particulare, iar statul intervine în conjunctură pentru a exercita un control. Astfel se dezvoltă uzanţe şi reglementări care privesc reprezentarea incompletă la alcătuirea contractelor, ţinerea registrelor de conturi, plăţile,

compensaţiile, formele de împrumut, caracterul abstract al delictelor, nu fără ca să se fi înfruntat, în discuţii confuze, juriştii care se situează în taberele adverse ale Sabinienilor şi Proculienilor şi îngreunează stabilirea unei cronologii în materie de drept comercial.

Parcursurile maritime au dat naştere, şi ele, unor datini care au primit încetul cu încetul sancţiunea jurisprudenţei şi a edictului pretorian. De aici a izvorât un drept maritim cu care Roma se poate mândri.

Legătura armatorului cu proprietarul, ba şi cu patronul corăbiei; legătura patronului cu echipajul său; contractele de afretare şi de închiriere; acţiunea împotriva marinarilor pe baza contractului, fixarea răspunderii contractuale sau de delict privitor la cheltuielile făcute sau la daunele suferite în interesul comun; asigurarea pentru riscuri în beneficiul deţinătorului de gaj, dacă corabia s-ar fi scufundat sau ar fi suferit o avarie, dacă mărfurile ar fi fost deturnate de un patron sau de oamenii săi, de un deţinător de han, de

XG. Sus, picioare romane portabile, din bronz: „piciorul” (pes), unitatea de bază pentru lungime, echivala cu O, 2957 m şi era subîmpărţit în 4 palmi (palme), iar palmus în 4 digili (degete); – jos, fragmentul unui picior portabil, din os; o latură este împărţită în 9 digili, iar cealaltă în 3 palmi (După R. CAGNA ŞI V. CHAPOT op. cit.)

grajd sau de adăpost de popas, de un călător în trecere; acţiunea în despăgubire împotriva răspunzătorilor de transport sau de găzduire; acţiunile de exercitare a profesiunii şi de practicare a unui comerţ, care implică o activitate cotidiană şi profesională a exploatatorului unei corăbii şi a gerantului unei prăvălii – toate aceste dispoziţii presupun o organizare a dreptului pe care

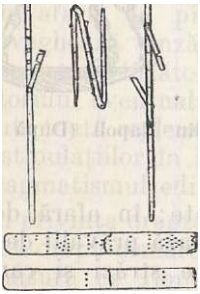

O cunosc şi o discută deja Labeo, Ofilius şi Alfenus Varus, contemporanul lui Cicero. Şi când se notează că legea despre aruncare – lex Rhodia de iactu – şi reglementările relative la nauticum fenus 1, care precizează succesiv clauzele contractelor de import, ale contractelor de export şi ale trebuinţelor navigaţiei, datează din aceeaşi epocă, deoarece în Digesta se vorbeşte despre ele citându-l pe Servius Sulpicius care trăia în secolul I înaintea erei noastre, ne dăm seama de extinderea dreptului privat la domeniul internaţional, de intervenirea „judecătorului" în afacerile de rând, de influenţa dreptului fenician, punic şi grecesc – care le cunoşteau deja – asupra jurisprudenţei romane, de uniformizarea treptată a lumii mediteraneene, nu numai prin arme, ci şi prin uzanţe, datini, sancţiuni, în sfârşit prin înrâurirea unei gândiri călăuzitoare şi normalizatoare care obligă şi dezleagă, în numele unor principii identice, şi îi îndrumă pe nesimţite pe oameni către un simţ comun al universalităţii.

Sunt totodată statornicite regulile temporare ale tratatelor care pun de acord diversele sisteme economice, ale drepturilor care le determină, ale taxelor care le echilibrează.

În ceea ce priveşte tratatele, le cunoaştem pe cele dintre Roma şi Cartagina dinainte de războaiele punice. După aceea informaţiile noastre sunt vagi. Tratatul din 202 nu pare să conţină condiţii comerciale – fără îndoială din vina transmiterii lui –, şi nici cele care au fost semnate cu Filip în 196 sau cu Antioh în 189 (în pofida clauzei de ocrotire în favoarea rodienilor care figurează în textul lui

Polibiu), nici cel care îl priveşte pe Massinissa după încheierea alianţei sale cu romanii. Este imposibil ca, aceste relaţii fiind stabilite, să nu se fi produs schimburi comerciale. Aceste mişcări de bunuri dau naştere la controale fiscale: de pildă, înainte de toate, portorium sau vama la intrarea şi ieşirea mărfurilor în porturi.

179

1 „CSştigul din navigaţie” (în latină în text) (N.tr.).

Prima menţiune a vreunui portorium se referă la anul 508. Pentru a potoli plebea iritată şi a o convinge să lupte împotriva lui Porsenna, senatul ar fi abolit portoria. Nimic nu ne îngăduie să dăm crezare nici acestei afirmaţii, care le situează instituirea în epoca regală, nici aceleia care atribuie perioadei anterioare lui Ancus Martius stabilirea unei taxe asemănătoare în portul Ostia. A doua menţiune priveşte anul 199 în care s-ar fi văzut arendându-se portoria de la Castrum. (?), de la Puteoli şi de ia Capua de către cenzorii romani, ceea ce nu îngăduie să se spună dacă mai înainte erau sau nu percepute de către oraşele înseşi, după exemplul cetăţilor greceşti. În 179 noi portoria sunt arendate de către cenzorii M. Aemilius Lepidus şi M. Fulvius Nobilior, iar în 123 de către C. Gracchus. Aceste arendări dădură loc la abuzuri. O lege din anul 60, lex Caecilia, desfiinţează portorium-ul în Italia; pierderea era compensată de veniturile provinciilor Sicilia şi Asia. Cezar avea să restabilească taxa, sub forma unei impuneri de intrare ce lovea mărfurile externe, astfel ca să se scadă importurile străine şi să se reţină în Italia banii-monedă care se scurgeau către caravanierii din orient. Este cu putinţă, în sfârşit, ca în 42 sau 39 să fi fost luate măsuri şi mai severe, care restabileau dispoziţiile abolite în anul 60.

Procentul acestui portorium ne este, din nefericire, necunoscut; aserţiunile modernilor care îl fac să varieze între 2 1/2 şi 5% nu sunt decât conjecturi. Nu se ştie nici dacă era vorba de o taxă ad valorem sau de o taxă specifică, nici ce venit exact aducea statului şi nici ce beneficii aduceau particularilor aceste schimburi. În orice caz, este sigur că a existat o circulaţie intensă de mărfuri

de consum şi de bani, că s-au creat averi particulare însemnate şi că structura socială a ajuns să ia aspectul unor grupuri omeneşti pe care averea şi sărăcia, egoismul şi invidia le făceau să se înfrunte. De aici, încordări şi dezbinări de tot felul. Sub rugii mărăcinilor mocnea văpaia. 180

Capitolul 4

CRIZELE REPUBLICII DE LA GRACCHI LA CEZAR

Cucerirea Italiei, victoria asupra forţelor punice, sfârşitul fericit al campaniilor militare dintre 200 şi 130 ar fi putut să facă Roma să spere, dacă nu o eră de prosperitate, cel puţin nişte ani de pace.

1. EVENIMENTE POLITICE ŞI MILITARE

Roma a reuşit să facă din peninsula italică o vastă regiune supusă autorităţii sale. Ea a stabilit în Italia şi în jurul ei colonii pentru a-şi proteja accesul şi a-şi fixa baze de plecare: 46 de colonii latine până în epoca Gracclulor, 37 romane până la Sulla, 17 în vremea lui Sulla, dintre care unele sunt latine – cele din Galia Cisalpină începând din 218 (Cremona şi Placentia în 218, Bononia în 189, Aquileia în 181) sau cele din Spania începând din 171 (Carteia, Valentia, sporite cu Palma şi Pollentia în Baleare în 123) –, celelalte sunt romane: cele din ager Gallicus, cele din Galia Cisalpină (Mutina şi Parma în 183), cea de la Luna în 177, de la Cartagina în 123, de la Narbo Martius în Galia în 118, de la Cercina în vecinătatea Syrtelor în 103, de la Eporedia în Galia Cisalpină în 103 şi Colonia Mariana din Corsica între 87 şi 81, consolidată de Alena în 181 vremea lui Sulla.

Coloniile latine îşi aveau constituţia, legile, magistraţii, jurisdicţia, censul şi moneda lor; ele furnizau contingente militare, dar nu-i plăteau tribut Romei. Deşi aveau commercium (drept de negoţ) şi connubium (drept de căsătorie) cu Roma şi cu celelalte cetăţi aliate, ele nu puteau avea o politică externă independentă. Ele au fost transformate în municipii romane în 89, după războiul cu aliaţii. Coloniile romane respectau dreptul roman şi erau scutite de înrolările militare. Guvernate la început direct

de Roma, ele îşi putură păstra sau avea mai târziu magistraţii proprii. Municipiile, care erau, în principiu, cetăţi fără drept de vot şi al căror sistem a fost extins la întreaga Italie prin lex Iulia din 89, prefecturile, târgurile-pieţe, centrele de adunare regionale, cetăţile federate (care dispar în 89 în partea cuprinsă între hotarele de miazăzi ale Italiei şi râurile nordice Macra şi Rubicon) ţes o reţea de garnizoane, de oraşe întărite, de pieţe legate cu şosele. Totul contribuie să se făurească unitatea.

În afara Italiei, Sicilia, trecută sub jugul roman după războaiele punice, a fost administrată de un pretor şi doi questori. După revolta din 136, lex Rupilia împărţi cetăţile în federate (Messina, Tauromenium şi Netum), libere (Centuripa, Ilalesa, Alicia, Segesta, Panormus) şi în decumane şi cenzoriene. Sardinia şi Corsica primiseră câte un pretor în 227, însă pacificarea a fost obţinută încet, iar ele fură mai curând locuri de exil sau de relegatio, supuse condiţiilor lui ager publicus şi plăţii taxelor. După victoriile din 123 – 121, Galia Meridională a devenit o provincie, a cărei capitală deveni Narbo Martius în 118. Spania ulterior şi Spania citerior au primit fiecare câte un pretor după 197; ele au cunoscut revolte multiple provocate de populaţiile Cantabriei, ale Asturiei, ale Galiciei şi ale ţărmurilor atlantice şi au fost devastate de marile răscoale ale celtiberilor din 133 şi de cea a lui Sertorius din 78.

În Iliria, unde fusese stabilit un fel de protectorat de la sfârşitul secolului al III-lea, apoi un dominium după 167, Roma se străduí să-şi asigure controlul prin comandamente militare. În Macedonia, înfrângerea de la Pydna (în 168) dusese la constituirea a patru „republici” federale, care durară vreo douăzeci de ani; după 146, victoria lui Q. Metellus Macedonicus permise să se prefacă ţara în provincie sub autoritatea unui guvernator cu sediul la Thessalonic. Tot în anul 146, în urma înfrângerii aheene de la Leucopetra şi a distrugerii Corintului, Grecia – în afară de câteva oraşe ca Atena, care îşi păstrează libertatea – a fost supusă controlului roman şi unită cu Macedonia sub autoritatea guvernatorului de la

Thessalonic. În sfârşit, Ptolemeu Apion, mort în 96, lasă moştenire Romei regatul Cyrene, care primi în 75 un guvernator provincial; câţiva ani mai târziu, victoria lui Q. Metellus Creticus şi cea a lui Pompei asupra piraţilor aduseră Creta sub puterea romanilor.

Cât despre Asia, în 133 testamentul lui Attalus dădu, cum se ştie, regatul Pergamului romanilor, dar aceste posesiuni nu au fost constituite ca provincie decât după înfrângerea lui Andronicos şi după ce Licaonia şi Frigia Mare fuseseră ataşate altor provincii sau cedate altor suverani, în timp ce Troada, Misia, Lidia, Frigia Mică şi Carla au rămas sub controlul roman.

În sfârşit, Africa a fost transformată în provincie în 146, după distrugerea Cartaginei, cu un guvernator cu sediul la Utica; această provincie nu cuprindea decât o fâşie de pământ destul de îngustă ce mergea de la Thabraca pe coasta de miazănoapte, la Thaenae pe coasta de răsărit; războiul cu Iugurta nu aduse nicio schimbare acestor dispoziţii: o legiune a fost cantonată la Leptis.

Afacerile din Numidia îi silesc pe romani să pună din nou mâna pe arme; alobrogii şi arvernii se agită în Galia; cimbrii şi teutonii migrează în masă spre sud, sfârşesc prin a atinge în culoarul 183 Ronului împrejurimile Orangei şi trimit vârfuri fie atac până către Spania. Spre a rezista acestor invadatori – care i-au bătut deja pe romani lângă Noreia în Carniolia (113), îi atacă din nou lângă Orange (octombrie 105) şi ameninţă să coboare în Italia mergând de-a lungul coastei – este însărcinat cu operaţiile militare Marius, care s-a distins în Africa. În două bătălii aproape de Aix (toamna lui 102), îi înfrânge pe teutoni; prin victoria de la Vercellae (iulie 101) îi zdrobeşte pe cimbri: 150.000 de prizonieri sunt îndrumaţi pe şoselele Italiei spre Roma.

Începând cu această dată, istoria Romei ia un nou aspect. Oraşul îşi păstrează, fără îndoială, faţada tradiţională, el îşi menţine senatul, adunările populare, dregătorii, dar evenimentele militare şi conjunctura economică se leagă strâns şi această legătură zdruncină condiţiile politice şi sociale. Ajung treptat pe primul plan

oameni de valoare, ispitiţi de puterea personală: ei vestesc Imperiul.

2. PRORLEME SOCIALE

Care este atunci starea economiei romane? Dar cea a societăţii? La bază sunt sclavii, săracii, nefericiţii refugiaţi ale căror bunuri au fost jefuite, oameni plini de datorii, debitori insolvabili, incensi care nu figurează în registrul cenzorului. Nu se cunoaşte repartiţia acestor oameni între sate şi oraş, dar ce ea ce rămâne sigur este şirul de revolte care au însângerat Republica romană în regiunile agricole, iar acesta este un fapt a cărui natură nu a fost subliniată îndeajuns. De la ţară au pornit, într-adevăr, marile răscoale, cele din 185 în Apulia, din 135132 şi din 104 – 101 în Sicilia.

Sclavii de la oraş, dimpotrivă, nu duceau acelaşi fel de viaţă: dacă micii negustori, meseriaşii, patronii micilor întreprinderi aveau în casă câţiva sclavi cumpăraţi ieftin, îmbogăţirea a numeroşi traficanţi şi antreprenori, publicam şi 184

senatori avusese drept corolar constituirea unor însemnate familiae. Un anumit număr din aceşti oameni ajunseră şefi de şantiere, mimi, medici, pedagogi, secretari, copişti; treptat, ei se ridicară la condiţia de libert. Viaţa comună, frecventarea oamenilor liberi, răspândirea principiilor filosofice ale stoicismului au ajutat la atare înălţare, iar aceasta nu este una din trăsăturile mai puţin însemnate ale evoluţiei moravurilor, pe măsură ce se înaintează spre Imperiu, niciuna din cauzele mai neînsemnate ale rupturii dintre oraş şi sat, care se pregăteşte cu încetul, pe măsură ce ne îndepărtăm de începuturile Republicii.

La această masă se adaugă prizonierii de război.

Orice relatare militară îi menţionează. Lui Titus Livius sau lui Diodor le face plăcere să-i numere: fără să urcăm înapoi la perioada războaielor samnite, se pot enumera după aceste texte: în 307 mai mult de 5.000 de prizonieri; în 296, 4 620; în 295, 10 700; în 294, 6 700; în 293, 21.000. Primul război punic aruncă pe piaţă peste

20.000 de prizonieri luaţi în Africa; la Agrigentum, Mylae, Ecnomus, Hermaeum, în insulele Aegataie, s-au făcut, de asemenea, bune capturi, iar Tarentul văzu plecând în lanţuri 30.000 din locuitorii săi. Mai târziu, între 200 şi 150, adunând cifrele referitoare la prizonierii din Macedonia (5.000 în 197), din Iliria (5 600 în 178), din Sardinia (80.000 în 176), din Epir (150.000 în 167), de la Arausio (150.000 în 105), se ajunge la totaluri impresionante. Se poate afirma, fără teamă de eroare, că, într-o sută de ani, au fost aduşi pe pământul italic cel puţin 250.000.

La rândul lor, Lucullus, Murena, Servilius, Pompei vor trimite din Orient adevărate încărcături de oameni între anii ’80 şi 63; se crede despre Cezar că a adus din campaniile sale, după diferiţi autori, 150.000, 400.000, ba chiar un milion de prizonieri: această adăugire continuă de „vite” umane sfidează oj-icş numărătoare.

Pe acelaşi plan, sau aproape, se află meseriaşii, despre care am vorbit deja. Nu este prea verosimil ca ei să fi fost grupaţi în colegii încă din epoca lui Numa; dar mai târziu s-au asociat din pricina intereselor lor. Au avut ei oare, la început, o activitate politică? Unii istorici au afirmat-o. Se pare că J.P. Waltzing a respins definitiv aceste erori. Acest „popor de meşteşugari” (cum îi spune Titus Livius), prea puţin apt pentru război, nu era primit în armată decât în caz de pericol grav. Cu Marius, ei intră în legiuni ca şi ceilalţi cetăţeni. Pe plan civil, comunitatea de interese care îi unea le dădea o anumită coeziune. În comiţiile tribute, ei puteau să-şi joace rolul şi să servească drept agenţi de propagandă: în 108, ei figurează în cortegiul lui Marius care candidează la consulat, iar în 64 asociaţiile lor vor trebui dizolvate şi li se vor desfiinţa preşedinţii şi decurionii; în 63 ei sunt alături de Catilina care îi cheamă la revoltă, iar lui Cicero îi va veni uşor să susţină că nu este greu să-i aţâţi. Când, în 58, Clodius restabileşte asociaţiile, o face pentru motivul puterii lor politice; când Cicero revine din exil în 57, colegiile figurează din nou în alaiul pe care oratorul îl evocă pentru

a arăta că „Roma întreagă” i-a dorit întoarcerea. Un agitator putea să spere totul de la ele, unui om de guvernământ să-i fie teamă de totul din partea lor. Ei deveniseră o forţă economică, politică şi socială.

Vin apoi cei care nu sunt nici sclavi, nici prizonieri de război, nici meseriaşi specializaţi, dar care sunt obligaţi la marile lucrări. „Zidurile” serviene, templele, Curia Hostilia, Circus Maximus, Fossa Quiritium, Cloaca Maxima au fost construite de cei obligaţi la corvoadă. Cassius Îiemina relatează că mulţi dintre ei s-au sinucis de disperare şi de oboseală; Cicero îl confirmă pe Cassius; Titus Livius descrie nemulţumirea acestor oameni contra lui Tarquinius, care făcuse din aceşti soldaţi demobilizaţi nişte „muncitori manuali şi zidari”. Nimic nu îngăduie să se afirme că sub Republică situaţia lor s-a ameliorat. Cor186

vezile i-au lovit necontenit pe romani şi instituirea edililor se datorează, cum s-a sugerat cu verosimilitate, grijii de a ocroti plebea contra exigenţelor senatului şi de a reglementa condiţiile de muncă. Lex Coloniae Iuliae Genetiuac, care datează de la Cezar, arată că în municipiile spaniole se puteau impune oricărui om, între paisprezece şi şaizeci de ani, cinci zile de muncă pe an pentru lucrările publice. Nu avem motive să credem că la Roma situaţia ar fi fost alta.

În faţa lor, deasupra tuturor a, totalitatea complexă a proprietarilor funciari, a oamenilor de afaceri, a militarilor superiori. Analiza îi poate disocia pentru a-i înfăţişa în grupuri distincte: de fapt, interesele lor se unesc şi se combat rând pe rând.

Mica proprietate vegetează. Marile domenii prosperă; valorile lor sunt considerabile: în secolul I proprietatea lui Crassus este evaluată la 50 de milioane de sesterţi; Scaurus îşi poate aprecia bunurile la 30 de milioane, Clodius la 14 800.000, iar vila lui Lucullus, singură, nu preţuieşte mai puţin de 10 milioane.

În ceea ce-i priveşte pe ţărani, încovoiaţi asupra gliei, ei ştiau foarte bine că produsele trudei lor nu se vindeau

scump şi ignorau elogiile lirice ale scriitorilor care cântau măreţia muncii. Preţul scăzut al produselor agricole, vinderea anevoioasă a recoltelor micilor proprietăţi, cheltuielile provocate de transporturi, încetineala cărăuşiei care împiedica expedierea prea departe a produselor perisabile, abolirile temporare ale taxelor vamale care uşurau intrarea mărfurilor străine şi îi avantajau pe traficanţi, toate acestea îl îndemnau pe ţăran să-şi limiteze producţia. Nu-i vedem oare pe producătorii sicilieni, în anii de recoltă bună, propunând să-i dea gratuit pretorului frumentum în cellam 1? Şi cum să se explice altfel măsurile proiecţioniste faţă de vin

187 1 Qrlu pentru magazie (în latină în text) (N.tr.).

şi ulei luate în 154 contra dedaţilor şi oxybilor din ţinutul Var? Grâul italic nu se vindea mai scump la sfârşitul Republicii decât în vremea Gracchilor; vinul costa 4 bani (din 1914) litrul, dar vinul importat era cumpărat cu 75; Cato vindea uleiul cu 1 1/2 sesterţi litrul, dar cel de Delos, cu 15 – 22 drahme keramionul 1, revenea la 2 sesterţi. Rafinaţii îl preferau. Se pomenesc adesea veniturile din livezi şi din crescătoriile de păsări: este adevărat că preţurile cunoscute sunt enorme, dar este vorba de produse alimentare secundare.

Chiriile urbane sunt o mărturie a acestei pofte de câştig: în 125 augurul Lepidus închiria o locuinţă pentru 6.000 de sesterţi; cincizeci de ani mai târziu, această cifră trebuia înmulţită cu 100, iar cartierele rezidenţiale, ca Palatinul, erau pentru cine oferea mai mult.

Banii curgeau în mâinile comercianţilor, ale furnizorilor armatei, ale bancherilor care nu se inspiră din sentimentul naţional. Nu se văzuseră, cu ocazia revoltei mercenarilor punici, traficanţi romani aprovizionându-i pe răsculaţi cu alimente aduse din Italia în Africa? Aproape 500 dintre ei fuseseră arestaţi şi încarceraţi până la încheierea unui acord între Roma şi Cartagina. Legile sumptiiare 2 (Oppia, Orchiaţ. Vanilia) nu se aplică aproape niciodată la semnele exterioare ale unei bunăstări de origine agricolă, ci la ţesături, veşminte, bijuterii, la

argintărie, cai, vehicule de gală, ospeţe cu feluri rafinate, sclavi de lux. Un sclav al lui Cato reuşea să se îmbrace modest cu 100 de denari, dar o cochetă purta o toaletă de 1.000 de denari; un sclav de fermă costa 400 – 500 de denari, dar un sclav de lux ajungea la 24.000! Dezvoltarea comerţului extern – amenajările succesive ale portului fluvial Roma şi ale cheiurilor sale în 193, 179, 174 sunt o dovadă – determinase o proliferare de mari averi la Roma, la Puteoli şi în Campania. Banca şi creditul erau marii furnizori de fonduri. Cato dădea în

1 „Oala” (în latină în text) (N.tr.).

— Legi privitoare la limitarea cheltuielilor de lux (N.tr.). 188

prumut armatorilor cu o dobândă de 20%. Aceasta nu-l împiedica să tune şi să fulgere împotriva tinerilor care preferau icrele din Marea Neagră muncii la coarnele plugului.

Între 150 şi 80, minele de aur şi de argint de la Nova Carthago, de la Castulo lângă Carteia, din Pirinei, din ţinutul arotrebilor, din Galia, din Macedonia, din Noricum îşi aruncă metalul pe piaţă, unde se scurg şi prisosurile din prada de la Cartagina, de la Corint, din Numidia, de la Tolosa. Din toate acestea o mare parte nu merge la Tezaur, ci la căpeteniile armatelor, care o repartizează între soldaţii lor. Este tocmai vremea în care inflaţia sporeşte, în care Drusus face să se aprobe legile lui costisitoare 1, în care izbucneşte războiul cu aliaţii, în care Sempronius Asellio moare sub loviturile cămătarilor care socoteau măsurile sale prea favorabile debitorilor, în care Sulla şi Pompeius Rufus reduc datoriile cu o zecime şi în care circulaţia monedei devine atât de intensă, încât se ajunge să se recurgă la tesserae fiduciare, dându-le valoarea unei monezi de cont. Unii se ruinează, cum face Catilina; alţii se îmbogăţesc şi cumpără vile somptuoase pe colinele albane, în vecinătatea lacurilor vulcanice, sau pe coastă, de la Terracina la Alsium, sau la Baiae, la Cumae, la Puteoli sau spre interior, la Privernum; se citează cele ale lui Marius, Sulla, M. lunius Brutus, Aemilius Procina, Metella, ale

Fulviilor şi a lui Cicero, care nu este cu nimic mai prejos nici celei a lui Pompei, a lui Hortensius, a lui Lucullus sau a lui Crassus.

Printre oamenii de afaceri, iată-i mai întâi pe negustori. Ca şi în secolele precedente, ei sunt peste tot, chiar şi în ţinuturi unde nu-i întâlneai deloc de obicei. Nu arareori ei au precedat legiunile, le-au însoţit întotdeauna şi le-au urmat cu asiduitate. Cea mai mare parte din războaiele

1 Este vorba despre legile propuse spre votare de tribunul M. Livius Drusus în anul 91 înaintea erei noastre (N.tr.).

Romei au izbucnit pentru că nişte negustori fuseseră maltrataţi. Ei au fost pionieri, exploratori, uneori provocatori şi spioni. Plaut, pe urma autorilor elenistici, a făcut din negustor un personaj de comedie; un autor tragic ar fi putut face din el un erou de drame istorice.

Alături de ei şi printre ei, figurează cei cărora, odinioară, statul le furniza un cal pentru război şi care, din acest motiv, primiseră numele de cavaleri (equites). Categoria lor a evoluat şi va primi mai târziu, în vremea lui Pliniu, un nume semnificativ: tertium corpus (a treia grupare). În secolul al II-lea al Republicii, ei merită deja această denumire. Ei făcuseră să li se atribuie adjudecarea lucrărilor publice şi transporturile annonare. Tribunii tezaurului nefiind în stare să perceapă toate taxele, cavalerii luaseră în arendă, începând din 199, strângerea taxelor vamale şi exploatarea pădurilor domeniului de stat, a pescăriilor, a carierelor, a anumitor mine.

Ei îşi extind în curând activitatea în Sardinia şi în Corsica; după al doilea război punic, iată-i în Spania, investind capitaluri însemnate în mine. În Galia ei exploatează accizele, arendările domeniilor publice, poate şi unele mine.

Mai erau şi cămătarii: în Galia, în Asia. La Roma, zarafii îi alungaseră pe măcelari din for; un fel de bursă a valorilor pare să se fi instalat în locul lor începând din 180. La Delos, după 166, judecând după inscripţii, toţi

bancherii, în afară de unul, erau italici. În Egipt, Rabinus va ajunge celebru, în secolul I, pentru faptul de a da împrumut „universului întreg”.

Cine urmăreşte an de an ridicarea acestor oameni de afaceri nu poate decât să constate dinamismul mişcării lor şi, încă din vremea Gra cehi lor, unitatea forţei lor. Fără zei aparte la început, ei pot afirma foarte curând că sunt patronaţi de Castor şi de Pollux, protectori ai cavaleriei, ai marinarilor şi ai negoţului. Iar „jocul” lor va fi să li se alăture senatorilor când interesul le-o cere, sau să-i combată când casa lor de bani o impune. Ei sunt împotriva senatului împreună 190

cu Ti. Gracchus, dar cu senatul pentru întemeierea lui Narbo Martius; sunt indulgenţi faţă de Scaevola în 119, faţă de Metellus în 112, când sunt compromişi în afacerile financiare; dar, cu prilejul războiului iugurtin, ei îi sunt favorabili lui Adherbal, pentru că stăpâneşte porturile, iar senatul se arată conciliant cu Iugurta, pentru că posedă pământurile. După aventura de la Cirta şi masacrul asediaţilor, printre care se găseau numeroşi comercianţi italici, tezele lor se înfruntă.

Această politică este urmată până la venirea la putere a lui Marius, învingător al celţilor. Atunci o altă cale se deschide destinului Romei.

Bogăţia funciară aparţinând, îndeosebi, clasei senatoriale şi oligarhiei patriciene, cadrul urban este cel care vede înflorind emanciparea mobiliară, constituindu-se anumite norme profesionale, comparabile, într-o oarecare măsură, cu cele din evul mediu, şi iniţiindu-se, pe de lături, o stare de precapitalism liberal. Are deci loc substituirea undi bogăţii mobile în locul bogăţiei legate de glie. Calea este deschisă „jocului”, autonomiei contractelor, individualismului capitalist al banilor. Aceasta este o revoluţie socială, dublată de o revoluţie morală; ele au avut loc, şi una şi cealaltă, în mai puţin de o sută de ani şi vor decide soarta Republicii.

3. AURUL ŞI ARMATA

Cu toate că primii romani, după spusele lui Titus

Livius, au fost „mai înclinaţi să ceară pământuri decât să se aşeze pe ele” spre ale cultiva, principala răsplată a soldatului demobilizat era un Iot de pământ cucerit de la duşmani.

Decernată de către senat şi la ordinul său, această recompensă era proporţională, în principiu, cu durata timpului petrecut sub arme. Tezaurul unic era Tezaurul public: aurul avea o patrie.

191 Dar pierderile suferite în timpul războaielor punice provoacă slăbiri demografice şi scăderi economice. Ele determină şi o schimbare a spiritului public. Armatărecrutată pe baze cenzitare, nu mai are efectivele suficiente pentru sarcinile care o conduc în afara Italiei. Către 212 se hotărăşte coborârea nivelului de avere cerut pentru încorporare, scăderea lui de la 11.000 de aşi la 4.000, iar către vremea Gracchilor el cade la 1.500: astfel pătrund în rândurile contribuabililor recenzaţi o mulţime de cetăţeni din clasele de jos. Unul din primele efecte ale acestei măsuri a fost proletarizarea armatei fără a spori averea Romei.

Aceşti oameni fără avere erau recrutaţi în număr mic de la oraş, în număr mare de la ţară: proletarii din Roma preferau să trăiască în umbra patronilor lor, departe de primejdiile războiului. Dimpotrivă, cei de la ţară părăseau cu uşurinţă nişte pământuri ruinate sau puţin rentabile. În loc de a reprezenta cetatea-stat, armata devenea o strânsură de provinciali, o forţă militară de origine agrară, o masă, mai puţin romană decât italică, grupată după hazardul înrolărilor într-un fel de „Companii” piceniene, sabine, etrusce, care te fac să te gândeşti la cele ale condotierilor din timpurile moderne. Extinzând o practică, de care anumite evenimente grave constrânseseră Roma să facă uz în mod excepţional în trecut, comandanţii, făcând apel la voluntariat, au tins tot mai mult să-şi recruteze ei înşişi trupele pentru a umple golurile. De aici o scădere a mâinii de lucru agricole, o creştere a datoriilor rurale, o absorbire de către bogaţi a micilor proprietăţi înglodate în datorii, de aici şi o schimbare de spirit în

aceste trupe care devin armate profesioniste, animate de o mentalitate de luptători, devotate comandantului lor mai degrabă decât patriei sau Republicii.

Coborârea censului şi îmbogăţirea soldaţilor în război îi făceau să intre în clasa ecvestră şi le dădeau acces la gradul de ofiţer şi la funcţia de senator. Este ceea ce s-a întâmplat în special sub Sulla şi Cezar. Fapt decisiv: cei care se ridicau nu mai erau doar romani, ci şi reprezentanţi ai oligarhiilor regionale, prin care se manifestau destoinicia şi vigoarea claselor sociale din prefecturi şi din municipii. Unii din aceşti soldaţi, plecaţi în străinătate, se statorniceau acolo. Ceea ce s-a petrecut în Spania este semnificativ. Instabilitatea militară îi silise pe şefi să menţină sub arme ani îndelungaţi trupele pe care le aduseseră; numeroşi traficanţi îi urmaseră; se stabiliseră relaţii cu autohtonii; se întemeiaseră noi familii; exploatările miniere suscitaseră schimburi, care sunt la originea întemeierii unui anumit număr de aşezări romane. În afară de Italica, se citează în 179 Gracchuris şi Carteia (care deveni colonie latină în 171), Corduba în 152, Brutobriga în 138/137, Palma şi Pollentia, în Baleare, în 123. Descoperirile de monezi în lungul căilor de pătrundere atestă înaintarea traficanţilor din secolele al II-lea şi I; prosopografia referitoare la Hispanienses dezvăluie prezenţa unor romani, etrusci, samniţi, osci, al căror eponimat istoricul Menendez Pidal a îndrăznit să-l regăsească în însuşi numele oraşului Huesca. Şi aceşti italici stabiliţi în Spania, dintre care mulţi sunt de cens ecvestru, vor reveni uneori la Roma pentru a lua parte la viaţa politică: găsim în anul 90 un Q. Varius Hybrida Sucronensis, care este tribun al plebeilor şi îi sprijină pe cavaleri. În 82, ei i se vor alătura lui Sertorius sau pompeienilor.

Aşadar, din această alianţă între aur şi armată, analiza desprinde constatări îngrijorătoare: degradarea economică şi socială a unei părţi din vechea oligarhie funciară; naşterea unei noi puteri politice, cea a banilor; slăbirea sentimentului patriotic şi ataşamentul faţă de şefi

care recrutează şi răsplătesc; emigrarea spre teatre de operaţii externe a unor oameni întreprinzători; în sfârşit, romanizarea sau, mai curând, italicizarea progresivă a bazinului mediteranean.

Dar pe cuprinsul peninsulei se adaugă şi persistenţa unei situaţii echivoce, de dezechilibre 193 economice, de inegalităţi sociale, de fermentări înti-oligarhice, din care aveau să se işte noi tulburări şi să se înalţe pe rând către aventură, de mai multe ori eşuând, ultima oară reuşind, Sulla, Pompei, Cezar, Octavian.

Aceste dezechilibre nu pot fi cuprinse cu claritate decât dacă se ţine seama înainte de toate de averea statului. Pentru a-i măsura totodată însemnătatea şi fluiditatea, trebuie alcătuit, chiar şi cu aproximaţie, bilanţul anilor anteriori secolului al II-lea, şi văzut ce se petrece cu el până în preajma triumviratului.

4. BILANŢUL FINANCIAR AL RĂZBOAIELOR

Primul război punic a făcut să intre în sipetele tezaurului indemnizaţiile achitate de Ilieron în 263 (100 de talanţi), prada lui Duilius (50), produsul vânzării prizonierilor de la Panormus (466) şi al taxelor impuse Cartaginei în 242 (3200) şi în 238 (1100). La aceasta se adaugă beneficiul din cucerirea Agrigentului şi a celorlalte cetăţi, din capturile de încărcături şi echipaje la Mylae, Tyndaris, Ecnomus, Hermaeum, la insulele Aegataie, aportul contribuţiilor de grâu din Sicilia, al prăzii de la Yolsinii, al victoriilor asupra celţilor în 225/222 şi a Iliriei în 229/219. În 187 totalul prăzii lui Manlius în Asia este evaluat la 22 485 480 de denari. În timpul celui de al doilea război punic, Roma a scos de la Capua 2 070 libre de aur, 31 200 libre de argint, de la Carthago Nova 600 de talanţi, din victoria de la Metaurus 300 de talanţi, de la Tarent 3.000, din Spania, în 206, 14 342 de libre de argint, din Africa, după război, 133.000 de libre de argint. Trebuie socotite şi dijmele din Sicilia şi din Sardinia, taxele de eliberare a sclavilor, Şprada de la Siracuza şi din celelalte oraşe din Sicilia, vânzările de parcele din ager publicus, beneficiul din diversele taxe instituite pentru război

(fondul de locuire, colecta metalelor şi a giuvaerurilor, supratаxa impusă bogaţilor etc.). Pentru perioada 200 – 178, 194

prada este şi mai mare: Cartagina a trebuit să plătească 10.000 de talanţi de argint; Scipio aduce din Spania 133.000 de libre de argint, Lentulus 43.000 de argint şi 2 450 de aur, L. Manlius Acidinus 1 200 de libre de argint şi 30 de aur. L. Furius aduce din Galia valoarea a 320.000 de aşi şi a 101.500 de denarii, C. Cornelius Cethegus şi Q. Minucius 237.000 de aşi şi 79.000 de denari de argint. Cu prăzile lui Cornelius Blasio şi ale lui L. Stertinius în Spania, ale învingătorilor lui Filip al V-lea, ai lui Nabis, ai Etoliei, ai lui Antioh, şi ai lui Ariarathes şi cu produsul minelor, se ajunge la 189 600.000 de denari. În ceea ce priveşte prada orientală, ea se ridică la 70 de milioane de denari. După 178, venitul minelor, taxele, dijmele provinciale, chiriile pământurilor publice în Italia, diversele vectigalia ating un total aproximativ de 500 milioane de denari.

Începând din 167, după cât se pare, tributum excensu nu mai este perceput. De la anul 150 la 80 starea finanţelor este mai puţin limpede: taxele impuse Macedoniei (în jur de 100 de talanţi). Asiei, Galiei, Africii, Spaniei, Cyrenei, Ciliciei sunt puţin cunoscute. Prada de la Cartagina (din 146) s-ar fi ridicat la 4 370 libre de argint, iar cea din războiul iugurtin la 2 800 de talanţi de argint, dar nu se cunoaşte suma vânzărilor făcute la Pergam şi ia Cyrene.

Astfel prezentat, bilanţul războaielor pare favorabil. Roma a cules sume enorme. Dar acesta nu este decât un miraj. Este amăgitor să se stabilească o contabilitate socotind doar intrările de bani: mai sunt şi cheltuielile, variaţiile de preţuri, stagnarea economică, devalorizările forţate, toate simptomatice.

În cursul istoriei romane, „viiturile” de prizonieri de război au făcut să varieze salariile şi preţurile de cost. Începând cu războaiele punice – proces care a continuat şi mai apoi – variaţiile au fost şi mai mari.

De altfel, primul şi al doilea război punic tulburaseră tezaurul: în 217, cum am spus, Roma a trebuit nu numai să devalorizeze şi asul de bronz şi denarul de argint, dând 84 de monezi în loc de 72 la libra de argint şi 16 aşi în loc de 10 la denar, măsură inflaţionistă menită să sporească circulaţia şi să reducă tezaurizarea, dar ea trebuie să împrumute de la Hieron în 216 pentru a-şi plăti trupele şi a le hrăni timp de şase luni, trebuie să contracteze împrumuturi la particulari spre a finanţa operaţiile din Spania, să impună cetăţenilor bogaţi întreţinerea vâslaşilor flotei din Sicilia în 214, să amâne plata construcţiilor publice, să facă o prelevare din fondurile pentru văduve şi orfani, să colecteze în 210 metalele preţioase şi bijuteriile, să apeleze la contribuţii voluntare, să vândă, în sfârşit o parte din ager publicus din Campania. Or, în acelaşi timp, griul îşi triplează preţul, baniţa urcă la 21/2 denari şi revine la 1 sesterţ după război, unii negustori merg până la a-şi da grânele armatorilor pentru a plăti costul navlosirii, neputând să achite în bani, în timp ce preţul mediu al baniţei se va stabili la 3 sesterţi în vremea lui Cato şi a lui Cicero.

Veniturile din război? Iată, cu adevărat, o splendidă iluzie. Se uită oare că soldaţii primeau din ele o parte, iar că şefii luau şi ei o altă parte? Lucullus în Spania şi Sulpicius Galba, în 144, s-au îmbogăţit fără ruşine; Marius şi Sulla au început săraci şi au sfârşit putrezi de bogaţi; în războaiele din Spania, din Africa, din Galia, din Macedonia şi din Asia, lunius Brutus Callaicus, Cn. Domitius Ahenobarbus, Fabius Aemilianus, M. Livius Drusus, Q. Servilius Caepio, Caecilius Metellus Numidicus, Lutatius Catulus, Licinius Murena au strâns imense averi personale, cu atât mai mult cu cât niciunul din ei, deşi primise bani pentru aprovizionarea trupelor, nu s-a ferit să-i stoarcă pe aliaţi sau să ridice contribuţii din ţările străbătute. În momentul confiscărilor lui Sulla, vedem o mare parte din bogaţii partizani ai dictatorului cumpărând domeniile confiscate.

Aşadar, sume enorme au intrat în sipetele statului:

ele sunt cheltuite în mare parte cu războiul; în acelaşi timp, o parte însemnată clin

„Beneficiile” acestor războaie a fost deturnată din casa statului de către şefi puţin scrupuloşi. Oricâtă prudenţă am avea în această privinţă, este probabil că statul sărăceşte, iar numeroşi particulari se îmbogăţesc. Această sărăcire a statului, pe care o sporesc mai mult sarcinile sociale, nu se poate corecta în câţiva ani; îmbogăţirea particularilor este expusă, la rându-i, fluctuaţiilor politicii: atacul lui Mitridate din 88 provoacă un crah financiar public şi particular. Numeroşi italici şi romani investiseră deja în Asia sume însemnate. Valerius Flaccus fu determinat să reducă datoriile publice şi private cu 75%, o măsură riguroasă care nu fu primită favorabil, cum este de crezut, de către „burghezie”, care era totuşi câştigată de ideea asanării monedei.

5. MONEDA

Aici este, poate, punctul de convergenţă al tuturor dificultăţilor. În cronologia şi în natura sa, problema este de o extremă complexitate.

Să ne întoarcem o clipă la origini. Trocul este modul normal de schimb la Roma ca şi în oricare societate primitivă. El implica doi schimbători, prezentarea obiectelor tranzacţiei, acordul asupra valorii produselor schimbate. Inconvenientele acestui sistem sunt vădite. S-a recurs deci la simboluri reprezentative, având o circulaţie mai lesnicioasă şi o valoare îndeobşte recunoscută. Astfel, lex Iulia Papiria, reluând şi completând lex Aternia Tarpeia, în 430, ar fi stabilit echivalenţa următoare:

1 bou = 10 oi = 100 de libre de bronz

Pe de altă parte, Roma n-a utilizat simbolurile metalice decât destul de târziu, anume după Etruria şi cetăţile italice din sud. Către secolul al V-lea, bronzul a fost, mai întâi, evaluat în greutate şi amorf (aes rude), apoi lingourile, barele 197 sau blocurile lunguleţe; la începutul secolului

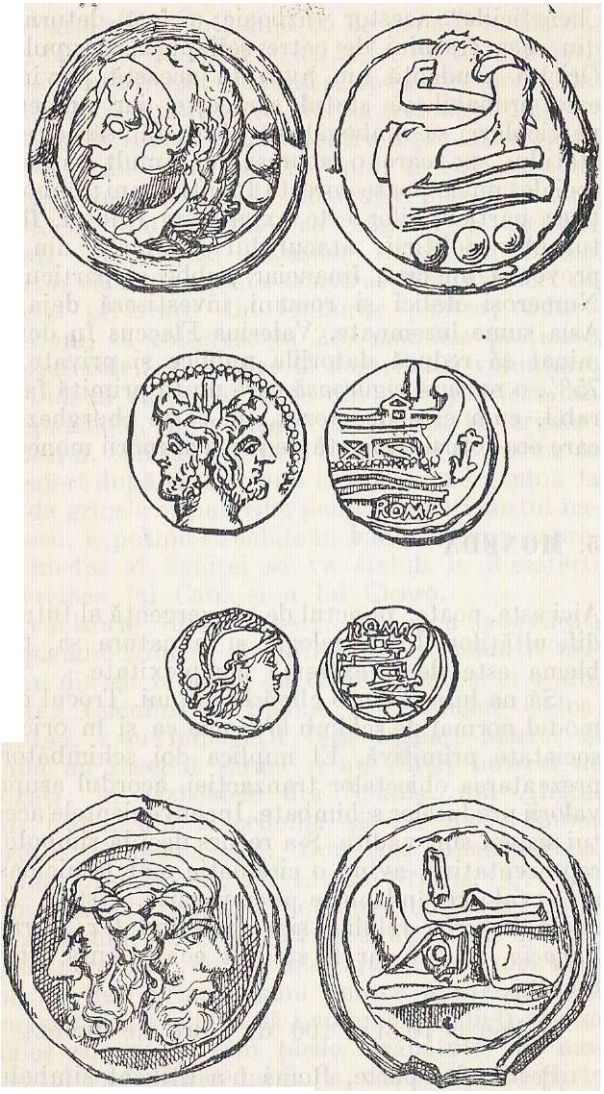

al III-lea au fost emise nişte bronzuri purtând un semn special (aes signatum), apoi bronzul circular sau aes graue, socotit după greutate potrivit unei scări duodecimale, a cărei treaptă superioară era libra, iar cea inferioară uncia. Dar contactele cu Grecia Mare silesc Roma să rezolve problema balanţei dintre aes graue al Italiei Centrale şi sistemul bimetalic italo-grec al drahmelor şi didrahmelor de argint şi al monedelor inferioare de bronz. Această problemă a balanţei se

complica prin faptul că valoarea argintului era cu mult mai ridicată în Italia Centrală decât în Italia Meridională; de aici au rezultat, începând din 269, variaţii forţate şi o anumită instabilitate monetară, anul 269 fiind considerat îndeobşte ca data primei tentative de stabilizare a monedei. Aici iarăşi, câte incertitudini! Dacă, aşa cum s-a susţinut, în Italia Centrală cursul argintului era egal cu de 270 de ori valoarea bronzului sau cu de 2 1/4 ori cea a argintului în Grecia Mare, a trebuit să se ajungă la ajustări.

O a doua emisie, făcută începând din 241, reduce raportul argintului faţă de bronz la 240, didrahma de argint echivalând cu 6 aşi. Către 222 apar cvadrigatul 1 şi aes graue „cu proră" precum şi două monede de aur (6 şi 3 seri pula; scripulul este a 24-a parte din uncie). În 205, se notează o reducere a greutăţii aes-ului şi o devalorizare a cvadrigatului, atrăgând după sine ca o consecinţă o reducere a titlului în bronz. Cvadrigatul îşi pierde atunci jumătate din greutate; el dispare în 205 şi este înlocuit cu victoriatul 2 şi semivictoriatul, care rămân singurele monede de argint în circulaţie până la denarul emis în 187. În această perioadă tulburată de războaiele punice şi de urmările lor, vedem astfel scăzând la jumătate greutatea şi subdiviziunile asului şi aceste micşorări vor reduce greutatea asului, după 205, la 2 uncii (sextantal).

1 Monedă de argint cu o cvadrigă (car impozant cu patru cai) reprezentată pe avers (N.tr.). 19? 2 Monedă de argint cu imaginea Victoriei pe avers (N.tr.).

17. Monede de bronz din epoca republicană (de sus în jos şi de la stânga la dreapta): quadrans; – sistemul asului libral; – as unei al; – uncie din sistemul triental; – as triental (După R. CAGNA ŞI V, CHAPQT, op. cit.)

Aceste ajustări de circumstanţă, provocate de operaţiile militare şi de blocările circuitelor economice, nu găsesc o pauză binefăcătoare în prăbuşirea preţurilor, care urmează după al doilea război punic: organizarea sistemului monetar a trebuit reluată pe baze noi. Noua emisiune din 187, cu trei tipuri de monede de argint

(denarius, quinariüs şi sesterţul) şi 7 de bronz (de ia as la semuncia, adică jumătate de uncie), deşi rămâne încă o disparitate faţă de monedele greceşti, se apropie totuşi de ele, dar raportul dintre argint şi bronz, care era de 240 în anul 241, a scăzut la 120. O stabilizare de scurtă durată! Sesterţul şi quinarul de argint au dispărut deja în 172; se restabileşte pentru o vreme victoriatul cu o greutate mai mică decât cea a omologului său anterior. Către 167 se scoate o emisiune de aur, valorând 60, 40 şi 20 de aşi; în acelaşi timp, tributurile de pe urma victoriilor lui Scipio Asiaticus şi Paulus Aemilius aduc la Roma respectiv 140.000 şi 693.000 de stateri de aur (Philippi) din care o parte este topită, iar cealaltă circulă în mod convenţional, în timp ce colonia Aquileia, cu minele vecine din Noricum, aduce şi ea o contribuţie care scapă, de altfel, evaluării.

Între 155 şi 120, noi manevre: greutatea denarului de argint este standardizată la aproximativ 31/2 scripula; apoi, denarul de bronz este reevaluat la 16 aşi (în loc de 10) într-o perioadă care pare să se situeze între 133 şi 122, chiar în momentul în care Gracchii îşi întreprind reformele. Către aceeaşi dată, se suspendă emisiunile de aşi de bronz, iar M. Caecilius Metellus emite dodrans-\d (9 uncii sau 3/4 de as). În 108, asul este stabilit la greutatea aproximativă de o uncie, şi această valoare se menţine până la noua lex Papiria din anul 90, care o reduce la jumătate. Către 97 reapare quinarius, dispărut în 172, iar victoriatul, care îl înlocuise atunci, încetează să mai fie bătut în preajma anului 50.

După aceea, se menţionează o emisiune internă de asediu a Marsilor, din timpul răscoalei lor, emisiuni de război ale lui Silanus şi Calpurnius Piso în Italia şi alte emisiuni regionale în Spania, Galia, Grecia şi Asia Mică (între 85 şi 80), toate acestea fiind operaţii care provoacă o dezordine monetară, a cărei gravitate încercară s-o reducă măsurile, de altfel puţin cunoscute, luate de pretorul M. Gratidianus. După 54, Cezar, Pompei şi fiii săi recurg la bateri de monedă speciale, primul la Roma, ceilalţi în afara Romei, pentru a face faţă cheltuielilor operaţiilor militare:

utilizarea de către Cezar a orichalcum-ului are drept avantaj punerea în circulaţie a unui simbol monetar de mică greutate şi a unui aliaj de aur şi bronz de un cost mai puţin ridicat.

Această monedă de metal (fig. 17) răspundea la Roma, ca şi în timpurile moderne, la trei funcţiuni: a servi drept intermediar pentru schimburi, drept etalon pentru valori, drept masă de rezervă pentru constituirea capitalurilor, potrivit opoziţiei clasice dintre „moneda-mijloc" şi „moneda-scop". Or, multiplele variaţii pe care le-am relevat au făcut să varieze tot atât şi puterea liberatoare a monedei şi au zdruncinat necontenit preţurile, creditul, datoriile, încrederea. Este suficient să se constate variaţiile de greutate, de titluri, de fracţionare a pieselor monetare emise, pentru a vedea că micile cumpărături se înmulţeau şi că, prin urmare, disponibilităţile celor ce le practicau se micşorau, în acelaşi timp în care produsele de vânzare pierdeau din preţ. Maxima zisă a lui Thomas Gresham: „moneda cea rea o alungă pe cea bună", nu este valabilă numai pentru vremea sa – cea a Elizabetei I a Angliei –, ci pentru toate timpurile: la Roma, moneda de preţ se răreşte, cealaltă circulă intens; moneda de preţ adoarme în sipete sau pleacă în străinătate, de unde nu mai revine, ceea ce face să scadă la Roma stocul de metale preţioase.

Italia republicană a suferit de acest grav neajuns ca de o rană care nu avea să se mai vindece. În interior, problema datoriilor, cu reapariţiile ei periodice, este strâns legată de aceste mişcări şi dezordini monetare. Când este vorba 201 de legături externe, cum sunt investiţiile în străinătate, se produc adevărate panici: să amintim, cu titlu de exemplu, teama romanilor cu prilejul războiului cu Mitridate (Ia care face aluzie Cicero în De imperio Pompei) şi speculaţiile antinaţionale ale bancherilor şi împrumutătorilor care, într-un spirit pe care l-au revăzut vremurile contemporane când a fost vorba de „reparaţiile" de după războiul din 1914 – 1918, dau împrumut Cartaginei şi Asiei pentru ca ele să-şi plătească datoriile

către Roma.

Dacă ne îndreptăm privirile spre aceste afaceri băneşti, frumoasa îmbinare a instituţiilor romane se năruie ca un castel de nisip. Roma nu se va putea salva decât prin dictatură.

Capitolul 5

LITERELE, ŞTIINŢELE ŞI ARTELE

t 9 9

Roma se naşte, creşte, evoluează. Ea îşi extinde teritoriul şi influenţa. Dar scriitorii ei – cei mai de seamă – nu sunt romani. În afară de Lucreţiu şi Cezar, ei s-au născut sau se vor naşte în altă parte decât la Roma. Din Grecia Mare vin Livius Andronicus, Naevius, Ennius; din Italia Meridională, Pacuvius, Lucilius, Horaţiu, Ovidiu; Accius şi Plaut sunt umbrieni; Terenţiu este, poate, african; din nordul Italiei vine Caecilius Statius; din ţinutul transpadan vin Cornelius Nepos, Catul, Valerius Cato, Cinna, Furius Bibaculus, Cornelius Gallus, Vergiliu. Când Roma va fi cucerit Mediterana de jur-împrejur, prozatori şi poeţi vor veni din Galia, Spania, Africa, Egipt, Asia Mică. Această literatură, izvorâtă din origini atât de diverse, putea oare să ajungă la o unitate, sau cel puţin să ajungă să aibă nişte trăsături caracteristice predominante?

1. LATINII ŞI LITERELE

S-a lucrat fără preget spre a enumera multele aporturi etrusce, osce, sabine, elenice şi îndeosebi elenistice; s-a alcătuit însă treptat şi o unitate latină, în care transpare vechiul fond italic de realism ţărănesc care nu va fi niciodată ni203 micit.

Realismul latin

Din acest fond ţărănesc se păstrează numele pe care le poartă oamenii: în timp ce grecii evocă gloria, forţa, puterea, porunca, divinitatea, cum o arată, respectiv, numele lui Pericle, Demostene, Cratip, Arhiloh, Teocrit1; numele latine amintesc munca câmpului sau pitorescul comportărilor: Porcius, Ovinius, Fabius, Lentulus, Piso, Claudius, Varus, Strabon, Cicero 2 etc. Abundenţa de cuvinte ţărăneşti în vocabularul latinilor este mare şi au

fost alcătuite, ca dovadă, liste grăitoare. Dar, mai ales, există peste tot un „simţ” al pământului, un „miros” al pământului „mai plăcut decât parfumul brânduşei” (cum va spune Pliniu cel Bătrân) care înmiresmează operele elegiace, Georgicele vergiliene, reveriile lui Iloraţiu şi care se află tainic răspândite în multe alte pagini, în care analiza îl dezvăluie. Şi aceasta se însoţeşte cu un elogiu al muncii câmpului, al bunei osteneli a paşnicului sătean, în stare, când trebuie, să devină un adevărat soldat.

Această muncă pe care un Ilesiod, născut pe glia aspră a Beoţiei, o consideră drept o necesitate dureroasă, impusă de mânia divină, Yergiliu o exaltă pentru frumuseţea ei şi, cântând pământul, cântă sufletul lumii, un suflet prietenos, binefăcător, dătător de viaţă. Dar el ştie, de asemenea, că munca oţeleşte inimile şi că mâinile bătătorite sunt cele care clădesc imperiile.

Când poeţii vor voi să înfăţişeze un univers în care domneşte fericirea, ei vor zugrăvi într-adevăr un univers de pastorală, o vârstă de aur în

1 în greacă, Perikles înseamnă „cel mult glorios”, Demosthenes „puterea poporului”, Kratippos „cel ce struneşte caii”, Archilochos „cel care conduce ceata”, Theokritos „cel ales de divinitate” (N.tr.).

2 în latină aceste nume purtate, ca nume de familie sau supranume, de un şir de iluştri oameni de stat şi de litere derivă de la cuvintele care înseamnă, în ordine „porc”, „oaie”, „bob” (sau, mai degrabă, „încetişor”, cf. Cic. Alt., 10, 11, 2), „linte”, „pisălog”, „şchiop”, „cu picioare strâmbe”, „saşiu”, „(neg ca o) măzăriche” (N.tr.).
204

care primăvara este veşnică: aici, comunitatea ogoarelor nu iscă înfruntări, natura dăruieşte din belşug bunurile pământului, marea nu este brăzdată de corăbiei i, pacea domneşte la umbra lăstărişurilor; toate acestea sunt bucuriile hărăzite unui „om al pământului”.

Bătrâna atelană, versurile fescenine, causticitatea răspândită pretutindeni în satiră, în epigramă, în comedie, toate evocă adevărul vieţii – dar şi al morţii.

Scriitorii îi zugrăvesc pe indivizi, meşteşugurile, stările sociale. Acest realism apare în limbajul personajelor de comedie, în violenţa lui Catul sau în tabloul pe care îl înfăţişează Properţiu când şi-o închipuie pe Cynthia moartă. El este în descrierea înfiorătoare a ciumei, sau a agoniei muribunzilor pe care Lucreţiu o oferă privirilor noastre în această „epopee a viermelui", pe care Victor Hugo o va istorisi cu groază mai târziu.

Din această abundenţă de trăsături precise, pe care lumina pătrunzătoare de sub cerul pur al Italiei pare să le sporească, latinii extrag mijloacele care le servesc la zugrăvirea împărăţiilor lumii de apoi şi a obsesiilor infernului. Oricare ar fi izvoarele din care s-a putut găsi că descind aceste descrieri, s-ar fi adăpat oare latinii din ele, dacă atari trăsături n-ar fi răspuns tainicelor lor aspiraţii?

De fapt, aceşti scriitori nu s-au îndreptat la început spre contemplarea splendorilor supranaturale: aceşti oameni privesc pământul, marea, mai ales omul – oamenii. Ei au în asemenea măsură simţul familiei şi cel al lui Genius, încât nu uită niciodată să le respecte. Pater nu este totuşi în plenitudinea sa civică şi juridică decât pater familias şi, în valoarea sa afectivă, parens. Mâhnirea sau bucuria constă înainte de toate din „a fi pe placul Geniului său" sau a-l dezamăgi; ziua bucuriei supreme este genialis dies. În ceea ce priveşte sentimentul religios, el se va ridica de la cutul Geniului privat la cel al Geniului public şi al Geniului poporului roman, iar când, 205 alterându-se mai târziu, se va mistui în cultul

] u i Aeternitas imperii, aceasta se va face fără să se uite că la bază se află mereu genius-ul fiecărui roman. Până şi în însăşi abstracţia izvorâtă din meditaţia filosofică şi din sincretismele nivelatoare rămâne, neschimbat, sentimentul individualităţii persoanei.

Astfel se explică acele autobiografii de forme diverse, sculpturale, picturale, literare pe care romanii ştiu să le compună, uneori într-un singur rând de inscripţie de mormânt, uneori într-o biografie, deseori într-o lucrare istorică, în care anii se socotesc după consuli. Astfel

trebuie să se înţeleagă tonalitatea specială a liricii latine: nu că Grecia nu ar fi descoperit omul interior, ea care a ştiut să coboare atât de adânc în analiza eului şi care, în tragedia clasică, a ştiut să lămurească atât de subtil pasiunile, încât adesea a servit drept călăuză dramaturgilor epocii moderne. Nu că nu ar fi avut şi ea liricii ei, Alceu, Sapho, Anacreon şi alţii, din care s-au inspirat latinii. Dar, de o parte, era vorba de filosofi care studiază omul prin oameni, de cealaltă, de poeţi care cântă sau care plâng, îndeosebi în epoca alexandrină, iubiri convenţionale, oricare ar fi – pe ici, pe colo, dar în chip trecător – realitatea sau sinceritatea pasiunii lor. La Roma este vorba de fiinţe în carne şi oase: Lesbia, Delia, Cynthia au trăit într-adevăr, se cam ştie cine se ascunde sub aceste nume de împrumut, aşa cum o cunoaştem pe Neera lui Lygdamus sau pe Quintilia lui Calvus. În spatele locurilor comune şi al „temelor” se află adevărul dramei psihologice, povestirea, mărturisirile, mâniile, suferinţele unui om care trăieşte aşa cum este şi care este aşa cum este numai pentru că este el însuşi; astfel, cele mai fine răsfrângeri ale sufletului omenesc şi ale ecourilor lumii, aflate în aceste versuri, au tonalităţi care nu pot fi schimbate între ele.

De altfel, noţiunea jgrecească de theoria (contemplare) este intraductibilă în latină: contemplări a izvorât din ştiinţa augurală; considerare din interpretarea conjuncţiilor siderale. Înconjuraţi de puteri divine, de numina, latinii şi romanii nu-şi puteau desprinde spiritul de ele; literatura era ecoul glasurilor naturii. Care este opera în care prezenţa divină să nu fie atestată, chiar şi când este vorba să se combată spaima de ea? Cum să nu se vadă în acest idealism aparent o formă inversată a realismului, care afirmă această omniprezenţă, acest adevăr existenţial? Un martor al divinităţii ca Yergiliu nu se mărgineşte să relateze apariţii sau intervenţii miraculoase. În zadar simte Yergiliu orgoliul ştiinţei şi preamăreşte fericirea celor care pot învăţa a cunoaşte cauzele, el scapă de îndată acestei îmbătări pentru ca să afirme că o fericire

şi mai mare îl aşteaptă pe cel care trăieşte în mijlocul naturii şi îi cunoaşte pe zeii de la ţară – Pan, Silvanus, Nimfele. O lume întreagă se află între Hadesul elenic şi Tartarul vergilian; în epopeea lui Vergiliu se găseşte ceva ce nu prea oferă epopeea homerică: revelarea misterului umbrelor şi luminile eterne. Unde este strângerea de inimă a grecilor? Ea se exprimă în teama de a nu mai cunoaşte decât întunericul, în care figura umană se pierde, risipindu-se.

Latinii simt foarte bine rodnicele bucurii ale vieţii retrase. Dar ei simt totodată că acest oraş al Romei, plăsmuit în lupte, nu poate trăi în umbra cabinetului de lucru. Chiar şi acolo, otium nu este contemplare.

În Grecia se vorbeşte de politeia, la Roma de res publica. Între cele două concepte există toată distanţa care separă o vedere abstractă a oraşului de simţul realist al unei comunităţi vii, căreia trebuie să i se închine sentimentele, îndatoririle şi actele cetăţenilor şi pentru care – spune Q. Caecilius Metellus Macedonicus, cenzorul din 131 – trebuie să fie acceptată „povara căsătoriei şi a copiilor”. Căci statul este cel pentru care se trăieşte şi se moare; res publica este cea care mobilizează legiunile şi care stabileşte legile; iar fiii sunt crescuţi în vederea „funcţiilor” publice. Se vorbeşte, cum s-a spus, despre „oraşul atenienilor”; nu se spune însă niciodată urbs

Romanorum, ci ciuitas Romană sau res publica Romană. Această ciuitas comandă totul.

Or, în afară de Cato, Cezar şi Cicero, toţi aceşti scriitori s-au îndepărtat de treburile publice; ei nu sunt soldaţi; Sallustiu nu scrie decât în momentul în care este în afara treburilor publice. Operele lor au drept titlu nume tradiţionale – cele ale genurilor: comedii, tragedii, satire, epistole – sau au titluri limitate la obiectul lor; Catul îşi denumeşte versurile de dragoste nugae (fleacuri) şi, chiar şi atunci, se învinovăţeşte singur că se complace în tihnă.

Totuşi, se va zice, Lucreţiu preamăreşte otia dia (divinele răgazuri); Yergiliu este mişcat la gândul acelor otia pe care Octavian i-a îngăduit să le regăsească; Horaţiu

are drept ideal cunoaşterea plăcutelor uitări care şterg urma vieţii pline de griji.

Literatura latină, literatură a otium-ului, a inacţiunii, a răgazului, a odihnei! Ea care a lăudat munca şi mâinile bătătorite! Este adevărat: prin gura lui Cato ea a proclamat că oamenii „nefăcând nimic, învaţă să facă rău" şi a văzut adesea în otium însuşi antinomul lui negotium, adică mai mult decât o retragere din lume, şi anume un rău moral şi un rău social, o trădare faţă de îndatoririle către societate şi Republică sau, cum susţinea Appius Claudius, o apucare pe calea trândăviei. Dar alţii, ca Lucreţiu, ca poeţii elegiaci, ca Horaţiu, au lăudat viaţa rustică – rustican a luat chiar sensul de „a duce viaţa liniştită a omului depărtat de afaceri" – şi sub influenţa unui epicureism sau a unui stoicism cu adaptări (în pofida divergenţelor lor doctrinale) au socotit că fericirea constă în a fi departe de activitatea publică. Poziţie negativă, în care învăţăturii filosofice i se alătură o dorinţă complexă de tihnă. Ar fi însă greşit să nu străvedem dincolo de această dorinţă nevoia de linişte pe care o proclamă aceşti romani, care au neîncetat sub ochi agitaţia politicienilor, răzmeriţele, confiscările, legiunile în marş. Otium devenea o cucerire a libertăţii. Dar obţinerea acestei linişti nu era o renunţare: oricât de multă oboseală intra în atari vederi pacifice, ceea ce voiau toţi aceşti oameni era o pace rezultată din supremaţia legilor, din dominaţia Romei. Misiunea Romei este de a-i învinge pe cei trufaşi. Niciunul din aceşti scriitori, care sunt patrioţi şi exprimă aspiraţiile imperiale ale Romei, nu ar consimţi să frustreze Roma de destinul căruia îi este menită, cu preţul unei tihne vinovate. Acest destin este imuabil şi fără de sfârşit.

Această literatură este în slujba gloriei romane. Roma îşi afirmă prezenţa prin Annales maximi 1 ca şi prin lăudationes funebres 2, prin maximele orgolioase din tragediile lui Livius Andronicus, prin evocările de legende şi de istorie din Bellum punicum al lui Naevius, prin aluziile la obiceiurile şi la evenimentele romane pe care Plaut le presară din belşug în comediile sale împrumutate

de la Grecia elenistică.

Plaut

La Plaut, cunoaşterea literaturii greceşti este considerabilă: adaptările făcute izvoarelor sale, potrivindu-le vieţii romane, se numără cu zecile, ca şi referirile la dreptul Romei. Mai mult: în pofida depărtării care maschează aluziile la evenimentele zilei, erudiţia modernă a putut descoperi anumite versuri militante inspirate din realitatea contemporană. În Miles gloriosus, el evocă încarcerarea lui Naevius cerută de partidul nobililor; în Persa, o glumă pe seama unui

1 Colecţie de informaţii făcute publice, an de an, de către marele pontif şi publicate laolaltă, în toată lungimea lor (de unde numele de maximi: „cele mai mari") de către Q. Mucius Scaevola în 123 înaintea erei noastre Masculin în latină – căci armales presupune libri: „cărţi (redactate) pe ani" – cuvântul a fost împrumutat în română prin filieră franceză, luând de aici şi genul feminin (schimbat prin analogie cu histoires, „istorii") (N.tr.).

2 Discursuri funerare susţinute în cinstea unor mari dispăruţi, prilej de laudă a strădaniilor depuse de aceştia

209 pentru mărirea Romei (N.tr.).

coepulonus, „tovarăş de chef", ne face să ne gândim la epulum Io vis 1 din 199; abrogarea legii Oppia, combătută de Cato, este combătută şi de Plaut în Epidicus şi în Aulularia, iar în Amphitryon şi în Bacchides sunt aruncate săgeţi împotriva Bacchanalelor.

Cu o vigoare catoniană, el expune – împrumutându-le de la Menandru şi Filemon – precepte favorabile vieţii rustice şi economiei ţărăneşti: unui citadin de dată recentă, care tulbură ordinea romană, i se spune în Casina: „pleacă la ţară, în provincia ta". Grecii de curând veniţi la Roma nu trebuie să fi ascultat cu plăcere împunsăturile contra „credinţei greceşti" din Asinaria sau contra enigmelor greceşti de care vorbeşte Stichus, dar poporul roman putea râde, cu mândrie patriotică, de bâiguielile ininteligibile ale barbarului Poenulus.

Aspiraţia romană la glorie apare şi la Ennius: Annales

ale sale sunt o epopee care povesteşte înălţarea Romei începând de la Eneas şi care îi conferă lui Romulus o valoare aproape divină. Poem. de război, aceste anale pun să defileze eroii: Fabius, Scipio, Marcellus, Flaminius, Fulvius Nobilior. Dacă unul sau altul dintre ei nu este în realitate un model desăvârşit – de altfel au stârnit critici acerbe, de pildă cele ale lui Cato –, la Ennius ei sunt înfăţişaţi drept nişte nobili făuritori ai măreţiei romane. Şi Ennius este cel care a formulat ca un oracol maxima republicană care va fi maxima imperială: „moravurile antice sunt cele care fac puterea romană”.

Primii istorici

O generaţie de istorici se va naşte în momentul războaielor punice: Q. Fabius Pictor, L. Cincius Alimentus, P. Cornelius Scipio, A. Postumius Albinus, C. Acilius, M. Porcius Cato. Dintre ei, unii fac istoria în acelaşi timp în care o scriu.

1 Banchet public dat în cinstea lui Jupiter, cel mai de seamă dintre zei (N.tr.).

Această generaţie este însoţită de o escortă de simpli analişti, L. Cassius Hemina, L. Calpurnius Piso Frugi, C. Sempronius Tuditanus, Cn. Gallius, Vennonius, C. Fannius, atenţi să noteze evenimentele legendare, religioase, politice, sociale. Alţii îşi povestesc cursul vieţii sau evenimentele pe care le-au văzut, cum sunt L. Caelius Antipater, Sempronius Asellio, M. Aemilius Scaurus, Q. Lutatius Catulus şi P. Rutilius Rufus, înserând totodată în expunerile lor reflecţii morale şi meditaţii politice.

În tehnica acestei istorii, se pot distinge influenţe greceşti şi elenistice – cele ale retoricii, ale digresiunii, ale descrierii (exphrasis) etnografice sau geografice, epice sau dramatice, în care se recunoaşte învăţătura filtrată a lui Tucidide, a lui Isocrate, a lui Eforos, a lui Theopomp, Clitarhos, Hegesias, Timeu, punerea în valoare deosebită a oamenilor, afirmarea superiorităţii Romei. Scopul urmărit? Să proiecteze asupra oraşului o aură de glorie. Pretutindeni străbate sentimentul că Roma are dreptate, că vechii romani, cei al căror exemplu va fi mereu invocat

şi care sunt temelia lui moş maiorum, a „datinii strămoşeşti”, sunt modele demne de admirat, că toţi au acţionat sau au luptat pentru a face să triumfe dreptul Romei, morala Romei. Mai târziu se va dezvolta o literatură „exemplară”, care pune în faţa diverselor generaţii portretele unor greci celebri. Ea îi va scoate în evidenţă şi pe unii romani: Brutus, Manlius Torquatus, Lucreţia, Cato, Scipio, Fabricius, Mucius Scaevola, Begulus.

Unul dintre aceşti istorici îşi depăşeşte contemporanii prin originalitatea principiilor sale: dacă, în prefaţa sa, Sempronius Asellio face un apel la evocarea marilor oameni ai statului, el cere totuşi să se respingă ceea ce nu este decât analiştică: a proceda altfel, spune el, „înseamnă a spune poveşti pentru copii, şi nu a scrie istorie”.

Din nefericire, nu ni s-au păstrat operele acestui inovator care, presupunând că a izbutit să pună în practică înţeleptele sale intenţii, ne-ar fi dat despre istoria Romei imaginea pe care o aşteptăm şi care nu este alcătuită doar din capriciile aristocraţilor sau din jocurile contradictorii ale diplomaţilor, ci din fapte economice, sociale, religioase, psihologice, care trosnesc pretutindeni ca nişte găteje încinse sub un covor de iarbă uscată.

Elocventa: Cato

Focul mocneşte necontenit. Romanii trăiesc în for. Vorbesc. Literatura latină este o literatură orală. O literatură de oratori. Dar această elocvenţă a fost redusă la un ansamblu de procedee de invenţie, de compoziţie şi de stil, în timp ce nu este vorba decât de mijloace socotite mai apte acţiunii omului asupra oamenilor, şi prin ei asupra lucrurilor, şi de faptul că această estetică oratorică nu este o podoabă, ci o armă, un arsenal de arme, al căror atac exprimă dispoziţiile, impresiile, emoţiile, pasiunile, gusturile în mobilitatea şi în contrastele lor, în luminile şi întunecimile lor. Cu condiţia să ne amintim că această elocvenţă nu-i atinge decât pe auditorii săi. Mai sunt însă şi ceilalţi… cei care nu au fost de faţă ca să audă. O istorie

a elocvenţei romane? Ar trebui scrisă o istorie a emoţiei romane.

Tacit nu a simţit-o mai târziu, când a scris această frază atât de pătrunzătoare: „marea elocvenţă, ca o văpaie, se hrăneşte cu un material solid, este aţâţată de agitaţie şi se luminează arzând”, magna eloquentia, sicut flamina, materia alitur et motibus excitatur et urendo clarescit (Dial., 36, 1)? De ce, încă din 161, senatul Romei i-a alungat pe retorii greci? De ce a reînnoit interdicţia în 91, dacă nu pentru că a văzut în învăţământul lor o „şcoală de neruşinare”? într-adevăr, primii oratori ai Romei, din secolul al III-lea, Appius Claudius Caecus, M. Claudius Marcellus, Q. Caecilius Metellus au vorbit pe şleau, cu veridicitatea necesară timpului lor. Ce alta au făcut continuatorii lor, decât să exprime cu vigoare, în luptele politice, propria lor părere despre oameni şi lucruri – printre alţii Scipionii şi Gracchii? Nu este vorba să trasăm aici tabloul ideilor lor; ele sunt schimbătoare, pentru că ele concordă cu cerinţele momentului, dar ceea ce contează este tonul prin excelenţă roman al exprimării lor. Am expus mai înainte cum s-au arătat a fi aceste idei în conjuncturile economice şi sociale în care s-au aflat aceşti oratori. Există însă şi dominante, era cât pe ce să spun refrene. Iar unii bărbaţi de seamă au ştiut să le facă auzite. De pildă, Cato (234 – 149), un sabin, care merge la război, dar se întoarce la glie: dacă vorbeşte către equites în faţa Numantiei, el laudă munca al cărei folos este durabil şi reprobă plăcerea care trece. Când îşi celebrează triumful, el insistă asupra greutăţilor avute. Când îl evocă pe Antioh în faţa atenienilor, el îl ia în zeflemea pe acest rege care nu luptă decât în scris, cu cerneala şi cu tocul de trestie. El îi reproşează lui M. Fulvius Nobilior, luat în batjocură sub numele de Mobilior, că a dus cu sine în provincia sa „poeţi” – şi totuşi unul dintre ei era Ennius! El îl blamează pe Q. Minucius Thermus că nu-şi socoteşte „pântecele” drept un duşman; el condamnă luxul femeilor, invazia în pieţele Romei şi în oraşele provinciale a unor statui de femei, risipirea prăzilor între mâinile soldaţilor şi ale şefilor, pe

când „cei care fură de la un particular trăiesc în lanţuri”. Întâlnim pretutindeni la el elogiul strădaniei, grija pentru economii, o violenţă neîndurată împotriva celor care neglijează interesele Romei şi nu respectă idealul străbunilor, fie ei şi nişte Scipioni. Dacă vorbeşte astfel – în loc să scrie – este pentru că, după părerea sa, elocinţa este o activitate necesară şi trebuie să te antrenezi pentru ea, ca un atlet în vederea luptelor. Ea este luptă, ca şi istoria – nu cea „genealogică”, nici cea „colonială”, cum le numeşte Polibiu, ci cea „pragmatică”, cea a cuceririlor. Cato, acest sabin din Tusculum, avea săditâ în spiritul său amintirea 213 originilor troiene ale patriei sale, cea a lui Egerius, consacratorul lucus-ului de la Ancia, cea a lui Îi. Manlius dictatorul, cea a cuceritorilor şi a liberatorilor. Trebuie atunci să ne mirăm că el îşi concepe istoria despre Origines ca pe o lucrare de literatură militantă? Totul este inspirat la el, nu de epicureismul materialist sau de academismul sofist, nici de scepticismul dizolvant şi încă. şi mai puţin de aristotelismul enciclopedic, ci de stoicismul cel mai dur, creator de energie, cu care te poţi hrăni pentru a educa un fiu şi a-l îndruma să reziste solicitărilor educaţiei greceşti, pentru a face din el, în for, un cetăţean şi, la armată, un soldat.

În formula care îl defineşte pe orator: un bonus dicendi peritus („un om de bine iscusit la vorbă”), Cato pune accentul pe un bonus, ceea ce echivalează cu o întreagă etică a acţiunii, exprimată în patru cuvinte.

De la Plaut la Terenţiu

După Plaut, mort în 184, iată-l în faţa imensei adunări din teatre pe Terenţiu, mai elegant, mai fin. Şi el are modele, rivali, duşmani: şi el luptă pentru ideile sale care, la prima vedere, nu par decât literare. Dar este vorba de mai mult decât atât: el n-a vrut doar să ridice nivelul ascultătorilor săi şi să-i rafineze prin spectacole mai distinse decât bufoneriile plautine; el a vrut să-i confrunte cu problemele educaţiei, ale căsătoriei, familiei, societăţii. Alţii luptă pe câmpurile de bătaie, el, africanul transplantat şi raliat, este atent la armătura socială a

epocii sale: analizează raporturile patronului cu libertul, ale fiilor cu taţii, ale educatorilor austeri şi ale educatorilor indulgenţi; evocă problemele economice ale oraşului şi ale satului, ale „burgheziei” şi ale meşteşugarilor. Viaţă umilă, fără îndoială, departe de gloria spadelor. El n-ar fi scris, n-ar fi fost aplaudat de elită, în ciuda boxerilor şi a funambulilor, dacă n-ar fi avut parte de succes; n-ar fi fost prietenul Scipionilor – aceşti „războinici” – dacă n-ar fi fost ecoul grijilor contemporane, dacă teatrul său n-ar fi fost oglinda vieţii. 214

Terenţiu nu-i pune nici pe bătrânii săi, nici personajele sale tinere să dialogheze aşa cum o va face Cicero în al său Cato Maior. Timpurile s-au schimbat. Când, în Beautontimorumenos, Terenţiu îi defineşte pe taţi drept oameni nedrepţi, pentru că nu ţin seama de înclinaţiile fireşti ale fiilor lor, când reia această teză în Adelphi, o face pentru că a fost câştigat vederilor liberale, al căror program îl trasează unchiul Adelphilor şi pe care le reprezintă în preajma lui educaţia dată celor din casa lui Paulus Aemilius, opusă celei a fiului lui Cato. Aici se manifestă, într-adevăr, influenţa lui Polibiu şi a preceptorilor de arte liberale, inclusiv a profesorilor greci de cinegetică şi echitaţie, care contribuie la răspândirea conceptului de humanitas, al cărui apărător se face Terenţiu, într-un vers vestit (Beaut. 77: hotno sum; humani nih. Îl a me alienum puto) 1, poate inspirat din Menandru. Este o humanitas care exclude egoismul, condamnă lipsa de măsură, dar cuprinde curtenia, politeţea, blândeţea sufletească, eleganţa sentimentului. Spre a se nutri, această humanitas dispune de resursele primei biblioteci din Roma, cea pe care Paulus Aemilius a adus-o în bagajele sale, după ce i-a luat-o lui Perseu şi pe care o puteau consulta Fabius Maximus Aemilianus, cel adoptat de Fabius Cunctator, şi Scipio Aemilianus, cel adoptat de fiul Marelui African. Această bibliotecă a curţii macedonene fusese organizată încă de Arhelaos (413 – 399), îmbogăţită de Filip şi de Alexandru, el care, în mijlocul expediţiilor sale, neavând nimic de citit îi poruncea lui Ilarpalos să-i

trimită Istoriile lui Filistos Siracuzanul, Tragediile lui Eschil, ale lui Sofocle şi ale lui Euripide, Ditirambii lui Telestos şi ai lui Filoxenos. Nu fusese el oare instruit de Aristotel, care corectase cu mâna sa o copie a Iliadei, păstrată în palatul de la Pella? Căci aceşti macedoneni nu erau nişte barbari! Antigonos Gonatas îl invitase la curtea

1 „Sunt om: nimic din ce-i omenesc nu socotesc străin 215 de mine” (în latină în text) (N.tr.).

să pe Zenon. Demetrios al II-lea, Antigonos Doson, Filip al V-lea, Perseu s-au îndreptat către stoicism, dar şi – mai ales Perseu – spre acel Xenofon din Memorabile, iar Xenofon a devenit unul clin maeştrii gândirii lui Scipio Africanul, atât prin Memorabilele sale, cât şi prin Ciropedie, pe care marele bărbat roman o ţinea întotdeauna la îndemâna sa.

Panaetius

Când Panaetius vine la Roma, către 157, găseşte terenul pregătit şi vederile sale umaniste asupra societăţii se pot desfăşura acolo în voie. Înţelegem atitudinea romanilor faţă de Diogene din Babilon, cu prilejul ambasadei din 155. Venirea sa fu o revoluţie în cadrul stoicismului, ca cea a lui Carneade în cadrul academismului; ea suscita o întoarcere la izvoarele pure, departe de vederile umil practice – şi macedonene – ale tezelor lui Zenon şi ale discipolilor săi, şi era orientată spre obiective mai vaste, spre o concepţie mai cosmopolită şi mai sociologică, cea pe care o elaboraseră Cleante, Chrisip şi Zenon din Tars. Lua naştere, cu modestie, Ia Roma – Roma oamenilor de carte – ideea unei oikumene intelectuale, a unei cetăţi a lumii, căreia Roma, regândind Grecia, putea să-i devină învăţătoare.

Cicero

Iată-l venind pe Cicero: nimeni nu aşteaptă de la noi o analiză a operei sale, nici a artei sale, nici chiar a politicii sale, nici a luptelor pe care le-a dus pentru a salva sau a duce la pierzanie nişte persoane particulare sau oameni publici. Să reţinem de la acest bărbat venit de la Arpinum, dintr-o familie puţin cunoscută, ceea ce a făcut din el unul

din maeştrii umanismului occidental.

Orator, potrivit obiceiului, a fost instruit în filosofie de maeştri ca Filon şi Antiochus; a fost în relaţii cu Diodotus stoicul; a studiat dreptul cu Scaevola; a călătorit ca să se cultive; s-a antrenat în elocvenţă sub Molon şi Demetrius Syrus; a cunoscut oratorii eminenţi ai Asiei; s-a exercitat în declamaţie şi în scrierea în greacă şi în latina şi a pătruns în for cu o cultură întinsă, pronunţând discursuri pe care le declară „bogate în maxime filosofice" şi care sunt revoluţionare prin noutatea lor formală.

El a avut incomparabilul avantaj de a trăi într-o epocă în care, prin faptele de arme, era cu putinţă să priveşti Roma de pe Acropole şi de pe Acropole rostrele din for, şi să-ţi îndrepţi privirile spre răsărit până în Asia, iar de la Pergam până în Galia şi în Spania. Dacă a gândit ca roman, el şi-a extins reflecţiile – ca şi grecii – asupra omului în general, dar luându-l pe omul roman drept centru al cugetării sale strânse. Macedonia, Siria, Egiptul, cu Antigonizii, cu Seleucizii şi cu Ptolemeii lor se istovesc în rivalităţi, ideile orientale pătrund în acest elenism care cucerise Orientul prin armele lui Alexandru, în timp ce aceste slăbiciuni, aceste prăbuşiri repetate pregătesc venirea Romei – şi cucerirea de către ea, spiritul grec de la Maraton şi de la Salamina, animat de suflul libertăţii, s-a înclinat în faţa despotismului oriental şi s-a înjosit să-şi mărturisească servitutea la Pergam, la Antiohia, la Alexandria. Elenul din timpurile eroice a făcut loc lui Graecus un, iar acesta îi va ceda pasul lui Graeculus, acest diminutiv înjositor. Iar aceşti Graeculi vor fi negustori sau pedagogi, care vor transmite Occidentului produsele exotice, formele gândirii şi tehnicile cuvântului. Roma va prelua în Orient ştafeta Macedoniei; ea va face să domnească pacea pe aceste tărâmuri. Clientă a Greciei, ea va duce spre pădurile celtice mărfurile şi gândirea elenică şi orientală. Roma nu va mai fi la Roma, ci acolo unde vor ajunge armatele ei şi nu se va extinde numai Roma singură, ci, odată cu ea şi prin ea, o civilizaţie greco-romană. Această civilizaţie mixtă va reuşi să realizeze – să

actualizeze – virtualităţile popoarelor pe care le înglobează şi ale civilizaţiilor pe care le domină.

În această primă mişcare de civilizaţie – în acest prim umanism – Cicero îşi are locul său. În ceea ce va fi Europa cuvântului şi a gândirii, datorită hazardului transmiterii manuscriselor, Cicero este primul maestru. Nu pentru că ceilalţi ar fi fost demni de a fi nesocotiţi; dar ei au dispărut foarte de timpuriu. Cei care au supravieţuit, scriitori tragici, satirici, comici, chiar şi iirici, sunt umbriţi de prestigiul ciceronian. Marele orator a moştenit toate ideile, toate tehnicile: el a adunat tot ceea ce au spus ceilalţi despre muncă, despre inspiraţie, despre glorie, despre bani, despre drept sau despre drepturi, despre om, despre zei. Şi totuşi, şi-a păstrat independenţa.

Cearta care încă de la Platon îi desparte pe filosofi de retori îi determină să favorizeze în mai mare măsură când dialectica, când psihologia, să atribuie ba unora, ba celorlalţi gloria de a-i fi salvat pe acuzaţi sau de a-i fi format pe oamenii de stat. La urma urmei, Cicero nu se înfeudează nici unei Şcoli. Dacă are aerul că o preferă pe cea a Academiei, este pentru că i se pare că ea oferă, prin înţelegerea ei pentru probabil, un acces la adevăr mai bine adaptat supleţei proprii, iar prin aptitudinea ei de a exersa debitul verbal, o pregătire mai nimerită pentru arta cuvântului. De fapt, lungile liste de oratori pe care îi enumeră în Brutus, cu judecăţi reduse uneori la simple etichete, înşirarea tehnicilor ale căror diviziuni şcolare le tot înmulţeşte în De oratore, după ce a făcut-o mai demult în De inuentione, aprobarea pe care o dă sau respingerea pe care o opune elogiilor acordate înainte de el cutăruia sau cutăruia şi care izvorăsc adesea din vederi politice sau din aprecieri stilistice – toate acestea dau mărturie despre imensa lui cultură şi despre un eclectism anume plăsmuit; dar am greşi atribuind acestor texte o altă valoare decât una de atitudine sufletească şi de finalitate didactică. Ceea ce contează este fundamentul idealului său despre orator. El l-a definit, o dată pentru totdeauna: a învăţa, a plăcea, a mişca.

Acest ideal domină totul: invenţia, compoziţia, stilul, luările de poziţie privitor la aticism şi la asianism, la dialectică şi la stilistică, clar şi schimbătoarea adaptare la viaţă a argumentelor sale, a vocabularului, a ritmurilor sale, a debitului şi chiar a gesturilor sale.

El se adresează unor oameni; ştie că emoţia este mai puternică decât logica, mai viguroasă decât ideea. O istorie a elocvenţei ciceroniene ar putea avea ca subtitlu: Istoria pasiunilor romane în secolul I: acolo ele sunt toate resimţite, analizate, demascate, uneori combătute, alteori trezite. El este la cuvânt într-un moment în care toate activităţile romanilor, urbane şi rurale, pe uscat şi pe mare, pacifice şi războinice, manuale şi intelectuale, materiale sau sentimentale s-au întrepătruns adânc unele în altele. Jocurile christicii, ale sofisticii, ale dialecticii, abilităţile demonstraţiei, virtuozităţile stilului – el le cunoaşte, se serveşte de ele, dar ştie să le măsoare proporţiile pe potriva auditorilor săi.

În fond acest orator este un filosof, dar în această privinţă se vorbeşte de el cu condescendenţă. Desigur, el n-a „scris” dialoguri filosofice decât în clipa în care nu mai putea lupta prin cuvânt. Este oare de ajuns să spunem că numai într-un singur moment ai vieţii sale a simţit nevoia de a se concentra şi aceasta pentru că trăise atât de mult în lumină, încât umbra era pentru el o decădere? Vom spune oare că această filosofie nu era la urma urmei pentru el decât o meditaţie oratorică asupra lecturilor sale, ba chiar o meditaţie lirică asupra vieţii sale?

„Filosofia [este] mama tuturor faptelor bune şi a tuturor vorbelor bune”, spune el în Brutus. Este mândru că Roma a răpit-o Greciei. Dar nu are înfumurarea de a crede că stăpâneşte adevărul: „trăim de pe o zi pe alta, mai spune el; spunem tot ceea ce ni s-a părut probabil”. „Stoicii 219 tăgăduiesc că vreun om este bun, în afară de înţelept. Fie! Dar ei înţeleg o înţelepciune la care niciun muritor n-a ajuns vreodată; noi trebuie să avem în vedere ceea ce găsim în experienţă şi în viaţa obişnuită, nu ceea ce imaginăm sau dorim”. Şi faţă de existenţa zeilor, ca şi

faţă de legile morale, tema supremă, ţinta cugetărilor sale este buna înţelegere între toate neamurile de oameni. Consensus hominum; concordia ordinam., cele două atitudini, cea filosofică şi cea politică, se întâlnesc. Ele implică un fel de perspectivă socială a cunoaşterii, un simţ abstract al universalului, dar, în fapt, şi chiar în clipa în care Cicero pare să-şi fixeze o doctrină definită şi de valabilitate generală, viitoarea mulţimilor care îl înconjură îl răpeşte iar către tărâmul pasiunilor şi accidentelor lor.

În viaţa publică sau privată, ceea ce ajungea în faţa poporului erau, într-adevăr, nu atât nişte programe sau teze generale cât nişte oameni sau mai bine zis personaje cu masca opiniilor ce li se atribuiau. În pofida câtorva principii mari, pe care sintezele moderne cred că le pot dezvălui, în viaţa publică a romanilor există multe idei care s-ar putea numi de moment. Aşa se explică schimbările oamenilor politici, şi anume ale lui Cicero, despre care s-a crezut uneori că se cuvine să fie stigmatizate. Or, nu toţi cei pe care Cicero însuşi aproape că i-a nimicit sub invectivele sale erau în întregime criminalii desăvârşiţi pe care i-a divulgat: un Catilina, un Clodius, un Piso, un Gabinius, un Antoniu au avut admiratorii şi partizanii lor, iar uneori Cicero le-a proslăvit meritele, când vântul bătea în favoarea lor. În vocabular – ca şi între naţiuni – există, într-adevăr, răsturnări de alianţe; adevăratul înţeles al cuvintelor nu se află în dicţionare.

Ca şi contemporanii săi, Cicero a trăit în această lume nestatornică a ideilor şi a oamenilor: în ochii săi, comerţul este sordid, dar are dignitas când este practicat de cavaleri; meşteşugurile sunt de o condiţie nu prea înaltă, dar meseriaşul îmbogăţit care se retrage pe pământul său este 220

vrednic de respect; originea străină nu este prea demnă de consideraţie şi stârneşte chiar dispreţ, dar Balbus din Gades sau Archias din Antiohia au mari merite; soldaţii dacă se află în tabăra duşmană nu sunt decât o josnică soldat mie; ei nu vădesc decât vitejie dacă poartă stindardele cauzei celei „drepte”; libertas este cel mai înalt

dintre bunuri; auctoritas a senatului este garanţia supremă, dar această libertate şi această autoritate nu sunt bune decât dacă au chezăşia unor boni ciues. Cât despre moş maiorum, deşi reprezintă un ansamblu de reguli de drept cutumiar, el este înainte de toate o cartă sentimentală invocată în momentele patetice.

Astfel de remarci duc la scepticism. Toate aceste cuvinte, toate aceste idei au o deschidere variabilă. Dacă ar fi fost păstrate toate textele contemporane cu Cicero, am regăsi, fără îndoială, la adversarii săi aceleaşi cuvinte cu un conţinut opus. Între ideal şi politică este un hiat. Sallustiu văzuse bine aceasta, el care spunea: „cetăţenii sunt numiţi boni şi Mali, nu din pricina serviciilor pe care le-au adus sau nu statului, toţi fiind la fel de corupţi, ci „bun" cetăţean era socotit cel mai bogat şi cel mai puternic, pentru că puterea lui îl ocrotea". Conceptul de libertate, la care se face apel atât de des la Roma – şi în toate taberele – este de fapt un concept negativ: el evocă numai independenţa faţă de tiran, faţă de un dictator, faţă de un partid care nu-ţi place. „Niciodată, va spune Tacit, n-a dorit cineva să-i aservească pe ceilalţi şi să domine el însuşi, fără să se servească de cuvântul libertas şi de alţi termeni specioşi". Printre aceşti termeni specioşi, fie-ne îngăduit să relevăm în Corespondenţa lui Cicero cuvintele otium şi pax, tihnă şi pace, sau în lucrările lui Sallustiu cuvintele virtute şi prietenie. Ca şi speranţa, pietas îşi schimba uneori tabăra. Şi în numele ei s-au înfruntat – şi au murit, cu armele în mână, partizanii lui Pompei şi ai lui Cezar, cei ai lui Antoniu şi ai lui Octa221 vianus Augustus. Humaniores litterae! Cită supieţe în acest comparativ, dar şi, în contextul vieţii sociale, câte rezonanţe de temut!

Cicero este, totuşi, cel care a reprezentat cel clintii moment stabil al acestui umanism deosebit, care porneşte, deci, în bună parte, de la el, atât în durata, cât şi în forţa lui.

Mai întâi, umanismul a fost decantare. Străduinţa grammatiţilor – care au regularizat alfabetul, au normalizat fonetica, morfologia, sintaxa înaintea lui –

făcuse clin limba latină un limbaj adecvat gândirii romane, în care vor fi de ajuns câteva împrumuturi pentru a completa exprimarea unor idei recente sau denumirea unor obiecte noi. Între Plaut şi Cicero nu sunt de fapt diferenţe considerabile de limbă; sunt mai puţine decât între Ronsard şi Bossuet 1. Prin asociaţiile sale de vocabular, Cicero a ales, a promovat, a consacrat; el a ştiut să mlădieze, să călăuzească, să ritmeze fraza; a dat gândirii o formă care, supusă legilor limbii, a devenit o formă durabilă. Aceste cuvinte, aceste întorsături sunt vehicule ale unei gândiri. Fără îndoială, această gândire a fost schimbătoare, deşi în politică, în religie, chiar şi în drept ea a insistat asupra unor teme majore; dar nu aceasta este ceea ce a supravieţuit pretutindeni, la Boma şi în lume. Care este esenţialul? Din toată opera lui Cicero se desprinde această doctrină: cultura generală este temelia instruirii omului, iar calea de acces cea mai dreaptă este cea a retoricii, a „învăţământului-rege”, cum spune cu justeţe H.I. Marrou. O cultură generală, care putea atunci să se pretindă generală, pentru că domeniul cunoaşterii nu era atât de întins încât să nu poată fi cuprins de către o minte luminată, pentru că, din contopirea ştiinţelor de detaliu, învăţământul putea să facă totodată o educaţie, o podoabă şi un arsenal şi pentru că putea desprinde din ele mijloace de acţiune asupra oamenilor şi o regulă de viaţă pentru om. Niciodată expresia „puterea

1 Sau, ar zice românul, între Miron Costin şi Eminescu (N.tr.).

Cuvântului” nu a avut o astfel de pondere în aria păgânismului. Platon şi cultura sa prin filosofie, Isocrate şi cultura sa prin cuvânt, Aristotel şi cadrele sale s-au întrunit în Cicero.

Această oficiere publică şi această cazuistică a elocvenţei, pe care le predaseră şcolile, nu tindeau decât spre o eficacitate cât mai mare a acţiunii asupra emotivităţii auditoriului; ele implicau o psihologie, o logică, o morală, o muzică şi recurgeau la farmece, figurile de stil

care, în însăşi esenţa lor, nu sunt decât modelări ale expresiei, deci ale gândirii, în vederea unor seducţii dominatoare. Au existat şi excese: elocvenţa fiind o devenire, cum ar putea ea oare să li se sustragă? Şi cum să nu se fi ivit rivalităţi între şcoli, dat fiind că elocvenţa este un lucru omenesc şi deci nu poate vieţui în afara timpului şi a spaţiului.

Latinii n-au găsit în cele din urmă, drept echivalent al grecescului paideia, decât cuvântul humanitas, care l-a acoperit pe cel de doctrină. Copilul n-a fost obligat la ciclul studiilor decât în vederea maturităţii sale. Omul grec este artistul care cultivă înţelepciunea şi filosoful care contemplă viaţa şi divinitatea; omul elenistic se încovoaie deja sub moştenirea elenică; el se închide în el însuşi pentru a cultiva rafinamentele sentimentului şi eleganţele artei: romanul, fără a repudia nimic, năzuieşte la acţiune, dar isprăvind cu tehnicianul dezinteresat şi cu contemplatorul cerurilor goale. Şi aici, el este realist ca ţăranii, militant ca soldaţii legiunilor. Oratorul este cea de a treia forţă. În el zace o mentalitate totalitară: în slujba omului sau a Omului. Când creştinismul se va fi întins peste lume, oratorul va crede că îndatorirea sa supremă va fi cea de a sta în serviciul lui Dumnezeu; oratio va deveni rugăciune 1.

Darul pe care Cicero l-a făcut lumii devenind; învăţătorul şcolilor imperiale şi medievale est & inalienabil: el a întemeiat simţul ordinii potrivit

1 IA. imaison (puvântul din originalul francez* N.tr.) r căreia trebuie să-ţi conduci cugetarea, să-ţi modelezi sentimentele, să-ţi echilibrezi frazele; el a impus forme raţionale şi logice, adecvate sentimentului şi ideii; el a inspirat grija pentru justeţe, pentru limită, pentru măsură; el a făcut din claritate manifestarea leală a gândirii. Se cuvine ca, la un moment dat, în împrejurări date, discursul să fie expresia totală a celui care vorbeşte. Astfel se desprinde din „mesajul" său, cum se spune, o filosofie a omului, limitată la omul singur în contingenţele şi implicaţiile sale omeneşti. Dumnezeu nu există în retorica

ciceroniană, sau, cel puţin, Dumnezeul singurătăţilor şi al beatitudinilor pe care îl vor predica apostolii, Dumnezeu care îşi întinde braţele asupra omenirii şi domină civilizaţia ulterioară. Cicero n-a cunoscut strângerea de inimă a centurionului 1: el nu se adresează decât ecumenicităţii oamenilor.

2. LATINII ŞI ŞTIINŢELE

Latinii au arătat prea puţin interes pentru matematica pură, dar s-au dedicat studiului faptelor naturii; două direcţii, în care se regăsesc simţul lor pentru concret şi aversiunea faţă de speculaţie; dar le leagă o punte: simţul utilului.

Etruscii îi orientaseră către finalităţile lumii fizice şi ale fiinţelor vii. Divinaţia care recunoaşte viitorul după semne era pentru ei o ştiinţă fundamentală. Între deus, diuinus şi fr. devin (ghicitor) legătura este directă. Libri Tagetici, Vegonici, Acherontici au transmis mesaje al căror izvor au fost măruntaiele, trăsnetele şi monştrii; ficaţi de bronz sau de ceramică permiteau o iniţiere care îngăduia observaţiile, interpretările, ispăşirile şi coopera la întemeierea oraşelor, la consacrarea altarelor, a templelor, a zidurilor.

1 Este vorba de centurionul care l-a păzit pe Iisus crucificat (N.tr.).

a porţilor, la împărţirea în triburi, curii şi centurii, la alcătuirea armatelor, la încheierea tratatelor. Simţul sacrului a decis asupra simţului a ceea ce este omenesc; el a impus legi, canoane, reguli, pentru ca omul să folosească cel mai bine ceea ce dăruia divinitatea. De unde preeminenţa preotului, care „ştie”, şi pregătirea deschisă de departe structurilor creştine, în care formele juridice ale societăţii vor fi în acord cu riturile.

Cu Grecia au existat contacte, prietenii celebre, filiaţii personale; au fost aduse biblioteci: cea a regelui Macedoniei de către Paulus Aemilius după Pydna, cea a lui Apellicon din Teos de către Sulla, cele ale lui Mitridate şi Tigranes de către Lucullus. Varro, Cicero, Atticus adunaseră numeroase manuscrise. Studiul textelor, de la

Livius Andronicus la epoca lui Augustus atestă, prin bogăţia izvoarelor, o documentaţie considerabilă. Dar era vorba, cum se pare, de colecţii enciclopedice, iar primele publicaţii ale latinilor sunt de resortul acestui gen de instruire. Aceste „enciclopedii" de orientare ştiinţifică au un scop practic şi tind să pună în ordine cunoştinţele, să indice relaţiile, să prezinte aplicaţiile utilitare. Aşa este cu tratatul lui Cato, care vorbeşte despre medicină, despre retorică, despre agricultură, poate despre arta militară şi despre drept; aşa este, mai târziu şi cu Libri IX disciplinarum ai lui Varro, cele nouă discipline, din care, în timpul lui Cassiodorus şi al lui Martianus Capella, se vor desprinde ultimele două, care vor constitui disciplinele formatoare ale inteligenţei medievale, Trivium logic (gramatică, dialectică, retorică) şi Quadrivium matematic (geometrie, aritmetică, astronomie, muzică). Or, aceste enciclopedii – aceste „repertorii de chestiuni" – par să fie contrare înaintării ştiinţelor şi să furnizeze mai curând rapoarte de constatare şi bilanţuri decât imbolduri. Această stagnare n-a putut să nu atragă atenţia: ea a fost explicată prin situaţia politică a romanilor, necontenit în război (dar, de ce să nu inventeze şi aici?), prin absenţa instrumentelor de precizie (dar această lipsă n-a împiedicat nimic în Grecia, în Orient şi în Egipt), prin imobilismul intelectual pe care îl provoca aderarea la sisteme filosofice de împrumut, care aduceau o doctrină statornicită şi un sistem de explicare canonic (dar care îi oprea oare pe adversari să-i facă o critică pertinentă?); imobilismul a fost explicat şi în domeniul tehnicilor prin faptul social al sclaviei care dispensa de căutarea unor ameliorări mecanice. În realitate, niciunul din aceste argumente nu este îndestulător în sine, iar stoicismul, care uneori este făcut răspunzător de această adormire, nu l-a oprit pe Posidonius să deosebească perioadele mareelor şi să lege fenomenul de noţiunea de simpatie universală, care vesteşte teoria modernă a atracţiei.

Mai grave, fără îndoială, au fost pentru ştiinţa romană influenţa misticismului oriental şi seducţia

iraţionalului care se vădeşte în culegerile de Mirabilia [„Minunăţii ale lumii”] şi pătrunde în astronomie prin astrologie, în medicină prin magie, în ştiinţele de observaţie prin iluminismul transformist.

Ar fi o greşeală să nu se ia notă că, în momentul în care gândirea speculativă şi ştiinţele experimentale tind să se dezvolte la Alexandria, ceea ce va fi mai târziu creştinismul exercită deja, prin profeţii săi, o influenţă decisivă. Deja în acel secol al şaselea – înainte de Alexandria şi Muzeul ei –, când în Orient Lao Tze întemeiază taoismul. Confucius confucianismul, Buddha budismul şi Mahāvīra jainismul, trăiesc cei trei profeţi evrei: Ezechiel, Haggai şi Zaharia. Din aceste învăţături vor lua naştere explicaţii cosmologice şi un sistem al lumii care va răsturna gândirea omenească.

Hazardurile transmiterii textelor îngăduie să se ştie că în secolul al VI-lea, printre greci, înţeleptul Anacharsis ar fi inventat ancora de marină cu două gheare, foalele, roata olarului, Glaucos din Chios arta de a „suda” fierul, Chersifron din 226

Cnossos şi fiul său Metagenes tehnicile de transportare a coloanelor şi de anastylosis \ Teodor din Samos nivela, strungul, cheia, lustruirea marmurei, tehnicile de aşezare a unei fundaţii de zidărie într-un teren mlăştinos. Eupalinos din Megara instalează uimitorul sistem hidraulic din Samos, Mandrocles face primul pod de vase peste Bosfor. În medicină, în momentul în care gândirea chineză şi cea iraniană disting speculativ dualismul care împarte lumea în două elemente contrare, Alcmeon din Crotona constată că şi corpul omenesc este afectat de rupturi de echilibru: sănătatea este o isonomia, o „repartiţie echilibrată”, răul este o monarhia, adică o supremaţie unilaterală care distruge acest echilibru. El descoperă nervul optic, sistemul venos, rolul creierului, cel al traheei, în timp ce Democedes din Crotona devine medicul lui Darius şi al Atossei.

Din epoca regală până în secolul al IV-lea

Or, în acelaşi timp, la Roma nu ne este cunoscut

niciun nume de tehnician sau de învăţat: singur, studiul dreptului pare să fi prezentat un interes vădit, cu Papirius, sub Tarquinius Superbus. Ceea ce a rămas din lucrările de construcţie este opera unor necunoscuţi. Dar, în domeniul filosofiei, pe când pe pământul elenic al Asiei sau al Europei înfloresc Tales, Anaximandru, Cleostrat, Anaximene, Xenofan, în Grecia Mare murise de curând Pitagora din Samos, despre care se spune că a „descoperit” noţiunea de cantităţi incomensurabile, armonia sferelor, forma sferică a pământului, şi care, prin distingerea zilelor critice şi prin conceptul de criză deschide calea unor teorii medicale, de la care pitagoricienii se vor ridica la idei filosofice asupra purificării. De atunci datează pentru o întreagă parte a umanităţii antice credinţa mistică în valoarea

227 1 Ridicare pe coloane (N.tr.).

numerelor; de aici porneşte interesul arătat studiului cantitativ al naturii.

Ceea ce va domina epoca următoare este medicina celor doi purtători ai numelui de Hipocrate, cel din Chios şi cel din Cos, matematica lui Oenopide, a lui Hippias, a lui Teodor din Cyrene, a lui Antifon şi a lui Bryson, fără a uita astronomia lui Filolaos, a lui Hicetas şi a lui Meton. Este secolul lui Socrate – şi al socraticilor. Or, acest secol al V-lea, nu aduce încă la cunoştinţa noastră numele nici unui roman: doar bărbaţi din Italia Meridională, în întregime elenică, au lăsat o. amintire: Parmenide şi Zenon, care sunt din Elea, şi Empedocle, care este din Agrigentum. Tot dreptul este cel care pare să trezească interesul la Roma: în timp ce în Creta sunt elaborate legile de la Gortyna, în urma celor ale lui Solon, romanii noştri le pregătesc pe cele care se vor chema Legile celor XII Table.

Generaţia lui Platon îl vede născându-se la Tarent pe Archytas, un iniţiator în mecanica teoretică şi care studiază aritmetica, geometria şi proporţiile armonice, din care face ştiinţe distincte. Ecfante din Siracuza susţine că pământul, centru al lumii, se mişcă faţă de propriul său centru spre răsărit. Ştiinţa rămâne grecească: lucrurile

stau la fel în epoca următoare, cea a lui Aristotel, a lui Pyrrhon, a lui Epicur, a lui Zenon din Kition; cel mai mare teoretician al muzicii, Aristoxene, este un grec din Tarent; şi el este orientat spre Grecia.

Iar la Roma? Acolo se află Appius Claudius Caecus, după care s-au numit Aqua Claudia şi Via Appia: nu se poate face din el niciun iniţiator revoluţionar, niciun inginer.

Din secolul al III-lea până în vremea Imperiului

Dar iată începuturile secolului al III-lea; le domină Euclid, precum şi Aristarh din Samos, care lansează prima ipoteză asupra heliocentrismului, şi Aratas din Sicyona, pe care îl va traduce Cicero. În timp ce Roma este ocupată cu

războaiele, Megasthenes descrie India, Manethorl compune istoria Egiptului, Berossos pe cea a Babilonului, Timeu pe cea a lui Pyrrhus şi pe cea a Siciliei. Istoria lumii este redactată pe atunci de un sirian, de un egiptean, de un babilonian, de un sicilian, cărora macedoneanul Crateros le adaugă aportul său compilând decretele Atenei.

Dar aceasta este, de asemenea, epoca în care că reii din Alexandria – cei şaptezeci – întreprind traducerea greacă a Scripturilor, iar aceste Scripturi vor domina gândirea Occidentului.

În timp ce Sostratos construieşte farul din Alexandria, iar Arhimede lucrează la Siracuza, răsare din umbră primul nume de medic stabilit la Roma: Archagatos, un peloponezian. Istoricii noştri „romani”, Q. Fabius Pictor şi L. Cincius Alimentus scriu încă în greacă: sunt aproape trei sute de ani de când Tarquinius Superbus a părăsit Oraşul!

Atunci, în această Romă, în care elenismul pare să se fi instalat până într-atât încât domina, după toate aparenţele, inteligenţa oamenilor de litere şi a oamenilor de gust, ba şi a unor bărbaţi politici, în care un Scipio primeşte în cercul său un raliat ca Polibiu, în care izvoarele de artă elenice şi elenistice fertilizează solul latin

– în această Romă apare Cato, unul din adversarii noului elenism. Pentru prima dată, poate, în faţa acestui „cerc” al Scipionilor elenizaţi, se întâlneşte un efort latin de independenţă intelectuală – adică ştiinţifică. Fără îndoială, Elada îşi păstrează avansul, dar învăţaţii sunt de o mai mică anvergură decât înainte: nu că matematicianul Ilypsicles, un alexandrin, şi discipolii sau continuatorii săi (Zenodoros, Perseus, Nicomedes, Diocles) ar fi lipsiţi de însemnătate, nici astronomul babilonian Seleucos, care a semnalat legătura dintre mareele Mării Roşii şi poziţia lunii în ciclul zodiacal şi care a susţinut teoriile heliocentrice ale lui Aristarchos, nici Ctesibios din Alexandria care a făcut să progreseze ştiinţa 229 hidraulicii, nici Serapion din Alexandria, care este un medic. Dar în partea romană există o străduinţă către ştiinţa pământului, în sens mai strict către agronomie. Cato a dat despre agricultură o imagine care în vremea sa este o revoluţie. Nimeni nu pusese încă atâta preţ şi nu arătase atâta interes pentru glie, pentru legăturile dintre anotimpuri şi pământ, pentru folosirea tehnică a resurselor agrare. Departe de vastele teorii cosmologice, acest sabin vorbeşte din experienţă: De agricultura a sa este o adevărată Introducere în agricultura experimentală. Şi acest lucru este latin.

Impulsul este dat. Roma a ieşit din încurcăturile ei italice şi punice. Totuşi, cercetarea ştiinţifică este încă alexandrină, cu Hipparh şi aplicaţiile sale ale epiciclurilor şi ale excentricelor la explicarea mişcării planetare, cu teoriile sale despre precesiunea echinocţiilor, cu deosebirea făcută între anul sideral şi anul tropical, cu lucrările sale asupra eclipselor, cu descoperirea unei stele în constelaţia Scorpionului, cu inventarea trigonometriei, ce-i aparţine. Cercetarea este bizantină cu Filon, pneumaticianul: ea este pergameană prin cercetările de botanică ale lui Attalus al III-lea Filometor, care vor fi utilizate de către Varro, Columella şi Pliniu; ea este punică prin Magon, ale cărui lucrări senatul roman pune să se traducă şi care va inspira agronomia latină. Ea este atică

prin Athenaios, al cărui tratat despre maşini îl ajută pe Vitruviu, sau cu Hermodoros din Salamina, care vine să edifice clădiri şi docuri pe malurile Tibrului.

Această deschidere spre ştiinţă a început deci cu tehnicile. Ea va beneficia, în secolul I înainte de era noastră, de delimitarea dintre Roma, Grecia şi Orient, ce a urmat victoriei armelor. Nu mai este vorba de a respinge influenţa grecească în afara hotarelor latine, ci de a o asimila, de a o regândi sau chiar de a exporta în Grecia anumite cuceriri ale Romei, dat fiind că-l vedem pe Cassius Dionysius, un om din Utica, traducând în greacă tratatul lui Magon pe care îl luaseră în stăpânire romanii. Lumea mediteraneană a devenit romană; oamenii mari ai vremii sunt Cicero şi Cezar, dar şi Lucreţiu. Iar Lucreţiu reprezintă atomismul occidental timp de mai multe secole şi tot ceea ce decurge din această atitudine de spirit faţă de problema lui Dumnezeu. Posidonius este din Apamea, dar moare la Roma: el nu numai că a răspândit un stoicism potolit, ci a propus noi măsuri ale pământului, ale diametrului soarelui şi ale distanţei până la el; observă seismele şi vulcanii; explică fluxul şi refluxul prin acţiunea îmbinată a soarelui şi a lunii; face prima relatare asupra apariţiei unei insule vulcanice în arhipelagul Lipari. Dacă Nigidius Figulus are o pasiune pentru astrologie, el studiază şi sferele, regimul vânturilor, structura vieţuitoarelor. Când Heron din Alexandria – care a inventat sifonul, eolipilul orga hidraulică, termoscopul, fânt. Îna care îi poartă numele – vrea să îmbunătăţească măsura pământului, el nu-şi stabileşte calculele ca Eratosthene (harta 10) între Syene şi Alexandria, sau între Alexandria şi Rodos ca Posidonius, ci între Roma şi Alexandria, folosindu-se de observaţiile aceleiaşi eclipse de lună făcute de alţii în cele două oraşe. Formula sa de calcul al ariei triunghiulare în funcţie de laturi va fi folosită de către agrimensores 2, latini, la fel cum metodele sale de măsurare a volumelor le vor servi arhitecţilor Romei în stereometrie. În medicină, Asclepiades este din Bitinia, dar lucrează la Roma; el introduce atomismul în explicarea

bolilor, pe urmele unui anume Aegimios din Elis şi ale lui Erasistrates, primul specialist al circulaţiei; în chirurgie, el este inventatorul traheotomiei. Alături de el, un tarentin, Heraclides, compune primul tratat de medicină veterinară şi experimentează, pe lângă piper şi scorţişoară, terapeutica prin opiacee;

1 Eolipilul = o sferă de metal goală, umplută cu apă, având două deschideri prin tuburi diametral opuse şi curbate în sens contrar. La înfierbântarea apei, vaporii emişi provocau rotaţia sferei (N.tr.).

231 2 „Măsurătorii terenurilor" (în latină în text) (N.tr.).

un alt tarentin (P), Glaucias, tratează erizipelul, inventează bandajul care îi poartă numele şi introduce scaietele în farmacopee.

Cezar, militar care cunoaşte importanţa în războaie a serviciului sanitar, îndeosebi în chirurgia oaselor, acordă în 46 dreptul de cetăţenie tuturor medicilor străini care profesează la Roma. La Carnuntum (în Panonia) şi la Novaesium (pe malurile Rinului), resturi de construcţii par să poată fi interpretate ca fiind spitale din secolul I.

Dar adevărul final va fi spus de Cicero, vorbind despre matematici: „Noi am limitat matematicile la arta măsurărilor practice". Într-adevăr, romanii şi-au îndreptat străduinţele de perfecţionare către abace, dioptre 1, hodometre2 şi gnomoane3, toate instrumente de origine grecească, precum şi spre instalarea generalizată de cadrane solare, cunoscute încă din secolul al III-lea şi din care le putem lua drept exemple pe cel din 164 înaintea erei noastre şi pe cel de la Aquileia, care datează din vremea Imperiului.

Este oare necesar să amintim, mărginindu-ne la epoca republicană, lucrarea ordonată de Cezar privind calcularea timpului, care a dus, cu ajutorul lui Sosigenes, la reforma calendarului, o reformă care avea să fie respectată în Occident până în secolul al XVI-lea, iar în Rusia până la o dată şi mai recentă? Este un calendar care a statornicit timp de secole activitatea oamenilor, până ce

ritmul zilelor şi al nopţilor va fi ordonat la rândul său de clopotul mănăstirilor, iar săptămâna va primi de la Roma şi de la creştinism numele păgân al zilelor sale lucrătoare şi numele creştin al zilei ei de odihnă!

1 dioptră: instrument de măsurat înălţimea sau distanţa prin măsurarea unghiurilor (N.tr.).

2 hodometru: instrument de măsurat distanţa parcursă pe jos sau cu un vehicul (N.tr.).

3 gnomon: instrument de astronomie şi topografie; cadran solar (N.tr.).

Explorarea lumii

Mai există şi o altă ştiinţă: cea a pământului şi a lumii.

Un popor, care, doar în perioada republicană, în care îşi construieşte cu greu temeliile destinului său, a cucerit nu numai Italia, ci şi Galia, Spania, marginile africane, ţărmurile Egiptului, Grecia Continentală şi peninsula ei, care şi-a împins armatele spre Britania şi Germania, spre Balcani şi Asia Anterioară, a adus acasă din aceste încercări o adevărată recoltă de cunoştinţe etnografice şi geografice.

Roma a practicat foarte târziu navigaţia. Faţă de ea Cartagina, desigur încă din secolul al V-lea, îl lansase deja pe Hannon cu cele 60 de corăbii ale sale dincolo de Coloanele lui Hercule, spre coasta occidentală a Africii, până la 29° latitudine şi la 2 600 de mile de Gibraltar, în dreptul Sierrei Leone. Către aceeaşi epocă, un alt cartaginez, Himilco, ar fi atins Insulele Cositorului, Cassiteridele. În secolul al IV-lea, un grec, Scylax din Caryanda, ar fi făcut înconjurul Mediteranei şi şi-ar fi împins carenele până în nordul Pontului

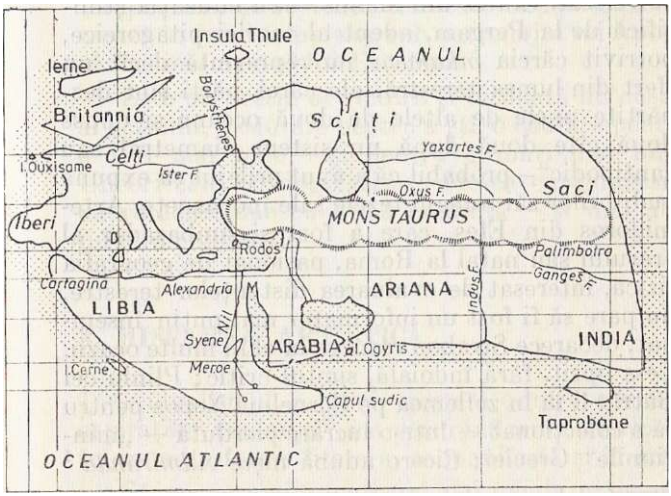

10. Harta lui Eratostene (sec. III î. era noastră)

Euxin. Dar încă de multă vreme, călătorii ca ale lui Ulise cutreieraseră bazinele mediteraneene…

Un grec din Occident, Pytheas, preia ştafeta în secolul al IV-lea şi pluteşte spre nordul Britaniei, poate până în preajma cercului polar; el a măsurat influenţa lunii asupra mării şi a notat înălţimea maximă a soarelui la Marsilia la solstiţiul de vară. În timp ce Nearchos, amiralul lui Alexandru, coboară Indusul şi pătrunde în Golful Persic, sicilianul Dikaiarchos se apucă să calculeze lungimea circumferinţei pământului pe care o evaluează a fi de 300.000 de stadii. În secolul al II-lea, Agatharchides din Cnidos se îndreaptă spre Etiopia şi Arabia, scrie o Geografie a Asiei în 10 cărţi şi o Geografie a Europei în 40 de cărţi; în sfârşit Polemon se instituie călăuza călătorilor străini care vizitează Grecia.

Iar la Roma? Aluzii, ici sau colo, privind expediţii militare, arată că soldaţii fuseseră precedaţi de negustori în Galia, în Spania, în Germania, în Africa, în Asia Anterioară; Sertorius a ştiut despre existenţa unor insule oceanice (Madeira?) prin marinari din Spania; Sallustius şi Cezar au făcut digresiuni asupra pământurilor pe care le-au cutreierat. Crates din Mallos – cu educaţia ştiinţifică de la Pergam, adept al teoriei pitagoreice, potrivit căreia oikumene nu reprezintă decât un sfert din lumea terestră,

ale cărei părţi sunt despărţite unele de altele de două oceane şi opuse două câte două după un sistem diametral sau „antipodic”-probabil că a avut prilejul să expună auditorilor săi romani tezele sale îndrăzneţe. Artemidoros din Efes, care a fost şi ambasador al oraşului său natal la Roma, pasionat de geografia fizică, interesat de evaluarea distanţelor terestre, nu pare să fi fost un informator mai puţin însemnat, deoarece Strabon recurge la el în multe ocazii. Le-a lipsit, fără îndoială, simţul critic; Pliniu cel Bătrân îl ia în zeflemea pe Cornelius Nepos pentru că a colecţionat – într-o lucrare pierdută – „minciunile” Greciei; Cicero adună nişte Admirânda 1

1 „Minunăţii ale lumii” (în latină în text) (Nf.tr.).

şi compune o Chorographia; Varro redactează note despre ţărmurile maritime şi estuare, despre praguri sub apă şi curenţi; omonimul său Yarro Atacinus scrie o Chorographia, clin care nu ne rămâne decât o aluzie târzie a lui Cliarisius.

Iar Roma însăşi nu apare pentru prima dată într-un text grec decât la mijlocul secolului al IV-lea, în Periplul lui Scylax cel Tânăr! Astfel stau lucrurile cu toate cele ce se ştiu din texte, din fragmente de texte şi din aluzii. Această fărâmiţare recomandă prudenţa. Mai sunt însă şi atâtea pe care nu le ştim: acea mulţime de observaţii care nu au fost consemnate, care au călăuzit activitatea oamenilor şi al căror număr, a căror amploare, al căror interes sunt totuşi sesizate printre aserţiunile unui Cato, ale unui Varro, mai târziu ale unui Seneca şi ale unui Pliniu. Este vorba de activităţile de toate zilele, îmbunătăţite prin ingeniozitatea unui cercetător sau a unui utilizator; de activităţile mai rare ale marilor tehnici, ale meşteşugurilor; de folosirea mineralelor şi a corpurilor organice; de activităţile relative la fiinţele vii, de la naştere şi până la moarte, (activităţile magice, obstetrice, medicale, chirurgicale, terapeutice) şi de toate cele care se mai concentrează în jurul templelor sub patronajul lui Apolo, al Lucinei sau al lui Esculap!

Este un destin al gândirii şi totodată un destin al

acţiunii, o căutare pentru a şti, o căutare pentru a trăi mai bine – şi pentru a muri mai bine. Uneori cam cu dogmatism; adesea cu empirism, cu rătăciri, dar cu bună credinţă – şi mai ales nu fără credinţă.

3. MIŞCAREA ARTISTICĂ

Individualismul, a cărui creştere o întrevedem în aspiraţiile ţărăneşti şi a cărui înflorire transpare în anumite forme literare, se manifestă şi în arte.

Să nu ne mai întoarcem aici nici la preistorie nici la protoistorie, nici la arheologia veneţilor, a picenienilor sau a enigmaticilor iapigi, nici chiar la colecţiile din Malta sau din Sardinia nuraghilor oricare ar fi înrudirea sau influenţa orientală care s-ar distinge în ele. Ceea ce, referitor la Roma, nu pare a putea fi pus la îndoială este, pe de o parte, domeniul etrusc, pe de alta, domeniul „grec” din Italia Meridională şi contactul lor cu o artă băştinaşă. Totuşi, vedem Lupoaica de pe Capitoliu sau Efebul Sciarra de pe Ianicul legaţi de savanţii noştri, una de Grecia sau de Etruria, celălalt de grupul etrusc sau de arta italiotă, în timp ce se discută despre data Arringatore-lm 2 florentin sau despre Himera din Arezzo, iar săpăturile din Lemnos vin să complice, prin datele lor egeene, corelaţiile etrusce. Probleme ale tumulilor, sisteme de construcţie circulare sau în patrulater, arhitectura bolţii, folosirea bolţarului, amenajări şi mobiliere funerare, religioase şi civile, fără a mai vorbi de sculptură, de arta cizelării, de pictură, au dus la deosebirea zonelor septentrională, mijlocie şi meridională, în care Roma ar fi servit drept catalizator între Chiusi, Perugia, Fiesole, Yolterra, Populonia, Vetulonia, pe de o parte, şi care, Veii (unde unora li s-a părut că regăsesc tipuri anatoliene), pe de altă parte. Tarquinia, Volsinii, Yulci, în sfârşit Marsiliana nu ar fi ignorat influenţa Greciei Mari sau a Corintului.

Nu poţi însă lămuri demersurile artei limitându-te la comparaţii tipologice extratemporale; întemeiera Corsicei de către faceenii din Massilia, expulzarea Tarquinilor în 509, atacul perşilor asupra Asiei Mici şi a insulelor egeene, eşecul perşilor la Salamina, cel al punilor la Himera – în

aceeaşi zi, după Herodot –, cel al etruscilor la Cumae în 474, invazia galilor din 387/386, cucerirea ulterioară a oraşului Volsinii (265) şi a localităţii Civită Castellana (221), întregind pe cea a cetăţii Yeii (392), toate acestea au provocat fie exoduri de artişti şi migraţii de „teme", fie, dimpotrivă.

1 Donjoane tronconice din blocuri de piatră, specific sarde, aparţinând epocii bronzului (N.tr.).

2 „Oratorului" (în latină în text) (N.tr.). 236

Întârzieri şi baterea pasului pe loc. Astfel pot fi înţelese diferitele faze ale artei etrusce, ce merg de la tehnicile şi de la tipurile aflate în legătură cu arta greacă, ba şi cu cea cretană, la grupul din secolul al V-lea, în care se pot recunoaşte legăturile atice, şi la grupul din secolul al IV-lea, în care influenţa elenistică este vădită; astfel se pot explica şi anumite înrâuriri de tip „celtic" în decoraţie.

Vin apoi căderea Tarentului în 272, cea a Siracuzei în 212, cea a Cartaginei în secolul al II-lea, urmate de expansiunea romană în bazinul Mediteranei şi atunci se dezvoltă un fel de internaţionalism artistic în care, în pofida variantelor „provinciale", domină la Roma un realism expresiv.

Realismul

Acest simţ al realului se îmbină cu aspiraţiile autohtone. Se păstrează scenele legendare greceşti în grupurile de teracotă, în decorarea vaselor de lut, pe urne şi sarcofage dar, cum a spus Beazley, este vorba mai puţin de o imitaţie mecanică, decât de o alegere intenţionată, şi mai puţin de un ornament cultural, decât de o evocare deliberată a eroilor şi a eroismului. Ceea ce mă izbeşte la aceste urne şi la aceste sarcofage este mai puţin demonul etrusc care vine să se amestece uneori printre eroi, cât bustul şi mai cu seamă capul decedatului care, în realismul său, continuă canoanele elenistice, dar îl autentifică, îndeosebi, pe individul reprezentat şi îi dă înfăţişarea proprie, care nu este „greacă".

Fără îndoială, realism. Savanţii moderni discută spre a stabili dacă el este indigen sau împrumutat:

„romanolatria” se opune elenolatriei. Nu se poate tăgădui că portretul realist nu este monopolul romanilor şi că i se găsesc exemple sub toate cerurile. În secolul al V-lea grecesc ne stau mărturie Temistocle din Ostia, al cărui original ar data din 470, Anacreon de pe Acropole din 440, 237 capul de bronz de la Cyrene, Pericles al lui Cresilas şi multe altele. Este îngăduit să se evoce şi statuileportrete ale seleucizilor şi ale lagizilor şi numeroasele mărturii numismatice din epoca elenistică. Aceleaşi observaţii în privinţa teracotelor de la mijlocul secolului al VI-lea care decorau sarcofage (Muzeul Gregorian din Vatican) sau privitor la urnele canopice de la CMusi, care prevestesc indirect busturile-portrete romane. Urna de la Arezzo (Museo Civico), cu un cap având faţa ovală, gura bine desenată, ochii cu privirea dusă departe, este un exemplu grăitor: această artă, legată de ideile religioase asupra lumii de dincolo de mormânt, tinde să facă să retrăiască în ochii celor vii trăsăturile defunctului. Spre sfârşitul secolului al IV-lea, alte figuri ca cele care împodobesc urne şi sarcofage dau mărturie despre permanenţa şi dezvoltarea acestei arte expresive şi pitoreşti, despre acest realism, în care corpul obezului (Muzeul arheologic de la Florenţa) sau acea Lartha Seianti de la care (British Museum), datată în jurul anului 150, marchează o opoziţie între două tehnici: prima, a cărei execuţie este grosolană, este de un realism caricatural, cea de a doua are graţie, o graţie naturală, evocând o „persoană”. Lada de cenuşă funerară de la Volterra, cu cele două personaje culcate, soţul cu aer mirat, soţia cu atitudine dojenitoare, este o adevărată scenă de căsnicie, în care dominaţia soţiei pare să le prefigureze pe doamnele autoritare, amestecate în politică, din epoca ciceroniană. Este o trecere de la naturalism la verism, din care nu lipseşte spiritul caustic Italum acetum.

Aceste modele găseau pe solul italic un mediu cu atât mai prielnic, cu cât cultul strămoşilor se manifesta acolo prin imagines, poate ca o supravieţuire evoluată a superstiţiei faţă de craniul decedaţilor. Nu că ar trebui să

derivăm de aici în întregime arta portretului, dar imaginile strămoşilor, păstrate cu pietate acasă, nu atestă numai un cult al amintirii şi respectul faţă de o memorie; ele tind să reproducă trăsăturile celor dispăruţi şi cei care le poartă la ceremoniile funebre pe propria lor faţă mimează umbletul strămoşului; 233

contrar Egiptului, care aşază portretul în mormânt, sau Etruriei, care îl fixează de monumentul funerar, la Roma portretul rămâne în casă. Când progresele artei permit să se ajungă la o reprezentare cât se poate de expresivă, artiştii tind către această exactitate, către această „readucere la viaţă”.

Există şi teracote romane, în care expresia are o prospeţime ce pare să redea copia unei fiinţe vii cu faţa schimbătoare: minunatul cap de bărbat de la Muzeul din New York, cutare adolescent zâmbitor, cutare bust de femeie, cutare barbar de la Vatican au un adevăr concret şi unii savanţi au găsit în ele o reflectare a artei campaniene, care împărtăşeşte aceeaşi grijă pentru verism şi pentru realism.

Cele mai tipice-şi cele mai revelatoare pentru discuţia noastră – sunt acele busturi votive din teracotă ce sunt datate între secolul al III-lea şi epoca lui Augustus şi care au fost găsite la Cerveteri şi la Tibur, ca şi la Capua: ele vădesc urmele tiparului care le-a format, dar sunt înzestrate cu semne particulare, barbă, sprâncene, păr, riduri, adăugate sau modelate ulterior, pentru a desena într-un chip mai exact trăsăturile unui personaj cunoscut. Exemple surprinzătoare, în care se îmbină un fel de industrie de atelier cu un simţ de adaptare la destinatarul izolat, în care arta copierii se mecanizează, dar în care se exprimă personalităţile, cea a modelului şi cea a artistului.

Astfel se explică numeroasele copii de statui de divinităţi cu poze tradiţionale sau de bărbaţi, de femei, de tineri, comparabile între ele – din marmură şi din bronz, de mărime identică sau de formă redusă –, care îşi au modelele sau replicile pe vase sau pe geme şi care, printr-un detaliu al draperiei sau al gestului, primesc un accent

personal, dat, fără îndoială, de către un artist la cererea cumpărătorului sau a amatorului. Aceste copii sunt şi mai numeroase la obiectele din argint, fabricate de artişti ale căror nume le-a păstrat Pliniu: Pasiteles.

Posidoniuă din Efea, Hedystrachides, Pytheas, Teucer, Zopyros. Mai multe cupe şi oglinzi dezvăluie, de asemenea, numele lui M. Domitius Polygn [ot] os, al lui Sabeinos, al lui Cheirisophos, la i el cum inscripţiile îi reamintesc pe G. Cornelius Philonicus, pe Claudius Hymenaeus, pe M. Canuleius Zosimus şi pe C. Fulvius Phobus. Metoda s-a extins la obiecte ceramice, la plăcile decorative din teracotă, la stucurile de perete, la monede.

Dacă suntem destul de bine informaţi despre pictura etruscă, cunoaştem puţine lucruri, şi pe acestea datorită scriitorilor, despre pictura „romană" primitivă: un Fabius ar fi decorat templul lui Salus în 302, „un roman" scuturile depuse de Appius Claudius în templul Bellonei; un altul ar fi împodobit templul lui Esculap, şi iarăşi altul pe cel al lui Consus.

Simţul duratei în domeniul sub ectelor istorice, romanii noştri au fost induşi să trateze teme în legătură cu istoria naţională: portrete de şefi militari, scene de luptă, evocarea provinciilor supuse. O cunoaştem pe cea de pe Esquilin (sfârşitul secolului al II-lea înaintea erei noastre) unde apare o scenă de război ce pare să-i arate încăieraţi, potrivit inscripţiilor, pe Q. Fabius Maximus Rullianus, generalul celui de al doilea război samnit, şi pe adversarul său Fannius: detaşându-se pe un fond deschis, conturate cu linii precise în faţa unui zid de oraş, unde se distinge deja simţul pentru adâncime, aceste figuri tind să exprime şi ele, în simplitatea lor, mai curând fizionomii de indivizi, decât tipuri abstracte. Pliniu cel Bătrân notează că Paulus Aemilius l-a îndemnat pe atenianul Metrodoros să picteze triumful său macedonean şi ne-au rămas câteva scene de luptă în amfiteatre, figuri legendare ca Romulus şi Eneas, scene mitice în legătură cu întemeierea Laviniumului, a Albei şi a Bornei. Cine le sunt autorii? Se ştie doar că Pacuvius a decorat templul lui Hercule de la Forum

Boariwn în prima jumătate a secolului al II-lea, că la aceeaşi epocă nişte greci angajaţi la Roma, M. Plautius Lykon, Metrodoros cel deja amintit, Demetrios din Alexandria, Theodotos au executat acolo diverse lucrări. Se citează chiar şi o femeie, Iaia din Kyzikos, dar, pe cât se poate judeca, aceşti greci romanizaţi lucrau după „tipare" elenice. Totuşi, respectarea acestor „tipare" nu pare să fi fost servilă şi să fi stins orice urmă de independenţă. La Ruvo, la Paestum, la Capua Vetere, la Nota, la Cumae se păstrează picturi databile din secolul al V-lea până în al III-lea: prima serie reprezintă 36 de personaje (femei, efebi şi cithared); a doua, consacrată unui războinic, evocă jocuri funebre şi atrage atenţia prin precizia dramatică a detaliilor şi prin realismul rănilor sângerânde; a treia, cea de la Cumae, de o factură mai simplă, înfăţişează un tip de femeie samnită cu forme greoaie şi de un lux ţipător; contrastul în care se află >cu fata zveltă care stă lângă ea nu este cu siguranţă o pură invenţie.

În secolele al III-lea şi al II-lea, romanilor le-au plăcut şi peisajele naturale, porturile, ţărmurile, râurile, izvoarele, păduricile, turmele, păstorii, colinele şi templele. Abia la sfârşitul Republicii, în vremea lui Vitruviu, se vor vedea apărând subiecte monstruoase sau fantastice, revenirea la realia nefăcându-se decât în epoca lui Augustus.

Nu putem uita nici coincidenţele alexandrine şi latine din decoraţiile deliene sau din cele de la Casa dei Grifi, din casele de la Pompei sau, mai târziu, lucrările lui Fabullus la Domus Aurea 1, cunoscute prin amintiri literare.

Decoraţia de teracotă tinde să se restrângă în secolul al II-lea, deoarece M. Cato, protestând contra luxului în 195, regreta dispariţia ei. Într-adevăr, marmura triumfă: ea este durabilă; ea răspunde nevoii de eternitate.

1 Marele palat imperial ridicat de Nero (N.tr.).

În 146, templele construite pe (-impui lui Marte pentru Caecilius Metellus de către Hermodoros din Salamina sunt de marmură; răspândirea statuilor era atât de mare, încât a trebuit să se ridice din for, zece ani mai

târziu, statuile care se îngrămădiseră în el.

Capul din peperino încoronat cu lauri (Mormântul Scipionilor, Vatican), cel al unui roman din vremea Republicii, găsit la Praeneşte (Muzeul din Berlin), cel al lui Sulla (?) de la Gliptoteca din München, cele ale bătrânilor din Muzeul Torlonia, din Muzeul de Istoria Artelor de la Viena, din Muzeul d'Este şi de la Muzeul din Torino concordă cu frumoasa figură din Albertinum de la Dresda, care pare o copie de mască mortuară, pe atât de bolnăvicioasă îi este slăbiciunea, cu ochiul stâng deviat, obrajii scobiţi, nasul surpat.

Mai elaborate, marmurele ale căror da ce se înşiruie de la sfârşitul secolului al II-lea până în prima jumătate a secolului I ar putea să lase să se creadă că sunt opere mai târzii – cum s-a şi întâmplat; la fel pentru bronzuri: dar reprezentările lui Sulla, ale lui Pompei, Cicero, Lepidus, Cezar sunt supuse unor statornice dispute. S-a crezut totuşi că se poate recunoaşte şi aici unirea artei elenice cu un spirit roman adaptator.

Nu avem decât să comparăm capul de general găsit la Tibur (Muzeul Termelor) cu capul lui Pompei de la Copenhaga şi cu cel din Muzeul de la München sau cu Mitridate Eupator din Muzeul Luvru, pentru a vedea cum se îmbină în capul de la Tibur elemente idealizante greceşti cu elemente romane de portretizare, în care profilul este neglijat; în capul lui Pompei tehnica elenistică a modelajului feţei cu tehnica romană a vederii frontale şi a detaliului realist al ochilor cu privirea neliniştită, al părului neîngrijit, al nasului cârn, dezvăluind îndărătnicia vanitoasă şi întrucâtva obtuză a personajului, în timp ce capul de la München sau cel de la Luvru, în care Mitridate are pe creştet pielea sa favorită de leu, exprimă patosul artei elenistice şi fac să reiasă, îndeosebi la cel de al doilea, Vigoarea frunţii şi puterea privirii într-o expresie poruncitoare.

Studiul monedelor nu ar aduce mai puţine documente – şi argumente! – în favoarea acestei intensităţi realiste a artei romane.

După ce, vreme îndelungată, monedele nu poartă decât figuri divine sau simbolului, iată că în secolul I se bat pe ele capete-portrete.

Monedele ce poartă capul lui C. Caelius Caldus în 62 şi al lui Antius Restio, tribunul din 46, sunt printre cele mai expresive şi sunt adevărate medalii; dar mai sunt şi cele ale lui L. lunius Brutus în 60 şi ale lui C. Servilius Ahala, cele ale consulului Q. Pompeius Rufus în 59, ale consulului A. Postumius Albinus în 49/48. Avem, în sfârşit, pe lângă cele ale lui Cezar, monedele purtând capul lui Pompei cel Mare, în profil, cu părul răvăşit, cu muşchii gâtului şi ai feţei reliefaţi, cu creţuri adânci pe frunte, cu nasul turtit.

Sunt, în sfârşit, în afară de busturi şi de monede, statui de bărbaţi celebri, Camillus, Q. Fabius Maximus, Horatius Cocles, L. Iunius Brutus, Q. Marcius Tremulus, Porsenna, Sulla, Pompei, sau de străini ca Ilermodoros, Pitagora, Alcibiade, care sunt aşezate în comiţi um în cursul războiului samnit; apoi portrete de şefi militari, de magistraţi, de scriitori sau de femei celebre ca Lucreţia, Clelia şi Cornelia.

Romanii nu se mărginesc să sugereze unor artişti greci, sau unor italioţi care-i imită, să împodobească locurile publice şi particulare şi să le evoce chipul în operele pe care li le comandă. Ei fac adevărate razii după obiecte de artă: la acest popor utilitarist se naşte simţul inutilului şi al superfluului estetic. Pe lângă transferul celor două mii de statui de la Volsinii în 264 – etruscizare masivă –, îi vedem în 212 pe

Mareellus la Siracuza, în 209 pe Fabius Maximus la Tarent, în 197 pe T. Quinctius Flamimius în Macedonia, în 187 pe Fulvius Nobilior la Ambracia, în 185 pe L. Scipio în Asia, în 167 şi în 146 pe Paulus Aemilius şi pe Metellus din nou în Macedonia, în 148 pe Mummius la Corint – confiscând opere şi obiecte de artă, iar pe acesta din urmă împodobind cu ele Roma, municipiile, ba chiar şi Italica din Spania. O dată, alaiurile care le prezintă la Roma durează trei zile; lui Paulus Aemilius îi trebuie 250 de căruţe;

Yerres, pretorul Siciliei, îi jefuieşte chiar şi pe particulari. Craterele 1 şi candelabrele pescuite din mare lângă Madhia atestă transporturi masive – cele ale unui Sulla sau ale unui anticar; către 50 înaintea erei noastre, o altă corabie, cu o încărcătură asemănătoare, se scufundă lângă Anticythera. Frumuseţea greacă străluceşte în ochii romanilor – ca şi cea a Asiei, în aşteptarea celei a Egiptului, care atunci era puţin cunoscută.

Import de opere de artă; de asemenea, primire de artişti. Iar aceştia formează elevi care se expatriază: un Cossutius este chemat de Antiochus pentru a restaura, către 174, Olympieionul de la Atena, iar C. şi M. Stallius sunt invitaţi de Ariobarzanes să repare Odeonul după devastarea de către Sulla.

Progresele ştiinţei arhitecturale au îmbunătăţit construcţiile: pentru a relua terminologia lui Vitruviu, s-a mers de la utilitas 2 către firmitasă şi uenustas4. Influenţa etruscă este înlocuită de cea elenistică. Planul clădirilor, materialele, paramentele, ornamentele au sporit rezistenţa, iar frumuseţea a trecut de la tuf la peperino, la travertin, la cărămidă şi la marmură, de la opus quadratum la opus reticulatum, la opus latericium

1 Vezi Glosarul.

2 „Folos” (în latină în text) (N.tr.).

3 „Soliditate” (în latină în text) (N.tr.).

«„Graţie” (în latină în text) (N.tr.). 244

şi la opus signinum 1. Dacă romanii bogaţi pun să li se construiască locuinţe somptuoase, o fac pentru a lăsa descendenţilor lor un adăpost şi o moştenire durabile; dacă înalţă divinităţilor temple, o fac pentru a le da un lăcaş demn de maiestatea lor. Dar coloanele comemorative – cea a lui Maenius şi cea a lui Duilius –, arcurile triumfale (cel al lui Stertinius, cele ale Fabiilor, ale Scipionilor, al lui C. Fabius Allobrogicus), porticele – al lui Mareellus, al lui Scipio Nasica, al lui Pompei, al Octaviei, al lui L. Marcius Philippus –, bazilicile Porcia, Aemilia, Sempronia, Opinia, Iulia, – teatrele, al lui Balbus şi al lui Pompei? Acestea toate urmăresc ţeluri mai înalte, mai ample. Există un pod

Fabricius, un pod Aemilius, un pod Milvius, o Aqua Appia, o Aqua Marcia, o Aqua Tepula, iar drumurile se numesc Appia, Aemilia, Flaminia, Postumia, Caecilia, Domitia, Egnatia, Popillia…

Fără îndoială, numele vin uneori de la numele însuşi al cenzorului, al celui care le-a fost „constructorul”, dar faptul că s-a dat numele lor acestor lucrări este el însuşi semnificativ, dacă îl comparăm cu uzanţa actuală, care trece sub tăcere numele arhitecţilor, ale constructorilor şi ale lucrătorilor.

O altă serie de opere, bazele sculptate, panourile, frizele, laturile sarcofagelor care înfăţişează scene religioase oficiale, acţiuni instituţionale, scene de lupte istorice, cum sunt resturile bazei circulare de la Villa Borghese, cele ale bazei altarului din biserica de la Civită Castellana, cele ale aşa-zisului altar al lui Domitius Ahenobarbus, cele ale frizei bazilicei Aemilia şi încă altele. Toate povestesc istoria Romei, a oamenilor izolaţi, a grupurilor, şi redau în felul lor, cu grija lor pentru adevăr şi cu realismul lor, aspiraţia romană spre eternitate.

Dacă părăsim Roma mergând în provincii, atunci vedem că Roma îşi vădeşte acolo stă

245 1 Vezi Glosar.

pânirea prin ridicarea de monumente comemorative, arcuri de triumf, porţi, poduri, al căror simbolism este limpede. La Roma este prezentă persoana unui bărbat, în provincii „persoana” Romei; pretutindeni o prezenţă.

În această supravieţuire dată figurii sau amintirii unui individ este, fără îndoială, o vanitate de familie, de clasă, de castă. Această grijă o au mai degrabă nobiles, decât „oamenii noi”; dar „oameni noi” ca Cicero nu scapă de această sete de glorie.

De altfel această afirmare a individului este statornică în literatură. Un Aemilius Scaurus şi un Rutilius Rufus compun câte o lucrare De uita sua 1; Q. Lutatius Catulus tratează despre consulatul său; Sulla îşi scrie Memoriile; Cezar îşi redactează Comentarii-le; Cicero consacră activităţii publice scrisori şi libele polemice şi îi

cere unuia dintre prietenii săi să-i scrie biografia; Augustus va încorona cu al său Monument um Ancyranum 2 tradiţia statornicită sub Republică şi va fi imitat de succesorii săi. Cu toţii vor să-şi asigure destinul pământesc, arătând că sunt pe linia strămoşilor lor, că au înfăptuit o operă care îi depăşeşte în război, în politică, în arte sau în literatură. Dacă vorbesc despre ei la persoana a treia, nu o fac din modestie, ci pentru a înălţa memoriei lor un monument cu aparenţă obiectivă, dar nu par deloc încurcaţi să vorbească despre ei înşişi la persoana întâi, iar Horaţiu nu se va sfii să spună cu întreaga sa bonomie: exegi monumentum acre perennius 3…

Nu ar trebui însă să ne înşelăm nici în privinţa ponderii acestui realism, nici în privinţa snobismului pe care pare să-l dezvăluie pasiunea

1 Autobiografie (Despre viaţa sa) (N.tr.).

2 Templu al Romei şi al lui Augustus, pe pereţii căruia se află săpată relatarea operei sale imperiale; în ruină la Ancyra (azi Ankara, Turcia) (N.tr.).

3 „Am înălţat un monument mai trainic decât bronzul” (Ode, 3, 30, 1) (în latină în text) (N.tr.).

pentru colecţii, nici în cea a patimii pentru glorie, ba şi pentru eternitate, care se manifestă prin aceste monumente.

Este bine să ne amintim că romanii au socotit uneori artele plastice drept nişte nugae, nişte nimicuri, şi au preferat operei înseşi descrierea literară pe care i-a putut-o face un scriitor.

Înrâurirea stoicismului şi a cugetării cinicostoice i-a împins pe unii să nu vadă de fapt în artă decât o piedică spre virtute sau o vanitate a simţurilor; exagerări, paradoxuri, vorbe de spirit poate; ele există totuşi. Iloraţiu nu se teme – este oare aceasta un simplu joc? – să se lase mustrat de Davus pentru că îl admiră pe pictorul Pausias; Cicero, care îşi împodobeşte vilele, are cochetăria de a nu-şi aminti numele lui Policlet, atunci când îl acuză pe Verres, şi nu este poet care să nu evoce visuri de fericire, fără să ofteze după acea vârstă de aur în care pământul

era neîmpărţit, statuile divine erau din îemn grosolan, iar vasele din argilă vulgară. În acelaşi timp, Lucreţiu nu poate descrie sacrificiul Ifigeniei fără să-l facă pe cititorul său să presupună că are sub ochi o reprezentare figurată; Catul o evocă pe Ariadna în cuvinte care fac să te gândeşti la o Menadă a lui Scopas; Cicero laudă aerul feciorelnic al Dianei de la Segeşte şi caracterul adevărat al lui Vulcan de Alcamene; Tibul şi Properţiu descriu cu o trăsătură de pictor veşmântul unduitor al Citaredului 1; aproape nu este descriere care să nu populeze câmpurile cu o statuie a lui Pan sau a lui Faunus şi, în cele din urmă, această artă este atât de bine percepută în viaţa ei profundă, încât oratorii şi poeţii vorbesc despre ea folosind substantivele animus, anima, uita, adjectivele uiuus, uiuidus, uerus, verbele spirare şi uiuere.

Mergând chiar şi mai departe, aceşti romani ajung să spună că arta, oricât ar fi de apropiată de natură, nu reuşeşte să o redea în totalitatea ei, dar că ea îndrumă spre descoperirea unei! Statuie a cântăreţului la harfă (N.tr.).

frumuseţi mai înalte şi sugerează mai muil decât exprimă. Ga toate realismele, şi realismul latin se întregeşte printr-un idealism şi un anumit simţ al transcendenţei. Ar fi uşor să se releve, de la Lucreţiu la Ovidiu, notaţiile estetice în care se dezvăluie aceste transpuneri interpretate şi aceste elevaţii ale unui spirit iubitor de culori şi de forme, către realităţi supranaturale.

În sfârşit, arta a devenit unul din farmecele răgazului, al lui otium, această antiteză altă dată depreciată a lui negotium, acest otium gustat de acum înainte ca un mod de viaţă superioară, în „locurile de tihnă” ale grădinilor ordonate sau ale vilelor câmpeneşti, unde eşti cu tine însuţi, cu gândurile tale, cu propria ta „persoană”, nu în contemplare, ci în analiza fecundă a oamenilor şi a lumii.

Capitolul 6

CALEA SPRE UNITATE

„Persoana”. Nu se obişnuieşte să se pomenească

despre respectul persoanei, atunci când se vorbeşte de Roma şi de civilizaţia ei bazată, în parte, pe sclavie. Ar fi totuşi o eroare – gravă – de a nu pune pe deplin în lumină chipul în care se desprinde, în cursul timpului, independenţa „persoanei" juridice sub efectul mişcărilor politice, sociale şi economice.

1. SENTIMENTUL INDIVIDUALITĂŢII

Societatea romană este supusă de la origine unor reguli stricte. Familia, organism restrâns, este analoagă cetăţii, dar în „instituţiile" familiei prevalează morala şi economia, în timp ce în „instituţiile" cetăţii covârşesc îndatoririle sociale şi politice. Transformarea treptată a familiei, a societăţii, a statului va avea ca urmare o dezagregare a plebei şi destrămarea coeziunii gentilice.

Am arătat mai sus cum s-a petrecut această luptă în care s-au înfruntat cele două ordine, luptă în care tribunul conduce operaţiile, când spre a-i opune pe patricieni cu plebeii, când spre a-i uni, aproape a-i amesteca în egalitatea civilă. Momentul critic al acestei lupte apare când este compilat ceea ce se numeşte prin tradiţie codul decemvirilor sau legea celor XII Table. Ne reamintim faptele: în 462 Terentilius Arsa ar fi pus să se aleagă o comisie de cinci membri, pentru a redacta un cod destinat plebei; după multe rezistenţe, patricienii vrură ca acest cod să fie general şi să se aplice întregii Cetăţi. O comisie de trei membri ar fi fost trimisă în Grecia către 455 pentru a studia legile lui Solon; la întoarcerea lor, zece magistraţi patricieni ar fi redactat zece table de legi completate, doi ani mai târziu, prin două table suplimentare. Legile ar fi fost publicate la această dată sau în 449 sub consulii Valerius şi Horatius. Bronzul pe care erau înscrise – o altă versiune vorbeşte de fildeş (?) – s-a prăpădit, zice-se, în incendiul Romei, şaizeci de ani mai târziu. Reconstituirea ulterioară diferea de redacţiunea primitivă. Ceea ce se cunoaşte astăzi nu este reţinut decât din citatele unor gramrnatici şi ale unor jurisconsulţi. Cele mai multe dintre aceste dispoziţii trec drept elenice; numeroşi istorici moderni resping această interpretare, se pare că pe bună

dreptate. În orice caz, conţinutul lor a fost proslăvit de Cicero drept sorgintea universală a dreptului.

Ceea ce interesează mai ales, după părerea mea, este să se vadă în acest ansamblu de texte trecerea de la starea primitivă la starea clasică şi evoluţia dreptului şi a drejrturilor către protejarea individului.

În spatele literei textului se poate întrezări intenţia legislatorului: libertatea, conservarea, viaţa persoanei au însemnătate pentru viaţa, conservarea şi libertatea Romei. Este necesar ca în angrenajul economic şi social fiecare element să funcţioneze. Este un utilitarism primitiv, care va fi sprijinit ulterior cu imperative morale şi cugetări nobile, dar care dezvăluie de la început că se face distincţie între „persoană” şi „lucru”, deşi sunt legate strâns laolaltă, că otium şi negotium constituie articulaţia însăşi a existenţei unui grup şi a unui stat, deoarece, vârsta de aur a poeţilor odată dispărută, munca este legea lumii.

Astfel sunt statornicite dispoziţii care îngăduie să i se dea pârâtului – vârstnic, bolnav sau mi irm trupeşte – un animal de povară, ca să poată lucra, să se acorde treizeci de zile de amânare a aplicării pedepsei, să se limiteze greutatea lanţurilor care îi încătuşează pe osândiţi, acestea toate fiind măsuri care, în înseşi precizările lor, vădesc voinţa de a nu expune persoana arbitrarului, de a-i respecta demnitatea, de a scoate în evidenţă valoarea muncii.

Tabla a IV-a fixează sancţiuni pentru abuzul vânzărilor repetate; ea deschide calea formei istorice a emancipării. Prin clauza uti legassit x, ea decide că tutela se disjunge de moştenire; în caz de nedesemnare testamentară a unui tutore extern, ea lasă ca tutela în cauză să revină tutorilor rude apropiate, în ordinea succesivă a proximităţii, apoi gentililor. Ea reglementează, în sfârşit, interdicţia şi curatela pentru risipitori şi nebuni. Ea îndreptăţeşte deci să se creadă, pe cale de recurenţă, că, în Roma arhaică, moştenirea legală, având drept scop transmiterea puterilor suverane ale lui paterfamilias

asupra familiei, o considera pe aceasta ca pe un grup social şi politic, nu ca pe o realitate afectivă. Prin urmare, moştenirea nu era în sine dobânditoare de drepturi, ci o succesiune într-o capacitate, o autoritate sau o funcţie, căci ea comporta patrimoniul, cultul, mormintele, datoriile, drepturile de ospitalitate, de prietenie, de patronat. Tabla a V-a aduce o noutate suplimentară: ea autorizează adăugarea de legate în actul testamentar, împărţirea moştenirii şi proporţionalitatea obligaţiilor. Şi mai nouă este atitudinea faţă de obligaţia însăşi: dacă astăzi obligaţia se opune dreptului asupra lucrului aşa cum obligaţiile se opun dreptului familiei, în dreptul roman primitiv, dimpotrivă, obligaţia se limitează în finalitatea ei, nu la schimb şi la comerţ, ci la sfera penală prin constrângerea fizică. Lex Poetelia din 326 este aceea care a creat obligaţia modernă

1 „ (Presupunând) că va lăsa moştenire „clauză legală din Lex XII Talulaium, atribuită însă Tab. V de autorii antici, cf. A. Ernout, Recueil de textes latins archaïques, Paris, 1916, p. 118 (N.tr.).

şi. a înlocuit corpul debitorului prin bunuri şi constrângerea fizică prin constrângerea juridică; este o îmblânzire netăgăduită, dar mai ales un acces la garanţii noi, implicând o evoluţie a noţiunilor de praes \ de uas 2 şi de uinclex 3, adică a diverselor calităţi de răspunzători, o evoluţie a lui sponsio 4, o constituire a lui stipulatio 5 mergând de la făgăduinţă la angajament şi la depunere de cauţiune, ale căror modalităţi vor rezulta mai târziu din munca jurisprudenţilor şi vor răsturna atât dreptul public cât şi cel privat.

Tablele a VIII-a, a IX-a, a X-a şi a XI-a care tratează despre dreptul penal, introduc împăciuirea şi acordul prin bună înţelegere; ele definesc felurile şi măsura penalităţilor (pentru acţiuni dăunătoare, acţiuni de pauperie, de pastu – una referitoare la daunele pricinuite de un animal domestic, cealaltă la păşunatul turmelor pe terenul altuia în afara timpului legal –, spânzurare, biciuire, jertfire, aruncare de pe vârful stâncii Tarpeiene,

incapacitate de a da mărturie, amenzi); aceste table stabilesc rânduielile de înmormântare şi organizează poliţia generală.

Acestea erau reguli scrise. Totuşi izvorul cel mai bogat ai dreptului roman este datina. Partea esenţială a organizării familiale şi gentilice, a regimului funciar primitiv, a vechilor moduri de transmitere şi de obligaţie, a procedurii chiar, este în adevăr de origine cutumiară. Legăturile strânse ale vechii societăţi cu religia dăduseră acestor instituţii o tonalitate sacră; ele rezervaseră pontifilor grija de a rosti dreptatea şi este aproape sigur că pontifii au exercitat anumite jurisdicţii în primele secole ale Republicii.

Când, după legea celor XII Table, dreptul s-a laicizat, publicarea formulelor, divulgarea calendarului, deschiderea colegiului pontifilor pentru plebei (prin legea Ogulnia în anul 300) facilitară

1 „Garant” (În latină în text) vezi Glosarul (N.tr.).

2 „Chezaş, garant” (în latină în text) vezi Glosarul (N.tr.).

3 „Răspunzător” (în latină în text) (N.tr.).

4 „Chezăşie” (în latină în text) (N.tr.).

5 „învoială” (în latină în text) (N.tr.). 252

exercitarea justiţiei, dar practicienii ei continuară, fără îndoială, respondere \ cauere 2, ba şi agere3 iar influenţa retoricii – o retorică de obârşie grecească, ce beneficia de învăţământul filosofilor – introduse în procese o mai mare supleţe. Logica raţionamentului dădea mai multă rigiditate structurii pledoariilor, dar cazuistica – prin fineţea speţelor sale – îi îngăduia individului să-şi păstreze personalitatea, iar persoanei – valoarea sa.

Această evoluţie nu s-a făcut într-o zi. Cicero, care cunoaşte bine diversele statusi ale retoricii judiciare, opoziţiile dintre ceea ce este scris şi voinţă, între „cuvinte” şi „gând” sau intenţie, arată că ştie să deosebească cele două aspecte ale problemei. Propriile noastre studii, cele ale lui F. Lanfranchi şi ale lui S. Bonner au avertizat critica asupra acestui punct.

Procedura

Din punctul de vedere al procedurii, forma iniţială, în afară de arbitraj, este cea a acţiunii legii, în care magistratul nu judecă, dar în care sunt respectate anumite forme solemne şi sacramentale, stabilite de lege sau determinate de „cuvintele” ei. „Judecătorul” este atunci un particular care rezolvă pricina şi dă sentinţa, desemnat fiind de magistrat.

Sistemul acţiunilor legii putea provoca erori de formă şi nedreptăţi; el făcea mai ales dificile, ba chiar imposibile, aprecierile în privinţa relaţiilor juridice în urma complexităţii crescânde a raporturilor dintre împricinaţi.

Acest formalism, recurgerea la acte şi la gesturi simbolice, rolul deosebit al unor uerba, excluderea reprezentării, înmulţirea capcanelor juridice puse de jurisconsulţi şi încă multe alte trăsături nu

1 „Să dea consultaţii juridice” (în latină în text) (N.tr.).

2 „Să ia măsuri legale” (în latină în text) (N.tr.).

3 „Să acţioneze în justiţie” (în latină în text) (N.tr.).

4 „Situaţii” (în latină în text) (N.tr.).

mai corespund în secolul al ii-lea noilor trebuinţe ale unei cetăţi care se află în evoluţie.

Odată cu lex Acbutia, ale cărei origini sâni atribuite când practicii pretorului peregrin şi a edililor curuli, când celei a pretorului urban, unor influenţe străine cum era dika siciliană, sau unei transformări a însăşi acţiunii legii, procedura formulară este, dacă nu instaurată, cel puţin confirmată şi consacrată. Datată îndeobşte din a doua jumătate a secolului al II-lea, între 149 şi 126 înaintea erei noastre, lex Aebutia n-a abolit toate „acţiunile legii” ceea ce se va petrece de fapt în anul 17 printr-una din legile Iulia privind judecăţile private –, ci i-a dat magistratului posibilitatea să adapteze dreptul la necesităţile ocazionale, iar împricinaţilor libertatea de a se lăsa supliniţi de un reprezentant fie el sau nu instituit în termeni solemni drept cognitor 1 sau procurator 2. În afară de supleţea pe care această dispoziţie o introducea în mersul instanţei,

menţinând însă distincţia dintre iusă şi iudicium 4, ea era însoţită de o demonstratio, ce indica dreptul dedus în justiţie, de o intentio, ce fixa pretenţiile pârâtorului, de o adiudicatio ce îi dădea judecătorului puterea de transfer, de o condemnatio şi eventual de prescripţii, excepţii, duplici (repetări) şi replici, în care se puteau manifesta bogăţia limbajului şi fineţea psihologiei.

Dacă argumentarea se întemeiază atunci pe silogism, se cumpăneşte şi ambiguitatea şi antinomia: se ţine seamă de echitate, de clemenţă, de umanitate, de intenţie, de necesitate, de mijloace, de hazard, de acea „utilitate publică" de care Cicero se foloseşte atât de des ca mijloc de explicaţie juridică sau ca argument al apărării.

Se tinde deja să se opună „buna credinţă" acţiunilor dreptului strict. Recurgerea la bona fides este un fel de revoluţie.

1 „Apărător" (în latină în text) (N.tr.).

2 „Delegat" (în latină în text) (N.tr.).

3 „Dreptul" (în latină în text) (N.tr.).

4 „Judecata" (în latină în text) (N.tr.).

Rolul pretorului devine fundamental; prin exercitarea funcţiei sale se creează sancţiuni noi, se generează drepturi noi. lJe de altă parte, jurisconsultul, care jucase un rol însemnat în perioada obscură a Romei primitive, dobândeşte o importanţă sporită odată cu procedura formulară, astfel că interpretarea jurisprudenţilor este din ce în ce mai mult sursa autoritară a dreptului.

Punctul capital al acestei evoluţii este tocmai atenţia acordată de către jurisprudenţi „voinţei", în spatele celor scrise, ea este cea investigată: causa Curiana este un exemplu vestit pentru aceasta. De aici iau naştere acele conflicte dintre dreptul civil şi dreptul onorar, dintre dreptul scris şi echitate. Formele exterioare vor tinde să nu mai fie, cum s-a mai spus, decât o garanţie de autenticitate, un fel de „haină" a actului juridic.

După Appius Claudius decemvirul, o întreagă cohortă ilustrează dreptul roman: Appius Claudius Caecus, cenzor în 312, P. Sempronius Sophus, C. Scipio Nasica, Q.

Maximus şi Tiberius Coruncanius, consulul clin 280, care a fost primul pontifex maximus plebeu, primul care a dat consultaţii publice – formează avangarda. Ei sunt urmaţi de Acilius Sapiens, de S. Aelius Paetus, consul în 210, şi de fratele său Catus, autorul Tripartitelor în care sunt comentate textele celor XII Table, procedeele de interpretare şi formulele acţiunilor. După Catoni, cenzorul şi fiul său, M. Manlius, M. Iunius Brutus, P. Mucius Scaevola şi vărul său Quintus se înfăţişează ca susţinătorii patricieni şi ca apărătorii plebei ai cultului dreptului. Din tip cvasi „oracular" sau cel puţin sacerdotal, jurisprudenţa a devenit profesională. Dacă Q. Mucius Scaevola pune în ordine dreptul civil, el abuzează încă, fără îndoială, de subdiviziunile şi de distincţiile de vocabular, care sfârşesc prin a da precădere terminologiei asupra faptului, „cuvintelor" asupra „lucrului"; dar din al său Liber singularis definitionum a ieşit ansamblul definiţiilor sau al regulilor posterioare.

Printre discipoli, între care se numără L. Lucius Balbus, S. Papirius şi C. Inventius, cel mai însemnat este Q. Aquiiius Gallus: lui i se datoresc stipularea care îi poartă numele, excepţia de doi, eliminarea lui res certa (a „lucrului precizat") în instituţia exre certa şi clauza de ocrotire a postumilor – A qnilianii – care garantează dispoziţiile testamentare. Alături de el, Servius Sulpicius Rufus, nutrit cu filosofie, cu retorică şi cu practică juridică, a lăsat amintirea unui comentariu asupra edictului, a unei cărţi De dotibus, a unui De sacris detestândis şi a unei lucrări critice consacrate maximelor lui Scaevola. Către aceeaşi epocă, C. Trebatius Testa, A. Cascellius, C. Aelius Gallus, Q. Aelius Tubero şi îndeosebi P. Rutilius Rufus îşi domină contemporanii prin ştiinţa, prin consultaţiile, prin cauţiunile lor. Prin interpretările lor, care continuă să fie strâns legate de litera legii, ei vor provoca strigătul de revoltă al lui Cicero: summus ius, summa iniuria 1, prin care marele avocat arată că după cugetul său – şi el nu este decât un ecou al gândirii contemporane – interpretarea literală este însuşi izvorul nedreptăţii.

Mai târziu, Gaius va da garanţia sa formulei ciceroniene, când va scrie la rândul său: „Se întâmpla adesea ca un om să fie ţinut răspunzător în drept civil; ar fi nedrept a-l condamna printr-o judecată”…

Printre formele noi, cele care privesc familia, libertatea, proprietatea şi obligaţiile sunt fundamentale. Stipulaţiile, interdicţiile, excepţiile temporare, dilatorii, perpetue, peremptorii, vânzarea bunurilor, eliberarea sclavilor per testamentum sau prin declaraţie inter amicos 2, acordarea libertăţii moştenitorilor liberţilor, recunoaşterea valabilităţii permanente a dispoziţiilor testamentare ale prizonierilor morţi în captivitate, garanţia dată succesiunii ab intestato 3 a prizonierului de război, atenţia acordată cognaţiunii, care deschide drep1 „Dreptul maxim este cea mai mare nedreptate” (în latină în text) (N.tr.).

2 „între prieteni” (în latină în text) (N.tr.).

3 „Fără testament lăsat” (în latină în text.) (N.tr.).

turi la succesiune, dispariţia coproprietăţii familiale, organizarea peculiului, individualizarea patrimoniului, a delictelor, a amenzilor şi a pedepselor, toate aceste măsuri atestă că romanii devin din ce în ce mai conştienţi de valoarea morală şi juridică a persoanei.

Nimic nu este mai decisiv decât evoluţia statutului proletarului şi a statutului sclavului. Juridic, sclavul din perioada iniţială nu este o persoană.

Sclavul este îndeobşte considerat ca fiind ostil condiţiei sale, stăpânului său şi statului: „câţi sclavi, atâţi duşmani”. Or, sclavului îi era indiferentă forma politică a statului: cei din Italia nu cunoşteau decât forma republicană, cei din Orient decât forma monarhică. Deşi dreptul roman şi organizarea politică suferă o lentă laicizare, sclavii se îndreaptă, ca şi proletarii, către religie şi se refugiază la poalele altarelor pentru a scăpa stăpânului lor, aşa cum vor merge la împărat pentru a-i implora clemenţa. Stăpânul, dominus, este protejat de către drept împotriva insubordonării sclavilor care îi

datorează ascultare, respect, muncă, fidelitate, ajutorare; dar revolta sclavului izvorăşte din indignarea sa împotriva lezărilor aduse persoanei sale, dreptului său de a trăi, demnităţii sale. Înţelegem atunci că Cicero, Horaţiu, mai târziu Seneca şi Pliniu au avut grijă să-i trateze omeneşte pe aceşti oameni şi că jurisconsulţii luminaţi au stabilit treptat reguli care îi permit sclavului să se protejeze împotriva puterii stăpânului şi să dobândească mijloace de existenţă, un peculiu, o eliberare.

Proletarii sunt uneori poate mai nenorociţi decât înşişi sclavii. Disciplină, răgaz, odihnă? Acestea sunt noţiuni valabile pentru oamenii cu stare. Proletarii sunt liberi, fără îndoială, dar ei nu sunt protejaţi de către drept, care îi ignora. Ceea ce vor ei este echitatea şi garanţia legii. Dar o echitate care să nu fie doar o egalitate în faţa dreptului: trebuie ca ea să fie şi o egalitate în libertate, o libertate care duce spre o egalitate materială: balanţa nu are sens fără cornul abundenţei şi monedele dau mărturie despre aceasta. Libertate, echitate, demnitate, acestea sunt treptele ascensiunii pe care o fac împreună, sclavii către libertate, proletarii către echitate: ei formează astfel un stat în stat şi Cicero nu va greşi spunând: „Într-o republică, care este una, sunt două senate şi două popoare”. Tot ceea ce va tinde să sfărâme asuprirea capitalistă găseşte în sclavi şi în proletari aliaţi direcţi. Dorinţa de eliberare, speranţa în îmbunătăţiri sociale, ba şi credinţa într-o salvare adusă de divinitate, îi îndreaptă pe aceşti oameni, dintre care mulţi vin din ţările Orientului, supuse unor regimuri teocratice şi monarhice, către un patrocinium 1 superior, peste puţin timp către Cezar, mai târziu spre împărat.

Sub Imperiu, proletarii vor pune în cauză însăşi noţiunea de contract de muncă. Pentru moment ei nu prea par să se intereseze de muncă; ei vor pământ şi pâine, ceea ce este o formă de independenţă fizică şi morală. Simţul individului, a cărui naştere era astfel surprinsă, se limita încă, deşi se manifesta.

Cât despre libert, chiar de la sfârşitul secolului al II-

lea înaintea erei noastre a fost şi el ocrotit de pretor împotriva sarcinilor prea apăsătoare care puneau piedici libertăţii sale.

Drept internaţional şi drept public

Pe plan internaţional, alături de dreptul civil care se aplică cetăţenilor şi latinilor şi care primeşte diverse ajustări potrivit categoriilor (Latini ueteres 2, latini din colonii, peregrini obişnuiţi sau supuşi), se dezvoltă şi se adânceşte ius gentium, dreptul ginţilor (internaţional), care face abstracţie de drepturile proprii ale popoarelor, supune con troversa unor recuperatoresă şi hotărăşte în numele prieteniei, al ospitalităţii sau al alianţei. Principiul care domină atunci, şi care elimină formele în cadrul sistemului lui ius gentium, mlădiază

1 „Ocrotire patriarhală" (în latină în text) (N.tr.).

2 „Latinii vechi" (în latină în text) (N.tr.).

3 „Judecători de restituire" (în latină în text) (N.tr.).

opoziţia care s-ar fi putut naşte între personalitatea dreptului şi ceea ce se numeşte astăzi teritorialitate, opoziţie care se va manifesta din plin în perioada carolingiană. Dacă cetatea, în urma războaielor, şi-a extins autoritatea dincolo de hotarele Romei prin senatus-consulte sau prin legi şi mai ales prin decizii ocazionale, pretorului peregrin i s-a lăsat totuşi libertatea de a alege în numele echităţii sau al umanităţii între dreptul roman şi ius gentium. Astfel s-a procedat, de pildă, în cazul unor acte de constatare a came tei, definite de lex Sempronia. Regula locus regit actum 1 găsea atunci modalităţi de aplicare; schimburile comerciale beneficiau de ele. Importanţa dată de către pretori, după legea Ăebutia, dar încă din cele XII Table, lui oportere 2, formulă care implică datoria morală şi îndatorirea juridică în acţiunile de vânzare, de închiriere, de mandat şi de asociere, porneşte din aceeaşi inspiraţie.

Această legătură dintre dreptul „între cetăţeni" şi dreptul „între cetăţeni şi peregrini" este consecinţa dezvoltării Romei: se face osmoza dintre dreptul civil şi

dreptul ginţilor.

Unul din principiile dominante era utilitas publica, interesul colectivităţii, care concordă cu folosul fiecăruia, potrivit noţiunilor bine cunoscute ale juriştilor stoici, pentru care individul nu este decât un element al lumii, dar şi potrivit reflecţiilor care se impuneau oricărui om care depăşea ideea utilităţii naturale a grupurilor izolate spre a se gândi la cea a poporului organizat în stat. În al său Pro Scstio, Cicero a arătat foarte bine în ce fel această concepţie preocupa deja spiritele timpului său.

Dreptul penal în materie de drept penal au fost de asemenea de înregistrat îmbunătăţiri şi sistematizări începând din secolul al II-lea.

1 „Locul comandă acţiunea” (în latină în text) (N.tr.).

2 „A trebui, a se cuveni” (în latină în text) (N.tr.).

Dacă legea celor XII Table nu făcea o separare între legea civilă şi legea penală, legea civilă a fost tratată ca o realitate distinctă de îndată de procesele private fură atribuite în 366 unui magistrat special, pretorul, care nu judeca procesele criminale. Totuşi, dacă ne încredem în tradiţie, încă din primele timpuri ale Republicii, un cetăţean avea dreptul să facă apel la popor împotriva sentinţei penale a unui magistrat. Această sentinţă penală – moartea – era singura condamnare recunoscută de Roma primitivă; celelalte pedepse aflictive 1 nu apar în tradiţie decât în chip sporadic sub forma de expedient de poliţie administrativă. Oricare ar fi ponderea acestei proceduri de apel care restrângea în oraş puterea consulului, şi în pofida excepţiilor din perioada lui Sulla, se pare că procedura penală nu a dus la abuzuri, în afară de cazul când procesul avea o coloratură politică. Înşişi tribunii nu par să fi profitat în mod excesiv de dreptul lor de a pune în libertate un criminal de drept comun.

Dar Polibiu arată că prevenitul se putea condamna el însuşi la un exil voluntar, de pildă la Tibur, la Praeneşte, la Neapolis, pentru a scăpa de sentinţă; Sallustiu spune chiar că exilul voluntar devenise o dispoziţie legală. Or, cine nu vede că acest exil voluntar nu se putea înfăptui decât

pentru că prevenitul se bucura de libertatea corporală şi putea să se alipească altei cetăţi?

O astfel de stare de lucruri păcătuia, fireşte, prin insuficienţa mijloacelor. Un hoţ condamnat şi fiind lipsă devenea un adiudieatus2. Dacă era alieni iurisă, putea găsi un garant care să-l protejeze de acţiunea vătămătoare. Abuzurile au fost atât de vădite, încât în vremea Imperiului s-a ajuns să se înlocuiască acţiunea de furt (în civil) prin urmărirea criminală extraordinem4.

1 Pedepse care ating corpul: munca silnică. deportarea, detenţia, recluziunea (N.tr.).

3 „Dat în seamă" (în latină în text) (N.tr.).

3 „De drept străin" (în latină în text) (N.tr.).

4 „Extraordinară" (în latină în text) (N.tr.). 2 & O

Lex Calpurnia din 149, apoi legile Corneliene şi grupul constituit de lex Plautia de ui \ lex Tullia de ambitu 2, lex Lulaţia de ui, lex Ialia repetundarum3, lex Pompeia de parricidiis4, lex Lieinia de socialicii să şi diversele legi Iuliene au fixat definiţia culpelor şi a daunelor precum şi procedura, care era variabilă potrivit cu instanţele tribunalelor permanente. Cetăţenilor le-au fost da te garanţii: acuzaţia fiind retrasă magistratului spre a fi deferită unui cetăţean, se putea întâmpla ca reclamantul să fie animat de motive personale de răzbunare sau de cupiditate; ca măsură de apărare, lex Cornelia dădea dispoziţii ce permiteau urmăriri pentru acuzaţie falsă sau pentru cârdăşie. Nu este mai puţin adevărat că a trebuit să se aştepte sfârşitul Imperiului pentru ca procedura criminală să fie statornicită sub chipul unui cod organic.

De altfel, cercetarea proceselor cunoscute din epoca lui Cicero arată că crimele urmărite priveau adesea statul: încălcare a siguranţei publice, trădare, uneltire politică, stoarcere de bani, delapidare de fonduri publice, sacrilegiu, violenţe răzvrătitoare, coruperea judecătorilor, în timp ce crimele contra particularilor se mărginesc la asasinate, la falsuri şi la acte de violenţă. Şi aici legile Corneliene au stabilit distincţii (port de armă pe cuprinsul unei mile [de la Roma]; preparare, vânzare, cumpărare,

deţinere şi dare de otravă, incendiu voluntar); paricidul, supus vechii proceduri comiţiale, a fost pedepsit cu exilul prin lex Pompeia din 55 (?) lex Cornelia având păstrată pedeapsa sacului (eulleus) 6. În ceea ce priveşte crimele de incest şi de atentat la pudoare, ele nu au fost obiectul unor legislaţii noi, în afară de

1 „Despre silnicie” (în latină în text) (N.tr).

2 „Despre mita electorală” (în latină în text) (N.tr.).

3 „Despre recuperarea sumelor delapidate” (în latină în text) (N.tr.).

4 „Despre paricid” (în latina în text) (N.tr.).

5 „Despre asocieri” (în latină în text) (N.tr.).

O „Sac de piele în care erau cusuţi paricizii” (în latină în text) (N.tr.).

cele care pedepsiră proxenetismul la sfârşitul Republicii. La o dată neprecizată, lex Scanlinia reprimă pederastia şi tribadismul: bărbaţi şi femei erau deja protejaţi în această privinţă de tribunalul domestic.

Ceea ce rezultă deci în urma acestei examinări rapide a dreptului penal republican, este totodată un conservatorism şi o respectare a autorităţii familiei în toate cazurile în care puterea lui paterfamilias este de ajuns pentru exercitarea justiţiei. Se vădeşte, de asemenea, respectarea obiceiurilor ancestrale la aplicarea pedepselor care privesc persoana, în măsura în care încălcarea criminală nu lezează decât interese private. Apare, în sfârşit, partea solemnă pe care o ia statul sau judecătorii săi la orice pedepsire care îl loveşte pe un criminal, ale cărui acte dăunează societăţii. S-a ajuns la o conştiinţă mai clară asupra statului-cetate, cu un înţeles şi cu o extensiune mai vastă decât familia şi gens primitivă.

Aşadar, acesta este dreptul la Roma şi în circumscripţiile teritoriale care depind de ea, dar nu pretutindeni. Se cunosc texte care cârmuiesc cetăţile federate, municipiile, fora J, prefecturile, coloniile latine, coloniile de populare. Ceea ce nu se cunoaşte sunt obiceiurile şi datinile care conduc cea mai mare parte din regiunile Italiei, adică ţinuturile italice de la ţară, cu

excepţia dreptului agrar. Nu avem niciun text literar important şi doar puţine documente epigrafice utile. Acolo dreptul roman a pătruns cu forţa sau prin osmoză paşnică, fie la voia războiului, fie pe calea schimburilor. Trebuie să ne resemnăm cu neştiinţa; este însă leal să punem totuşi această problemă.

Teoreticieni şi reformatori

Dreptul a evoluat, fără îndoială, sub presiunea evenimentelor politice, sociale şi economice; el a suferit adaptările introduse de către practi1 „Târgurile" (în latină în text) (N.tr.).

eleni şi „instituţionalizate" mai pe urmă. Nu poate fi totuşi uitat aportul anumitor oameni care nu sunt nici jurişti de profesie, nici practicieni.

Iată-l pe Cato (234 – 149), care apără vechiul ideal roman şi se face păstrătorul jurământului, al lui fides, pe care întemeiază raporturile dintre persoane şi dintre Roma şi popoarele italice; el vede în jurământ una din asigurările fundamentale ale moravurilor şi ale simţului naţional. Completată, sprijinită cu vederi împrumutate de la stoicism, această concepţie conservatoare a însufleţit întotdeauna spiritul roman, încât s-a putut face din ea o caracteristică a Romei, opusă naturii mereu schimbătoare a elenismului, iată-l pe Panaetius (170 – 110) care insistă asupra deosebirii dintre societatea animală şi societatea umană, una mânată de instincte, cealaltă cârmuită de raţiune: pentru el, care nu are un patriotism la fel de rigid ca al lui Cato şi care ţinteşte să mlădieze tezele naţionaliste, este just să te orientezi spre un soi de umanism mijlociu. De la identitatea creaturilor, el se ridică la necesitatea de a le da drepturi egale; de la egalitatea în drepturi păşeşte la noţiunea de unitate a cetăţii. Cetatea apare astfel privirii sale ca o persona, a cărei existenţă, demnitate şi onoare magistraţii au datoria să o ocrotească.

În aceeaşi epocă, Polibiu (către 205 – 125) aduce chezăşia istoriei. Acest „raliat" socoteşte că cucerirea romană este îndeplinirea unei predestinări. El se dezvăluie

drept unul clin primii, dacă nu primul, dintre „solidarişti”. Pe când poporul atenian nu a fost decât o „corabie fără conducere”, Roma înfăţişează ochilor săi imaginea unei forţe organizate, echilibrate, controlate. A combina forţele parţiale şi contrare, ideal pe care-l recomandă logica şi experienţa istorică a cetăţilor greceşti, este lucrul către care tinde teoria sa politică. Între regalitate, aristocraţie, democraţie şi deformările lor: tirania, oligarhia şi demagogia, alegerea sa este făcută: Roma 263 atinge desăvârşirea. Dar este o desăvârşire fragilă.

Sunt adeseori la Polibiu urme de nelinişte: imperialismul roman, în însăşi expansiunea sa, poate conduce la catastrofă. De aceea este necesar un ansamblu de legi care să frâneze ambiţiile bogaţilor şi care să potolească pe cele ale poporului. Dincolo de aceste consideraţii de teorie politică se poate întrevedea o întreagă filosofie juridică a compromisului.

În perioada 133 – 123, Gracchii deosebesc, desigur, şi ei, interesele amestecate ale diverselor clase: „dobitoacele din Italia, spune Tiberius, îşi au fiecare bârlogul, culcuşul, vizuina. Dar oamenii care se luptă şi mor pentru Italia au parte de aer, de lumină şi de nimic altceva; fără cămin, fără casă, ei rătăcesc cu soţia şi copiii lor… „Şi din această singură frază ţâşneşte întreaga problemă privind bonorum possessio toată îngrijorătoarea chestiune a libertăţii fizice şi civile.

După Lucreţiu, care admite necesitatea datinilor, a legilor, a convenţiilor utile vieţii sociale, dar care se rupe de politică, Cicero va prezenta un program organic. Nimic nu i se pare mai primejdios pentru Republică decât otium; el nu se resemnează la acesta decât silit. Dar el trăieşte într-o epocă în care societatea este tulbure şi tulburată. După numeroase şovăieli, părăsiri prudente şi ralieri ocazionale, el visează la conciliere. El se lasă dus de un idealism eclectic în care reunirea oamenilor nu i se pare cu putinţă decât dacă este pecetluită iuris consensu et utilităţis communione 2, dacă ea uneşte devotamentul, talentul şi libertatea, dacă găseşte spre a o călăuzi un om

virtuos şi înţelept care să fie tutor şi procurator, tutorele şi administratorul Republicii. De aceea, Cicero, oratorul şi avocatul, dă o foarte mare însemnătate dreptului civil şi îndatoririlor jurisprudenţilor şi practicienilor. El este plin de sarcasm la adresa celor care îşi fac despre aceştia o idee meschină şi ţine ca orice jurist să cugete asupra vieţii omeneşti, asupra spiritului, asupra.

1 „Posesiunea bunurilor” (în latină în text) (N.tr.).

2 „Prin acordul în drept şi prin comunitatea de interese” (în latină în text) (N.tr.).

legăturilor sociale care îl unesc cu ceilalţi oameni, fiind primul filosof al ştiinţei juridice cu care Roma se poate mândri. El înalţă o adevărată doctrină a lui ius universum 1 în faţa conformismelor jurisconsulţilor docili faţă de edictul pretorian; el transcende normele practicii, afirmă primatul unei mens divina, adoptă o poziţie anti-pozitivistă, anti-laică şi, chiar dacă nu-l separă pe cetăţean de cetate, îl pune pe om la locul său în creaţia universală.

Astfel oratorul care pledează este pentru el, în deplina accepţiune a cuvântului, un patronus care îşi joacă rolul superior de sprijinitor, alături de undex, de praes şi de uas, iar exercitarea disciplinei dreptului universal – fără să meargă încă până la punctul la care îl vor duce bizantinii, la acel soi de sacerdoţiu prestigios pe care îl profesează atunci Omul Legii – iradiază din gândirea lui Cicero ca ilustrarea vie a finalităţii superioare a justiţiei.

Consecinţele morale şi sociale ale evoluţiei

Din nefericire, medalia îşi are reversul ei. Aceste aranjări, aceste îndulciri, aceste înnoiri duc la o emancipare vădită faţă de moravurile şi de legile de odinioară, dar această emancipare deschide calea unor excese.

Individul este eliberat doar odată cu descătuşarea poftelor lui. În Grecia, un Alcibiade se socoteşte deasupra legilor; la Roma, alţii se răzvrătesc împotriva legii statului. Crezându-se demni de o soartă excepţională, ei refuză să se încline înaintea normelor. Pus în cauză de către Cato, Scipio nu acceptă să dea socoteală şi declară că nu are

nevoie de un questor „atât de exact”; când senatul îi refuză provincia Africa, el o cere de la popor; şi când este citat la tribunal, el se exilează la Liternum fără să răspundă acuzatorilor săi. „Eroul” nu se mulţumeşte cu morala

265 1 „Dreptul universal” (în latină în text) (N.tr.).

comună. Ne-ar veni uşor să citǎm şi alte exemple care ilustrează această primejdioasă emancipare.

Moravurile private nu păstrează rigoarea tradiţiei din bătrâni. Comediile lui Plaut şi ale lui Terenţiu prezintă spectatorului, care nu este şocat de ele, intrigile decadente împrumutate de la poeţii elenistici. Dorinţa Corneliei, transmisă de Properţiu: „Să se citească pe mormântul meu că am aparţinut unui singur bărbat”, sau epitaful Claudiei, care „a păzit casa şi a tors lâna” nu sunt nici dorinţa nici epitaful sfintelor de la Roma. Antistius, care a fost înlăturat din senat în 307 pentru că şi-a alungat soţia fără judecata prealabilă a tribunalului domestic, Sp. Carvilius Ruga, care provoca un scandal în 235 pentru a-şi fi gonit soţia deoarece era sterilă, cutare care îşi repudia soţia pentru că ieşise de acasă cu faţa descoperită, cutare altul pentru că vorbise pe stradă cu o libertă de reputaţie proastă, cutare altul, în sfârşit, pentru că soţia sa asistase la jocuri publice fără aprobarea sa – sunt cazuri atât de rare, încât sunt citate cu insistenţă. În vremea lui Cicero, divorţul şi-a făcut loc între moravuri şi familiile marilor oameni politici oferă numeroase exemple de scandal. Prostituţia este atât de dezvoltată, încât ajunge să fie reglementată. Anumiţi romani îşi fac un titlu de glorie din a arăta poporului, prin fastul amantelor lor, amploarea averii şi rafinamentul exotic al pasiunilor lor. Antica reţinere nu mai este decât o temă pentru amanţii dezamăgiţi şi pentru poeţii îndureraţi.

Mulţimea proceselor de tot felul arată că acest popor, despre care se spune că este atât de câştigat respectării dreptului, trăieşte necontenit în infracţiune, la marginea legii. Subtilitatea retorilor atestă înverşunarea ce se pune în eludarea textelor, pentru a face să triumfe cauzele nedrepte. Trebuie oare să evocăm atentatele, agresiunile,

confiscările, asasinatele politice? Trebuie oare să reamintim exclamaţia ciceroniană care îşi dobândeşte întregul relief în această conjunctură: „O, timpuri! o, moravuri!”? Exclamaţia aceasta nu este de pură retorică.

Acesta este spatele unei faţade, pe care nu S3 văd, de obicei, decât fastele Republicii şi maiestatea artelor liberale, strălucirea formulelor sentenţioase şi prestigiul numelor mari. „Nu vă sărutaţi niciodată soţia, decât dacă tună”, sfătuia bătrânul Cato; dar nu s-ar găsi la acest rigorist precepte care opresc sărutarea soţiei altuia. Se ştie totuşi că în toate clasele existau oameni respectuoşi faţă de lege, credincioşi virtuţii, atenţi faţă de datorie. Se mai ştie, iarăşi, că exemplele rele sunt mai eficace decât cele bune.

Astfel familia, moravurile, legile sufereau zguduiri dureroase, în timpul în care prin reforme juste individul se emancipa şi se întărea respectul persoanei. Stă mărturie dreptul. Să spunem mai curând: o mărturie echivocă asupra drepturilor într-o realitate schimbătoare.

Religia, armătură venerabilă a anticei societăţi romane, nu avea să scape acestei disocieri a forţelor vii: ea avea totuşi să cunoască alte destine.

2. SENTIMENTUL DIVINITĂŢII

Dacă trebuie să-l credem pe Cicero, romanii au fost poporul cel mai credincios formelor cultului; pentru Sallustiu, ei au fost cei mai religioşi clin univers; Horaţiu va afirma mai târziu că Roma datoreşte maiestatea imperiului său pietăţii fiilor ei; Titus Livius vede în şirul victoriilor romane o dovadă a misiunei supranaturale a cetăţii lui Romulus.

Dar această aventură divină nu-şi primeşte înţelesul decât în perspectiva istoriei.

Pentru Roma se iscă, fără nicio îndoială, probleme multiple, dar şi false probleme: o religie a cărei naştere, formare, evoluţie se înscriu în timp şi la da te deosebite, o religie „organizată” de un rege, care primeşte „adaosuri” treptate, care se întemeiază pe credinţe mixte, izvorâte din inspiraţiile şi din aspiraţiile unor păstori şi ale unor ţărani,

din aporturile unor călători şi ale unor marinari şi în care analiza modernă pretinde să descopere ceea ce este mediteranean sau nu.

Puţin interesează, pentru scopul nostru de faţă, succesiunea primelor valuri şi unde italice, sicule, latine, osco-umbriene, mai târziu ilirice; influenţele terramarelor sau ale aporturilor troiene sunt anterioare faptului pe care înţelegem să-l definim, iar problemele colonizării colinelor şi ale riturilor de înhumare sau de incineraţie sunt exterioare mişcării gândirii care ne ocupă.

Romanii, ca şi toţi primitivii, au cunoscut un stadiu de gândire mistică; ei s-au crezut înconjuraţi de o mulţime de puteri; ei credeau că nicio clipă a vieţii lor nu se află sustrasă înrâuririi zeilor. Erau însă nişte zei simpli, fără gânduri sau pasiuni, fără înfăţişare şi fără forme; în afara timpului şi fără genealogie sau legendă; în afara spaţiului, fără patrie, pentru că nu se născuseră. Puteri, unelte ale unei forţe superioare, încă mai abstracte, ei erau „puteri divine”, numina, însărcinate să exprime acea forţă în raporturile ei cu omul. Tocmai pentru că aceste numina nu erau decât tainicii însoţitori ai indivizilor, ele nu aveau o putere reală decât în măsura credinţei acestora; ele erau în individ, în reprezentările sale mintale; ele trăiau şi mureau cu el; nu erau divinităţile unui popor, ci divinităţile individuale ale componenţilor unui grup. Poate nimic nu este mai expresiv pentru această putere şi această slăbiciune unite, decât cultul divinităţii locuinţei, simbolizat la dată istorică de către vatră, de cultul Vestei, care pare să fi înlocuit în cuitul public al Romei primitive, dintre Palatin şi Capitoliu, pe autohtona Caca, şi care nu trăia decât atâta timp cât ştiau să întreţină ceea ce este mai efemer, mai imaterial, mai miraculos, adică flacăra vetrei. Când, într-un alt stadiu, imaginile de cult deveniră din ce în ce mai numeroase în Italia, Vesla nu a avut statuie; 268

sanctuarul ei naţional din for rămase inaccesibil profanilor; iar dacă imaginea ei se profilă pe o monedă, aceasta nu se petrecu decât în vremea lui Augustus şi

pentru un răstimp scurt.

Deci: secret şi sanctitas ale casei, secret al statului; puritatea uneia, inviolabilitatea celuilalt şi mai ales legătură, în imaterial, între locuinţa particulară şi divinitatea stăpână, între vatra cetăţii şi protectoarea ei cea plină de viaţă. Aici se afla o forţă. Şi, deoarece aceste divinităţi erau legate de individ şi de grup ca printr-un fel de contract, Scaevola a putut spune într-o zi că nimeni nu putea fi un bun preot, dacă nu era şi un bun jurist.

Această legătură dintre individ şi divinităţile sale s-a manifestat în rigoarea gesturilor, a cuvintelor, a formulelor, a ritualului care s-a format curând – gesturi, cuvinte, formule, ritual al căror înţeles s-a pierdut destul de devreme, dar a căror permanenţă se căuta să fie asigurată; legătura s-a caracterizat şi prin absenţa unui catehism dogmatic sau a unui cod de morală, care ar fi depăşit prin generalitatea lor caracterul particular al exigenţelor momentane ale acestor credinţe, deci utilitarismul realist al „credinciosului”. Astfel între divinitate şi închinător există raporturi aproape comparabile cu cele care îi unesc pe patron cu clientul său, o încredere cvasi economică şi contractuală, care nu excludea, fără îndoială, recunoştinţa şi care nu trebuia, mai ales, să uite să se manifeste, sub ameninţare cu blestemul, până şi în moarte, deoarece formula cu care se încheie majoritatea dedicaţiilor nu omite să pomenească înfăptuirea lor „liber consimţită”: uotum soluit libens merito.

Dar această formulă ţine deja de o epocă evoluată.

Credinţele elementare

La începutul şi în cursul istoriei Romei, numeroase sâni urmele de magie şi de misticism elementar: „nicio naştere care să nu fie „ocrotită”.

de o divinitate, nicio creştere care să nu aibă numina ale sale. Desţelenirea pământului, trecerea plugului, răsturnarea brazdei, însămânţarea, încolţirea boabelor, înălţarea lor spre suprafaţa gliei, formarea nodurilor tulpinii şi a spicului, inflorescenţa, lactaţia, diversele operaţii (plivitul, grăpatul, secerişul, transportul,

treieratul, punerea în hambare, păstrarea, scoaterea grânelor spre utilizare) cărora li se dedică agricultorul, toate acestea făcuseră să se işte credinţa în câte un numen, iar aceste numina par să formeze, cu fragmentarea puterilor, un fel de corp de funcţionari mai mult sau mai puţin zeloşi, de care depinde agricultura. La fel este cu naşterea şi cu creşterea animalelor. La naşterea unui copil, trei bărbaţi, având cu ei un pisălog, o secure şi o mătură se duceau la casa noului născut pentru a executa acolo gesturi profilactice; sunt rituri legate de pubertate, de căsătorie, de reproducere: rituri multiple patronate de divinităţi multiple, dar şi chezăşuite şi supravegheate de martori care, în formele sociale şi juridice, atestă apartenenţa la o „familie” şi la o curie. La fel pentru moarte: există ritualuri de înmormântare – cele pentru incineraţie şi cele pentru îngropaţi –, fără îndoială, dar şi, la dată istorică, cele ale „plebeilor” şi cele ale „patricienilor”, rituri de noapte şi rituri de zi, aşa cum, în cursul vremilor romane, avem ritualul alaiului public, în care era uitată amintirea anticului sacrificiu al câinelui domestic la altarul Genitei Mana şi în care retrăia şirul strămoşilor în procesiunea realistă a chipurilor lor. Cât despre mort, aveau grijă să-l îndrepte cu picioarele spre uşă, ca să nu se întoarcă şi să bântuie locuinţa pângărind-o cu leşid său.

Regnul animal, cel vegetal şi cel mineral aveau astfel propriile lor numina; la dată istorică nu mai rămâne nicio urmă din ele. Smochinul şi cornul, lupul, ciocănitoarea, şarpele şi gâsca au câte o legendă în care istorisirea ascunde o realitate mistică. Izvorul este sacru; anonim sau anumit, el primeşte uneori numele unei divi270

nităţi care îi dă târcoale: fântânile Carmentei, Iuturnei, Camenelor, Egeriei – şi regăsim, şi aici, o idee de naştere şi de creştere, din care cugetarea interpretativă va deduce funcţiile ele inspiraţie, de divinaţie şi de profeţie.

Naşterea, creşterea, moartea sunt de fapt „treceri”, acte; iniţial nu există numina care ocrotesc stări; numai actele fac să se nască sentimentul puterilor divine. Atunci,

dacă izvoarele au divinităţile lor, râurile le au şi ele pe ale lor, căci râurile sunt deveniri.

Iată viziunea spaţiului, viziunea timpului; legarea unei naşteri de un loc, a unei creşteri de o durată. Faptul este vădit când se constată că ceremoniile legate de familie asociază intrările în viaţă, familia, casă, cu Ianus, divinitate care ocroteşte începutul zilei, al lunilor, al anilor, al oricărui act. Ianus îşi va avea templul în for, unde este închis şi de unde iese războiul; el va da numele său oricărei treceri, iar Vesta este cea care îi corespunde, ea care, dimpotrivă, încheie în şirul aceloraşi ceremonii riturile cultului familial. Nici Ianus nici Vesta nu au iniţial vreo reprezentare figurată; Ianus nu este atestat în nicio inscripţie din perioada clasică; el nu este obiectul nici unei invocaţii formulare: zeu al începutului, el este totodată temporal şi atemporal; Vesta este eternă, neîncetat renăscătoare. Dar şi în moarte este o viziune a spaţiului şi o viziune a timpului: urne primitive şi gropi, sarcofage sau capele, urne cu măşti şi statui, şezând, mort viu, mort înfricoşat, mort protector, mort de temut (di parentum, di manes, Manes Caii) „zei ai părinţilor! zei mani!”, armată puternică a decedaţilor conjuraţi prin sacrificii, prin cuvinte, prin jocuri şi, faţă în faţă cu pax Deorum („pacea zeilor”) – pacea morţilor…

Aceste linii de forţă pe care ţinem să le definim trădează predominarea agrarului şi ruralului, un „agrar” de împărtăşire cu natura şi cu forţele elementare, un „rural” de inspiraţie natu271 rală, mi de diviziune fixată social. Dar, de îndată ce grupurile se reunesc, se formează şi un spirit „politic” al religiei cu toate implicaţiile sale.

În destinul Romei faptul este fundamental.

Odată cu progresul gândirii, toate numina, fie că se menţin în credinţa individului, fie că se fărâmiţează sau se întunecă, tind să se contopească într-un numen generic, ale cărui aspecte funcţionale devin: deasupra unor numina ale diferitelor plante se înalţă atunci Flora şi Pomona, aşa cum peste nimfele fântânilor se ridică Fons, cum deasupra acelor numina ale bărbaţilor şi ale femeilor se înalţă

Genius şi Iuno, deveniţi apoi Genii şi Iunones de grupuri, până în ziua în care s-a vorbit despre Genii şi despre Iunones funcţionale – de pildă o Iuno preluând, în urma împrumuturilor şi a migraţiilor, o legendă, ba aproape o istorie şi fiind invocată sub titluri diverse: Regina, Sospes, Lucina, Curritis, Moneda, Veridica, Caprotina, Iuga, Covella, dintre care unele persistă, iar altele se estompează treptat.

Această mişcare spre simplificare şi sărăcire concordă cu exigenţele raţionale şi raţionaliste care pătrund pe nesimţite în misticile cele mai complexe; ea nu nimiceşte totuşi, pe dată, aspectele particulare ale credinţei în forţele din care a ieşit o divinitate, iar coexistenţa prelungită a credinţei în numina particulare cu proiecţia lor abstractă în reprezentarea unui deus sau a unei dea sintetice, este un caracter al religiozităţii italioţilor şi romanilor.

Un proces analog se desfăşoară de la respectarea „pietrei” (lapis) înfipte la marginea unui câmp, la funcţia ei ca hotar (terminus), apoi la divinizarea ei (deus Terminus) şi la legarea ei de Jupiter (Jupiter Terminus): iată un exemplu destul de grăitor al acestei evoluţii spirituale.

Există deci puteri ocrotitoare; dar sunt şi puteri primejdioase: de unde, un ansamblu de gesturi pentru a schimba cursul evenimentelor, fie în avantajul celui ce le face, fie în dauna altuia. Astfel practicarea magiei intervenea în crizele sentimentale sau în tulburările fizice prin recurgerea la cuvinte sau la gesturi: lustraţiile câmpurilor, ale oraşelor, ale armatei, ale trompetelor de război, ale scuturilor Salienilor (ambarualia, amburbia, lustratio exercitus, tubilustrium, armilustrium, trasarea cercului pomoerial, etc.), ocrotirea obţinută prin purtarea unei bulla, „bula” de aur sau de piele ce se punea la gâtul tinerilor romani, mistica ramurilor de laur, a ghirlandelor, a circuitelor. De unde şi numeroasele interdicţii şi tabuuri faţă de persoane, faţă de unele animale, vegetale şi minerale, interdicţii ce se bazau pe mistici de contact, de influenţă, de emanaţie. Aceste credinţe se întindeau

asupra unor locuri lovite de trăsnet, a unor morminte, a unor case locuite de preoţi sau de anumiţi magistraţi, de femei care nasc sau de fecioare, la da te şi în zile stabilite în liste oficiale, da' te şi zile diferite pentru rurali sau pentru marinari, pentru cutare meşteşugari sau pentru cutare negustori, potrivit unor prescripţii imperative.

Mai târziu, mai mult decât flaminica 1 sau vestalele, un preot ca flamen Dialis (al lui Jupiter) rezumă în persoana sa aproape toate tabuurile principale: cel al străinului (el nu primeşte pe nimeni în sălaşul său), cel al soldatului (el nu se uită la o armată), cel al calului (el nu urcă pe cal), cel al fierului (el nu trebuie să-şi atingă părul cu fier), cel al molipsirii (el îşi îngroapă părul căzut şi bucăţelele de unghii), cel al griului (el nu atinge nici lamura făinii, nici pâinea dospită), cel al cadavrului (el nu-şi aruncă ochii asupra unui mort), cel al câinelui (îi întoarce spatele), cel al legăturilor (el nu poartă nici centură, niciun inel rupt). Aceste oprelişti se extindeau şi la alte domenii: flamen Dialis, rex sacrorum şi flamines ai lui Marte nu trebuiau oare să se lase precedaţi de nişte aprozi, praeclamitatores, care vesteau trecerea lor lucrătorilor, astfel ca aceştia să se ascundă privirii lor?

173 5 „Soţia unui flamin" (în latină în text.) (N.tr.).

De la magie la religie

Dacă observaţiile asupra fenomenelor naturii, asupra celor consimţite sau a celor respinse de ea, au dus la o proliferare de numina pe care preoţii şi eruditii trebuiau să le catalogheze mai târziu în liste artificiale, specializarea funcţiunilor trebuia să aibă consecinţe considerabile: formalismul denumirilor, care indică obiectul (terminus), care sugerează locul (Siluanus), care evocă rolul (Consus), care disting sexul (Faunus\ Fauna), care înglobează în epicene divinitatea masculină şi cea feminină (Pales) a iscat temeri şi, spre a se feri de omisiuni primejdioase, s-a sfârşit prin a vorbi de „zei câmpeneşti", fără deosebire, sau prin a recurge la formule vagi: Plaut merge chiar până la a scrie într-o comedie: „mă jur pe toţi zeii şi zeiţele cerului şi infernului şi ai regiunilor intermediare".

Progresele gândirii şi contactele cu celelalte popoare au adus schimbări: numen devenind deus, zeul luând asupră-şi funcţiunile acestor numina pe care le sintetizează, spiritul care era în lucruri a luat formă, o formă omenească, o personalitate, statuia a devenit persona, „masca" zeului.

Această clarificare a determinat personalizarea puterii; locul de cult, înmulţit cu toate obiectele care îi erau punct de sprijin, a devenit locul de întâlnire al tuturor manifestărilor particulare; ceea ce era un Terminus pentru fiecare roman a fost reprezentat în chip superior de Terminus-ul cuprins în incinta templului lui Jupiter Capitolinul. Avem astfel clarificarea, personalizarea, limitarea conservatoare şi tendinţa către unitatea superioară. La fel, cuceririle Romei l-au legat pe Jupiter Latiaris alban de templul capitolin, dar ele i-au adus în oraş şi pe Diana din Ancia, pe Minerva din Falerii, pe Fortuna sabină, pe Yenus din Ardea, pe Castor şi Pollux, pe Hercule, pe Apolo; contactele cu Grecia au făcut să intre în gândirea religioasă romană reprezentările lui Demeter, ale lui Poseidon, Hercule, 274

Asklepios; expediţiile în Orient au adus-o de acolo pe Marea Mamă de la Pessinunt.

Pentru tema noastră, care se mărgineşte la timpurile istorice, pare sigur că, trecând de la individ şi de la familia sa la grupul de gentes, apoi, pentru anumite dintre cultele acestea, la cetate şi la stat, legătura dintre om şi divinităţile sale a slăbit. Dacă sinecismul oamenilor şi federalismul aşezărilor au creat o cetate, sinecismul divinităţilor a dus, ca şi în societatea omenească, la apariţia zeilor dominanţi şi a zeilor minori, de care credincioşii s-au depărtat: astfel, între altele, dintre „întemeierile" aventină şi capitolină, una dedicată Egeriei lui Numa, consacrată Dianei federale venite de la Nemi în vremea lui Servius Tullius şi alungind divinitatea albană prin întunecarea ei, cealaltă oferită triadei lui Tarquinius 1 şi depăşind-o pe cea de pe Quirinal. Sunt creşteri şi sporiri de valoare prielnice unor manifestări şi coaliţii economice,

deschizând de departe calea spre nădejdi imperiale. Pe de altă parte, trecând de la ţară la oraş, cultele rurale şi-au pierdut substratul, iar unele înţelesul; numeroasele împărţiri în ceremonii rurale şi ceremonii urbane, în ceremonii private şi ceremonii publice (Parilia, Vinalia, Compitalia etQ.), în ceremonii paralele (ambarualia şi amburbium, Paganalia şi Feriae sementiuae), în parcursuri distincte (Robigalia la mila a 5-a, Terminalia la cea de a 6-a) dau naştere la o risipire a forţelor religioase şi a germinării mistice pe care nu o compensează serbările comunitare ca Fordieidia de pe Capitoliu, Consualia de la Cireus Maximus, Argei de la podul Sublicius sau Opiconsiuia de la Regia. Anumite culte specific urbane nu-i fac pe rurali să participe, deoarece sunt excluşi de la ele, iar ruralii nu-i primesc pe citadini la anumite ceremonii de-ale lor. Etruscizare, elenizare, romanizare. Dar ceea ce este hotărâtor este şirul de opoziţii pe care le dezvăluie analizai

1 Este vorba de triada capitolină – Jupiter, Iunona, %J3 Minerva – instituită de Tarquinius Priseus (N.tr.).

un animism multiplu, la început specific rural, care se atenuează treptat, trecerea acestui animism la forme religioase, condensarea acestor forme religioase într-un grup restrâns de divinităţi majore; iar aceste credinţe se dezbracă la rândul lor de ceea ce este propriu-zis rural sau urban spre a tinde către abstract şi universal.

Practica religioasă

Problema nu poate fi pusă în termenii fireşti catolicismului, şi, mai ales, nici nu avem aceleaşi mijloace de cercetare. Netăgăduit, trebuie să-i avem în vedere pe „filosofi”, despre care vom mai vorbi, aparte de restul romanilor: or, nici credinţele animiste nu par să fi dispărut cu totul în secolul al IV-lea, nici religia familială să fi pălit, nici sentimentul religios să fi slăbit, dar au avut loc diverse variaţii. Gestul credinciosului era la început un act pur, personal; porunca magică se exprima la imperativ, căci trebuia să se dea un ordin; dar rugăciunea se exprimă la conjunctiv sau la optativ; ea este speranţă, aşteptare; este

însoţită de „jertfe”, de „lustraţii”, de „legăminte” şi era simplă în formă, modestă ca mijloace. Organizarea funcţiei sacerdotale a retras indivizilor exercitarea unui anumit număr de culte; ea a substituit celebrării personale asocierea spirituală comunitară. Dacă a provocat în adunările de cult emoţii colective şi a întreţinut emoţii individuale printr-o dramatizare ordonată, ca aceea a jocurilor, ea l-a înlocuit pe preotul spontan cu preotul de profesie, l-a despărţit pe om. de zeul său, a deosebit starea preoţească de cea de mirean, înţelesul unor ceremonii a sfârşit prin a scăpa oamenilor de rând; secretul câte n-a acte augurale a iscat scepticism; caracterul formular a redus în mai multe puncte religia exterioară la un ritualism stereotip.

Fără îndoială, şi-au dat seama curând, încă din secolul al IV-lea, de pericolele morale ale acestei ofiliri a experienţei mistice şi de această slăbire a sensibilităţii religioase. Încă din anul

300 se organizase anul liturgic, se divulgase calendarul, se deschisese plebeilor, prin lex Ogulnia, accesul la unele pontificate. Or, acest calendar, cunoscut din inscripţii şi din texte literare, este de fapt o punere în ordine a credinţelor primitive, inspirate de fenomenele naturale (lunaţie, creşteri animale şi vegetale, oprelişti, soluţii magice), îmbinată cu un conservatorism stabilizator şi cu adaptări sociale şi politice, care rânduiau libertăţi publice şi promovau zilele nepereche la o însemnătate deosebită (zile faste şi nefaste, comiţiale şi mixte); ea este făcută din ajustări meteorologice (înlocuirea calendarului lunar cu cel solar) şi din reglementări ciclice (sărbători sezoniere, rituri duplicatoare benefice, legături militare ori economice, sau purificatoare ori funerare). Dar această punere în ordine nu este niciun echilibru, nicio repartiţie fracţională: ea vădeşte un fel de agregate de zile nelucrătoare cu efervescenţă religioasă; ea nu coincide cu calendarul sărbătorilor elenice pentru anumite cicluri agrare, care au totuşi acelaşi ritm mediteranean; această rânduială se poate explica printr-un sincretism care a

absorbit elemente străine şi instituţii autohtone.

Ea este însoţită de o ierarhie de preoţii: familia, gens, curia, pe de o parte, îşi au preoţii lor, care sunt înainte de toate slujitorii unui zeu (Ianus, Jupiter, Iunona, Marte, Quirinus, Volcanus, Volturnus, Portunus, Palatua, Carmenta, Flora, Pomona, Furrina, Falacer); unii din aceşti zei vor fi uitaţi în epoca clasică; statul, pe de altă parte, îi are pe ai săi, pontifi grupaţi în colegii, vestale claustrate, auguri, quindecemviri, haruspici, Salieni, Luperci, Arvali, feţiali, – şi toţi aceştia deţin funcţii publice, religioase, juridice, administrative, unele conservatoare şi tutelare, celelalte valorificatoare şi consultative, care interesează oraşul ca organism politic şi destinul oamenilor ca cetăţeni.

De aici, ansambluri de zei, asocieri de culte, o structură teologică şi o liturghie complexă, un fel de „taylorizare” 1 a divinului, dacă îndrăznim să riscăm un termen atât de exterior.

Această mişcare este însoţită de o trecere de la animism la antropomorfism, de la aniconism la statuia de cult, în pofida rezistenţelor misticismului italic la noţiunea de imagine divină, atât de vie pentru spiritul grec, în ciuda conflictelor iscate de amestecul cugetării filosofice (cea a lui Q. Mucius Scaevola, cea a lui Yarro), al visării poeţilor, sensibili la aspectele cosmice (cea a lui Lucreţiu) şi, în sfârşit, al oamenilor politici, preocupaţi de dominanţe, de adopţiuni, de domicilieri şi de etatizări divine, pentru care apolinismul lui Augustus va fi un strălucit exemplu.

Astfel că nu există niciun Olimp roman, ca o societate de zei, nici permanenţe, ci îmbinări treptate ale unui zeu cu un altul de tip italic (Numisius Martius) sau ale unei funcţiuni cu o divinitate de tip roman (Lua Saturni), sinteze bivalente (Iuppiter LapisJ, interpretări tolerante, deseori utilitare (Iuno Regina de la Veiij, evocări multiple de origine demografică, economică, diplomatică, militară, încetăţeniri spontane sau autoritare (astfel cultul lui Hercule şi cel al lui Apolo oferă aspecte variabile), schimbări cu evoluţie lentă, ca cea a lui Ceres şi a lui

Liber, supuse catalizelor eleusinismului şi ale lumii etrusce.

Stratificarea de credinţe, evoluţia zeilor, suprapunerea cultelor, imobilismul unor ceremonialuri arhaice, inovaţiile fastuoase de ceremonialuri moştenite, dramaturgiile spectaculare ale „banchetelor divine” şi ale „jocurilor”, toate atestă o pietate ale cărei forme diverse, chiar depărtate de tradiţie, chiar împrumutate, nu desfiinţează esenţa. Dar această pietate – şi aici nu vorbim de evlavia sufletului, care este tainică şi nu se înscrie în istorie – este înainte de toate respectarea religiei exterioare, îndeplinirea riturilor, ascultare faţă de interesele sanctuarelor şi.

1 Taylorizare = organizare raţională a muncii prin divizarea executării în operaţii simple, executate de câte un muncitor într-un răstimp cronometrat; munca pe „bandă” (N.tr.).» 78

prin urmare, faţă de ale zeilor, ceea ce constituie un fel de asceză purificatoare. Astfel, pax hominum se alătură la pax deorum.

Acele forme sunt „rugăciuni” publice, a căror amintire, uneori suspectă, au păstrat-o analiştica şi Titus Livius: în 464, 463, 449, 435, 396, 344, apoi, după un răstimp pentru care informaţiile lipsesc, în 296 şi mai ales în cursul celui de al doilea război punic, în 219, 218, 217, 216, 214, 212, 211, 210, 209, 208, 206, 203, 202; ele sunt aproape toate „procurări” de minuni. Ele sunt şi ceremonii de favorizare a succesului în războiul din Macedonia în 200, sau în cel din Siria în 191. Sunt şi rugăciuni de mulţumire către zei în 449 şi în 396, unele în cinstea acţiunii consulilor Valerius şi Horatius, celelalte pentru cucerirea oraşului Yeii de către Camillus, şi putem chiar măsura căldura recunoştinţei romanilor faţă de zeii lor, văzând durata pe care o fixează acestor sărbători: 3 zile în 207 pentru bătălia de la Metaurus, 4 în 203 pentru victoria asupra lui Syphax, 5 zile în 203 pentru alungarea lui Hannibal din Italia, 3 în 202 pentru victoria de la Naraggara, 3 în 200 pentru victoria asupra galilor, 5 în 197

pentru victoria de la Kynoskephalai, 3 în 195 pentru victoria lui Flaminius asupra lui Nabis şi alte 3 pentru cea a lui Cato în Spania, 3 în 191 pentru victoria de la Termopile, 2 în 190 pentru victoria de la Myonnesos, 3 în 189 pentru victoria de la Magnesia, 2 în 184 pentru victoria din Spania, 3 în 181 pentru victoriile ligure, reînnoite în 179 pentru noi succese în Liguria, 2 în 176 pentru victoriile din Sardinia, 1 în 174 pentru victoriile din Spania, 5 în 168 pentru victoria de la Pydna, altele 3 în acelaşi an pentru victoria asupra lui Gentius. Aceste manifestări iau o amploare considerabilă în secolul I; învingătorii sunt alăturaţi zeilor. Astfel se materializează importanţa crescândă a generalilor în viaţa Romei: la sfârşitul războiului cu Cimbrii, serbările durează 10 zile; la sfârşitul lui 63, succesul lui Pompei este celebrat 279 timp de 10 zile, iar la începutul lui 62 timp de

12 zile; pentru campania din Galia în 52, izvoarele ne indică 15 sau 20 de zile, iar pentru războiul de la Modena 50 sau 60 de zile.

Rugăciunile de nouă zile (nouemdiale sacrum) care datează, după legendă, de la Tullus Hostilius, se bucură de mai puţină favoare începând cu secolul I; se ştiu totuşi unele din 344, 218, 215, 212, 211, 204, 202, 194, 191, 188, 186, 169, 152, 125, 102, 94, 93 şi poate din 91. Lectisterniile cultului privat, apoi ale cultului public, în cinstea lui Pilumnus şi a lui Picumnus, apoi în cea a lui Jupiter – iunona – Minerva, apoi, în sfârşit, a perechilor Apolo – Latona, Hercule-Diana, Mercur – Neptun, în care se pot deosebi apartenenţele greceşti, etrusce şi latine şi implicaţiile lor semantice, se desfăşoară în 399, se reînnoiesc în 364, 349 şi 327 şi se extind fastuos asupra celor doisprezece zei, timp de trei zile, după Trasimen. Pentru „ospăţul sacru al lui Jupiter”, cei trei epuloni din 196, ridicaţi la şapte de către Sulla şi la zece de către Cezar, asociază oficial senatul la sacrificiu, iar poporul ia parte la ospăţ; în schimb „postul lui Geres”, instaurat în 191, nu se repetă decât la fiecare patru ani, iar „primăvara sacră”, de origine probabil sabină sau sabelică, dar de

extindere italică, după ce în trecut îi prezentase zeilor pe noii născuţi, nu le mai consacră după 217 decât proaspeţii produşi ai fătărilor de primăvară.

Sângeroasele sacrificii omeneşti ce par să fi avut loc în 226 în Forum Boarium şi s-au desfăşurat, şi în 216 după Cannae, avură o replică în supliciul vestalelor din timpul Gracchilor, dar ele fură interzise prin senatus-consultul din 97; pedepsirea vestalelor sfârşeşte prin a se îmblânzi până la o simplă biciuire. Aceste sacrificii nu reapar decât în timpurile întunecate ale domniei lui Domiţian.

Ar fi lesne de arătat locul de seamă al divinului şi prin şirul de „jocuri" care au venit să se însereze în cursul serbărilor religioase: în localizarea lor între Aventin şi Palatin, pe malul Tibrului sau pe pantele palatine, în legătura lor cu vânătoarea şi războiul, cu muncile de sezon ale agriculturii şi cu grijile creşterii animalelor, Consualia şi Equirria, Cerialia şi Floralia, October Equus, Ludi Romani, Ludi plebei, Ludi appollinares şi Ludi megalenses evocă misticismele agrare şi pastorale, deosebit de vădite în Ludi Taurii care ar data de la Tarquinius Superbus.

Aceste jocuri se tot înmulţesc în calendar. Ele se laicizează. Totuşi toate păstrează un element religios, chiar când sunt date cu prilejul unui triumf, unind repausul lucrătorilor cu datoriile de recunoştinţă faţă de zei. Venationes (vânătorile) şi jocurile de gladiatori, oricât de „laice" ar putea fi, ţin de acest simţ religios, cel puţin la început, întrucât nu sunt decât o extindere a altor jocuri sacre. Dacă, în cursul unora din aceste jocuri, se dau reprezentaţii dramatice în care se dezbat uneori chestiuni literare în prologuri, există şi aici o prezenţă divină în teatru, deşi în cu totul alt sens şi cu mai puţină profunzime decât în Grecia. Jocurile seculare, în sfârşit, a căror primă celebrare „istorică" datează din 249 la Tarentum sau Terentum, iar a doua, în epoca republicană, din 146, erau mai mult decât toate celelalte „jocuri de stat"; ele marcau în chip hotărât, oricare era partea magistraţilor la prezidarea şi la supravegherea celorlalte jocuri, legătura dintre „cetate" şi zeii ei, cei ai cerului şi cei ai infernului.

Astfel se pot defini tendinţe majore: este o religie de agricultori; religia unui popor prea puţin deschis fanteziilor imaginaţiei mistice, înclinat spre disciplinele sacro-juridice care îi garantează fiecăruia, om sau divinitate, un domeniu precis; este religia unui popor care preferă meditaţiei acţiunea şi vede în zei mai puţin forme şi figuri decât puteri apte să treacă de la virtualitate la act.

De aici importanţa dată riturilor, manifestărilor colective, aspectelor sociale şi politice ale 281 cultului şi rolului magistraţilor şi al statului, locuri de cult. – în fapt, alături de „locurile consacrate" ale casei, se întâlnesc „locuri sfinte" publice. La templum nu locul împrejmuit interesează pentru tema noastră, ci faptul că s-a înălţat un monument de cult pe cheltuiala comunităţii, pentru a-i reuni acolo pe închinători. Templul se ridică pe o temelie; nu te afli la acelaşi nivel cu zeul. Nu este decât o intrare; maiestatea izolării sale impune accesul unic; măreţia faţadei, dimensiunile edificiului ce tind să se echilibreze – lărgimea egală cu 5/6 din lungime la dată clasică şi ca regulă generală –, lipsa opisthodomului, un areostilism care dă amploare spaţiilor libere, toate contribuie să-i procure acestei „case" a divinităţii un aer de maiestate, chiar şi în nuditatea relativă a decoraţiei sale.

S-a putut arăta că, dacă regii păreau că hotărăsc ei înşişi ridicarea unui templu, dacă patriciatul a încercat să păstreze privilegiul acestor construcţii costisitoare, populus Romanus întreg, prin glasul magistraţilor şi al senatului, a hotărât foarte devreme privitor la pieţe, deci privitor la locurile unde se manifestă sentimentul religios. Chiar şi rugăciunile generalilor pe câmpurile de luptă trebuie să primească consacrarea adunărilor. Deci legături economice, politice, sociale. Eponimatul dedicării nu este un apelativ dictat de comoditate; el atestă o specificare a credinţei; el îl leagă pe cel care dedică şi poporul roman de o virtualitate a zeului căruia i se închină lăcaşul, în secolul al V-lea sanctuarele pentru Castor, Fortuna muliebris, Spes, Dus Fidius, Ianus Quirinus; în secolul al IV-lea, cele pentru Mater Matuta, Iuno Regina, Iuno Lucina,

Concordia, Iuno Moneda, Salus\ în secolul al III-lea, cele pentru Iuppiter Victor, Venus Obsequens, Iuppiter Stator, Sol, Luna, Fortuna, Febris, Aesculapus, Iuno Curritis, Flora, Libertas, Honos militaris, Virtus, Genius populi Romani, Mens, Iuventus, Fortuna Praenestina; în secolul al II-lea cele pentru Iuno Sospita, Victoria Virgo, Pietas, Iuventas, Fortuna Equestris, Terminus, Iuno Moneda, Fortuna huius chei, Felicitas, Hercules Victor, Ops 282

opifera, Honos et Virtus – fără a mai vorbi de celelalte temple dedicate marilor zei, reconstruite şi renovate –, toate vădesc acte de credinţă, dar, în acelaşi timp, două manifestări ale gândirii, una către abstracţiune, cealaltă către specificare, către limitările utilitare sau către generalizările cumulative.

Astfel se operează reuniri religioase, condensări mistice. Faptul că şedinţele adunărilor se ţin adesea în temple cheamă protecţiile aşteptate. Astfel senatul se întruneşte în templul Bellonei, al lui Fides, al lui Virtus, al lui Castor, al lui Libertas, al lui Quirinus, al lui Tellus, al lui Iuppiter Stator, al lui Iuppiter Victor, al lui Iuppiter Capitolinus. Fiecare înălţare a unui templu este urmarea unei făgăduinţe formulate într-o situaţie critică; fiecare din aceste alegeri este un semn; fiecare din aceste semne este un act de credinţă.

Crizele religioase în această structură mentală şi rituală cu totul latină au venit să se însereze elemente externe, analizate încă de multă vreme: inovaţii elenizante, prin mediere etruscă şi etruscizantă, apoi inspirate de Grecia Mare, adăugiri elenistice şi orientale, devoţiuni patriciene, devoţiuni plebeiene (Dioscurii pe de o parte, Ceres, Mercur, Liber pe de alta) mlădieri variabile ale tutelei canonice a pontifilor, primiri şi încetăţeniri ca a lui Apolo din Yeii sau a lui Hercule Maximus; acceptarea şi condamnarea sacrificiilor omeneşti între 226 şi 97; consultarea oficială a lui Apolo de la Delfi în vremea lui Tarquinius (?) şi mai târziu de către Fabius Pictor, dar interzicerea de către senat a oracolelor „particulare” în 213; procesiunea de tip greco-latin în 216 sub ocrotirea lui

Jupiter Stator, dar desfăşurată de fapt sub cea a Iunonei Regina aventine – apoi, în sfârşit, în timp ce se reînnoiesc în 205 Jocurile 283 romane şi Jocurile plebeiene într-o atmosferă de fervoare încordată, recurgerea, poruncită de cărţile sibiline, la Marea Mamă de la Pessinunt, pe care o stabilesc pe Palatin, în plină vatră a vechii Rome! Eveniment major, a cărui importanţă contemporanii nu par s-o fi măsurat: scandalul Bachanalelor din 186 nu ne îndreptăţeşte s-o micşorăm, căci, din 205 până în 186, un curent subteran de acelaşi fel subminase terenul. Clerul Gibelei fusese izolat, dar nu se luaseră în seamă micile grupuri de bachanţi risipite prin oraş, cu micile lor întruniri, cu catehismul lor, cu secretele şi cu nopţile lor iniţiatice. Când a fost vorba de măsuri pentru suprimarea lor sub pretextul subversiunii politice, unele „cazuri” fură separate şi marele preot al lui Dionysos, Minius Cerrinius, fu pus la „adăpost” într-o închisoare potrivită. Respingându-se totuşi excesele ceremoniilor, la care lua parte mai ales poporul, fură admise, în sfârşit, formele reţinute ale cultului italo-grec al lui Bachus. În 181, descoperirea „întâmplătoare” a unor documente pitagoreice la Ianicul, lângă „mormântul lui Numa”, făcu să sporească neliniştea: ele fură arse oficial în Comitium. Dar cine poate să le fi „găsit”, dacă nu nişte intelectuali curioşi faţă de filosofii salvatoare? Astfel clasele de jos şi aristocraţii se întâlneau în căutarea unei evadări spre o spiritualitate nouă, altundeva decât în conformismul faţă de vechile rituri naţionale şi faţă de străvechile credinţe.

Statul veghează totuşi: în 161 filosofii şi retorii greci erau alungaţi; în 157 se suspendă construirea teatrului proiectat de Scipio Nasica, pentru că un teatru permanent ar fi permis să se dea reprezentaţii şi în afara serbărilor religioase şi s-ar fi rupt astfel legătura dintre religie şi serbări. Dacă în 155 tinerii ascultă conferinţele lui Carneade, ale lui Diogene şi ale lui Critolaos, în 139 caldeenii şi evreii sunt poftiţi să părăsească oraşul, iar în 55 doi epicurieni, Philiskos şi Alkios, sunt la rândul lor expulzaţi; şi totuşi, sunt filosofi care discută despre Epicur.

Ceea ce rămâne, ceea ce este inatacabil, este religia jurământului la magistraţi, dar îmbogăţirea clasei negustorilor aduce pe primul plan oameni noi, care nu au simţul tradiţiilor, iar contactele cu Orientul, abaterile morale iscate de pofta de câştig, înmulţirea libertăţilor slăbesc rezistenţa conformismului „burghez”. Care este mentalitatea religioasă a micilor meseriaşi, a aventurierilor, a marinarilor, a sclavilor? Cea a oamenilor pe care războaiele îi azvârlă la Roma? În afară de comparaţiile pe care le pot prilejui contactele cu Grecia şi cu Orientul, răspândirea operelor de artă propune alte imagini, statui de divinităţi, vase cu laturi împodobite cu scene religioase care, prin imitaţiile pe care le sugerează, înlocuiesc o koine etrusco-romană cu o koine romano-elenistică. Din partea ei, literatura comică dă ca hrană spectatorilor legende divine înjosite – aventurile burleşti ale unui Jupiter îndrăgostit sau ale unui Mercur mijlocitor de întâlniri galante. Totul duce către o adevărată confuzie în gândire. Nu este un joc al minţii atunci când un Q. Mucius Scaevola, pontif între 88 şi 82, a putut distinge zeii tradiţionali – singurii demni de veneraţie după credinţa sa – de zeii poeţilor şi de zeii filosofilor.

Cugetarea filosofică

Zei ai filosofilor! Dar şi filosofie! Filosofie explicită care se întemeiază pe filosofia implicită a sentimentului şi a cugetării şi care, sprijinindu-se pe simţul practic al acestei „rase” italice şi al acestei „familii” latine, se orientează spre etică, spre politică şi spre anumite vederi sociale.

În timpul războaielor samnite (343 – 290) fu adusă la Roma o statuie a lui Pitagora şi această aducere atestă interes pentru gânditor, a cărui biografie o scrie în aceeaşi epocă Aristoxene din Tarent, pe când Appius Claudius transformă în cult public devoţiunea particulară faţă de Heroide la Ara maxima: „fiecare, spune Appius, îşi făureşte singur soarta” şi preamăreşte prietenia în termeni care evocă hetairiile thiasice, ce se constituiseră în jurul legendei crotoniene şi al legendei locriene, în care Hercule

se asocia în chip nelămurit cu Apolo, înainte de a veni să se asocieze limpede la Roma cu Muzele.

În ciuda opoziţiei lui Cato, influenţa grecească se dezvoltă: Ennius, pătruns de cultură elenică, legat de Scipioni, adaptează în al său Epicharm un poem despre natură, iar în al său Evhemeros teoriile gânditorului pentru care zeii nu sunt decât nişte oameni superiori; în el, pitagorismul găseşte un discipol atrăgător. Printre fragmentele păstrate din opera sa găsim aluzii la metempsihoză, la inspiraţia divină a poeţilor, la văpaia caracteristică spiritului lui uates (bardul proroc), la originile solare ale acestui foc hrănitor, la rolul ce trebuie încuviinţat poeţilor în politică şi în cârmuirea statelor: este primul exemplu cunoscut, la Roma, al unei încercări de înlocuire a pontifilor prin poeţi în comunicările cu divinitatea şi de valorificare a inteligenţei faţă de drepturile dobândite prin alegerea populară.

Diogene, Critolaos, Carneade ţin prelegeri la Roma în 155. Importanţa acestor convorbiri este considerabilă: situând criteriul care trebuie să-l călăuzească pe om în ceea ce este credibil, bazând acest criteriu pe raportul reprezentării cu subiectul, nu cu obiectul, Carneade introduce în cunoaştere noţiunea de probabilitate; aplicat la reprezentarea divinităţii sau la puterea prezicerii, principiul lui Carneade liberează teologia de antropomorfismul banal; el înlocuieşte fatalitatea stoicilor şi indeterminismul universal al epicurienilor printr-o cauzalitate internă şi o cauzalitate externă. Deschizând, prin probabilismul său, calea gândirii critice, cugetarea sa este orientată către aproximarea adevărului şi a binelui, către cercetarea rodnică şi roditoare. Disociind cauzalitatea de urmare, ca şi ceea ce este determinat de ceea ce este necesar, el instituie o ordine contingentă care „scapă logicii noastre” şi „a cărei raţiune nu poate fi descoperită decât prin eveniment”.

Uatio etimtas apetit căusăm 1. Din aceasta cugetare se desprinde astfel unul clin daturile cele mai înalte ale gândirii latine, noţiunea de ordine raţională, noţiunea de

echilibru care dă temei totodată contractelor dintre oameni şi contractelor cu divinitatea.

Iată-ne la însăşi baza filosofiei contractului roman; dar ea este o breşă în dogmatismul stoic sau în indeterminismul epicureic: prin ea va trece metafizica creştinismului.

Revoluţia este considerabilă.

La aceeaşi epocă, Panaetius vine din Rodos la Roma şi intră în legături cu Scipio Africanul şi cu aristocraţia elenizantă, pe care o frecventau, între alţii, Polibiu şi Terenţiu, veniţi de pe alte meleaguri, şi Laelius, care este un „înţelept". Carneade i-a luat-o înainte pentru a ruina dogmatismul Porticului şi certitudinea prezicerii (dacă viitorul este întâmplător, prezicerea este cu putinţă; dacă viitorul este necesar, ea este inutilă); Boethus din Sidon şi Antipater, stoici amândoi, au corcit deja cu platonism fizica şi morala stoică; Panaetius, continuându-le paşii atrage gândirea romană pe calea eclectismului, care se va vădi, în artă ca şi în cugetare, una din dominantele spiritului şi comportamentului roman. Din stoicism, care era una din chemările cele mai seducătoare pentru Roma, el va face o adaptare armonioasă, echilibrată şi umană.

Pentru el, cosmosul este un echilibru stabil între nişte forţe şi, prin urmare, nu cuprinde niciun germene de distrugere; dacă se introduc în el modificări, ele se compensează; un echilibru este şi înţelepciunea omenească, deoarece sufletul, alcătuit dintr-o parte iraţională şi dintr-o parte raţională, este capabil, graţie acelui element al suflului divin care este logos-ul, să dea sau să refuze senzaţiilor asentimentul său; în aceasta constă libertatea sa. Prin intervenirea /ogos-ului.

1 Parafraza americară este excesiv de lilieia, formula latină spunând de fapt „Raţiunea dezvăluie cauza evenimentului" (N.tr.).

omul se deosebeşte de animal prin război, prin rezistenţa la instinct, prin folosirea raţiunii şi a vorbirii organice. Fericirea este să trăieşti potrivit propriei tale naturi, datoria omului este să-şi joace rolul de om, al

omului particular ce este. Prin urmare, etica trebuie să fie ştiinţa adaptării la împrejurări, la „ceea ce se cade”. Cită cale a fost bătută de la vechiul stoicism, care tratează despre om, pentru a ajunge la Panaetius care vorbeşte despre oameni! Este o morală practică, utilitară, eclectică, individualistă, dar unde este Dumnezeu? Absent din etica lui Panaetius, el nu apare acolo decât ocazional. Aşadar, nicio sancţiune exterioară, nicio sancţiune interioară; plăcerea sau durerea însoţesc sau nu actul virtuos; ele nu sunt condiţia lui. A concepe cu o claritate îndestulătoare înseamnă a se îndrepta către bine; a concepe binele cu minte luminată înseamnă a putea ajunge la el. Cunoaşterea adevărată este o formă a puterii; morala devine o estetică individuală, viaţa o operă de artă. Pentru Cleante, vechiul stoic, Dumnezeu este o fiinţă transcendentă şi personală, iar datoria omului este să-i accepte voinţa; pentru Panaetius Dumnezeu se absoarbe în cosmos, iar dumnezeul, adevăratul dumnezeu, este omul; religia, adevărata religie, este religia umanităţii.

În măsura în care o gândire atât de îndrăzneaţă, în care nu lipsesc contradicţiile, putea fi urmărită de către romani – căci, mai târziu, Cicero nu avea să-i pătrundă toate nuanţele –, ea introducea şi conducea meditaţia spre un individualism sigur.

Toţi acei bărbaţi, ale căror nume sunt de obicei citate în jurul Scipionilor, Polibiu, Terenţiu, Lucilius, C. Laelius, Q. Aelius Tuberon, Sp. Mummius, Rutilius Rufus, M. Vigellius, L. Furius Philus şi poate Yalerius Soranus, au cunoscut cu toţii doctrina panaetiană; rei fie că au aderat la ea – cu nuanţe – fie că nu, dar după fragmentele ce au rămas din operele celor mai mulţi dintre ei sau după aluziile urmaşilor lor, se pare 238

că meditând la officia, ei au văzut în ele nu „îndatoriri” imperative, ci binevoitoare servicii ocazionale, necesare în relaţiile dintre oameni şi au contribuit la făurirea unei filosofii mai mlădioase a societăţii.

În a doua jumătate a secolului al II-lea şi la începutul secolului I, un grup de oameni filosofează astfel, fără a

renunţa la obligaţiile civice: în jurul lor şi pe linia stoicismului îmblânzit se întâlnesc L. şi Q. Lucilius Balbus, M. Porcius Cato, M. Favonius şi Cornificius Longus. Cel dintâi este jurist, al doilea publică o De natura deorum; Cato are legături în Sicilia cu platonicianul Philostratos şi la Utica se apropie ele stoicul Apollonides şi de peripateticianul Demetrius; el este admirat de Favonius şi de Cornificius. La aceeaşi dată, C. Sulpicius Gallus calculează, cu o orientare pitagoreică, distanţa de la pământ la soare şi de la pământ la lună, ca şi de la pământ la semnele zodiacului; el propune o explicare a fenomenului eclipselor şi înclină spre interpretări supranaturale, dar la Pydna în 168, alături de Paulus Aemilius, ştiuse să păstreze tăcerea şi lăsase în grija prezicătorilor tâlcuirea semnelor divinităţii. Valerius din Sora compune o carte despre „Iniţiaţi” – Epoptides – şi vorbeşte în ea, într-un limbaj panteist şi într-o sintaxă îndrăzneaţă, despre un „Jupiter atotputernic, progenitor genetrixque, tată şi mamă al regilor, al lucrurilor, al zeilor, zeu al zeilor, unul şi toţi” care introduce în teologia romană rezonanţe ciudate.

Cei mai numeroşi dintre aceşti cercetători şi gânditori sunt epicurienii: Amafinius, Rabinus, Catius, precum şi Saufeius, ale căror da te sunt slab precizate; T. Albucius, C. Velleius, L. Calpurnius Piso, C. Cassius Longinus, C. Vibius Pansa, cei doi Manlius Torquatus, Statilius, L. Varus şi alţii; doi dintre ei ne-au lăsat amintirea unui De rerum natura, anume C. Catius şi Egnatius, titlu pe care îl vor relua Lucreţiu şi Varro 289 din Reate.

Astfel, în faţa unei tradiţii în care mitul păleşte – dar în care se menţine ritul, în care numina se ierarhizează, în care se desprind „funcţiunile” dominante ale marilor zei şi se dezvoltă credinţele abstracte alături de o antropomorfizare care reînvie, purificându-l şi intelectualizându-l, mitul primitivist şi animist, în care, în sfârşit şi în special, politica supraveghează, dirijează, etatizează religia dându-i o structură socială, un calendar

regulator, un ceremonial, edificii publice – se află inovaţii, frământări, învolburări. În toate acestea, în contacte care nu vor putea fi niciodată despărţite, continuă conflictul dintre neliniştile etrusce şi lumina mediteraneană.

Lucreţiu avea să se arunce cu strângere de inimă în această aventură.

Drama lui Lucreţiu

Ceea ce izbeşte la contactul cu Lucreţiu este atitudinea sa profetică, obsesia sa pentru misterul omului, pentru misterul lumii, efortul său patetic de a se scutura pe sine şi de a-i scutura pe ceilalţi de această anxietate, spre a ajunge, printr-o victorie a raţiunii, la eliberare: filosofie a cuceririi, a luptei, a dragostei şi nu, cum s-a spus prea adesea, o filosofie a disperării: ea este în întregime speranţă.

Lucreţiu are simţul misiunii sale: el este, pe cât crede, cel dintâi care transpune în latină doctrina gânditorului grec; magnis doceo de rebus; / obscura de re tam lucida pangojcarmina 1. Se exprimă şi în termeni de cucerire: dificilest ratione docere et uincere uerbis 2 cu un fel de simţ roman al victoriei: quod quoniam uineo fieri, nune esse docebo3. Faţă de tezele contrare nu are decât

1 „Dau lămurire despre lucruri mari: despre un lucru obscur scriu cânturi atât de luminoase” (Lucr., X, 931 şi 933 – 934) (în latină în text) (N.tr.).

2 „Este anevoios a da lămurire prin raţiune şi a învinge prin vorbe” (ibid., V, 735) (în latină în text) (N.tr.).

3 „Ceea ce, pentru că dobândesc să fie, voi lămuri că (şi) este” (ibid., II, 748) (în latină în text) (N.tr.).

dispreţ pentru sminteala ce respiră din ele: desipere est, delirium, perdelirum est 1.

Este răpit de pasiune. Pasiunea pentru Epicur, maestrul incomparabil, care trăieşte în grădina sa, în căxitarea tăcerii în mijlocul mulţimii, în căutarea idealului printre realităţile lumii, tinzând să-i dea plăcerii – unei plăceri superioare – trăsăturile virtuţii, ştiinţei forma unei asceze, iar bucuriei întoarcerilor şi reminiscenţelor valoarea unei apercepţii a fericirilor superioare.

Pasiune şi pentru „natură”, cu o privire fraternă asupra fiinţelor, această natură pe care cel dintâi, poate singurul dintre grecii timpului său, Epicur o socotise drept învăţătoare a adevărului. Aruncând o privire asupra tulburării care îi năpădeşte pe contemporanii săi în conjuncturile dezordonate ale societăţii civile, Lucreţiu constată că „fiecare caută să fugă de sine însuşi” şi că nu este în stare „să scape de sine însuşi”, dar că, în chiar această fugă, se reîntoarce la ceilalţi oameni, în timp ce, în adevăr, ar trebui să se reîntoarcă la natură.

Pasiune şi pentru concret: doctrina lui Epicur se acordă cu nevoia romană de ordine, de măsură, de lege. Întemeindu-se pe o cunoaştere ce se poate raţiona, Epicur a descoperit foedera naturae 2 (I, 586; II, 302; V, 310; 924); el a conferit cunoaşterii un fel de sanctitas şi de auctoritas care intră ca nişte componente în alcătuirea eticii. Descotorosind realul de interpretări superstiţioase şi înapoind zeilor domeniul intermundiilor3, dând legilor naturale supremaţia asupra arbitrarului miracolelor, el i-a redat naturii libertatea.

Pasiune pentru Epicur, pentru natură, pentru concret, dar şi pasiune şi nimic altceva: Epicur este calm, rece, raţional, abstract – Lucreţiu este

1 „înseamnă să fii smintit, este o rătăcire, o foarte mare rătăcire” (ibid. III, 802; V, 165; V, 1043; apoi 1, 698 şi I, 692) (în latină în text) (N.tr.).

— „Legile naturii” (în latină în text) (N.tr.). 3 l. a epicurei, spaţii goale şi paşnice dintre lumi, sălaş al zeilor (N.tr.).

entuziast; Epicur arată că zeii nu cunosc nici mânia nici ura – Lucreţu se lasă răpit de o adevărată frenezie antiteologică; Epicur recomandă, cu linişte, îndepărtarea de afacerile publice – Lucreţiu amestecă în refuzul său un fel de arţag; Epicur aspiră la pacea inimii şi o dobândeşte – Lucreţiu năzuieşte şi el la ea, dar nu o poate câştiga.

Această operă este marea aventură a gândirii romane din vremea Republicii. De-a lungul epocilor, multe refuzuri agnostice se vor inspira din ea. Dar este ea, cu adevărat, o

profesiune de ateism? S-a făcut oare deosebire între cuvinte şi tonalitatea pe care o exprimă armonicele lor?

Criticii moderni au descompus opera lui Lucreţiu într-o parte fizică, una canonică şi una etică – şi acest lucru nu poate fi contrazis; dar această împărţire rupe unitatea gândirii lui. În realitate, ea este un poem al materiei şi al spaţiului, evocator al integrărilor şi al disocierilor eterne, un poem al omului răpit de destinul vieţii, un poem al universului cu naşterea şi cu starea sa muritoare – nu un tratat filosofic sau doar didactic –, ci o dramă, străbătută de peripeţii, urmărită spre deznodământul ei cu bucurie, spre un deznodământ în afara lumii simţurilor, în veşnicie.

Pentru Lucreţiu, orice cunoştinţă omenească se întemeiază pe de te ale simţurilor; tot ceea ce există este de natură corporală şi supus la schimbări; tot ceea ce se schimbă pare să posede în sine principiul său de mutaţie şi de persistenţă şi ia astfel un aspect de eternitate. Sărăcia limbii latine, pe care o regretă Lucreţiu – Epicur exprimă un regret analog vorbind de limba greacă –, nu permite să se acopere domeniul gândirii; or, a recunoaşte această lipsă înseamnă mai puţin a-şi mărturisi neputinţa decât a proclama existenţa unui nedefinibil, a unui supranatural pe care imaginaţia nu încetează să-l conceapă, chiar dacă „limba încetează să-l pună la îndemână”.

Dacă, deci, a fi real şi a fi perceptibil simţurilor sunt sinonime, într-o anumită măsură şi pe două planuri distincte, atomul, element al lumii, nu poate fi perceptibil, fiind lipsit de calitate. Această ecuaţie, în care unii au vrut să vadă o contradicţie fundamentală a gândirii lui Lucreţiu, atestă că poetul, care vrea să înţeleagă lumea, nu vorbeşte decât de lumea accesibilă simţurilor, nu de „toată” lumea şi mai ales nu de ceea ce le scapă: ochii”, spune el, „nu pot cunoaşte legea naturii; eroarea vine de la raţiune”. Într-adevăr, senzaţia este iraţională; ea nu are nevoie de dovadă; ea este datorită întotdeauna unui contact, iar pipăitul este simţul fundamental; senzaţiile vizuale, olfactive şi auditive nu se pot explica – deoarece, pentru Lucreţiu, nu există contact, nici prin „simulare” (imagini,

reprezentări), când este vorba de vedere, nici prin emanaţii, când este vorba de miros şi de sunet. Aşadar, filosoful se străduieşte să purifice această animi ratio x, amestecând senzualismul cu raţionalismul, reducând treptat partea raţionalismului, pe care îl socoteşte fals, şi păstrând neatinsă partea senzualismului, pe care îl crede adevărat. Cu ajungerea sa la stări moleculare şi cu greutatea sa, atomul nu scapă categoriilor de spaţiu şi de timp, şi aceasta este o altă contradicţie a postulatelor autorului, deoarece, gândit în termeni de spaţialitate şi de timp, acest atom sfârşeşte prin a da, la urma urmei, o calitate neantului, ceea ce este însăşi negarea lui. Lucreţiu se înfundă astfel în desişul paralogismelor şi se aruncă în misterul gândirii, în momentul în care apelează numai la senzaţii ca izvor al cunoaşterii. Revenit la raţionalism, el se va ridica până la marginile ameţitoare ale raţiunii însăşi.

În ce constă raţionalismul său? Pentru Lucreţiu, nimic nu vine din nimic, nimic nu se nimiceşte. Într-adevăr, raţiunea nu poate concepe

1 „Judecata minţii” (cf. Lucr., IV, 384) (în latină în text) 293 (N.tr.).

nici ca neantul să-şi schimbe natura şi să devină ceva, nici ca o parte a realului să poată fi nimicită. Dacă atomul nu ar exista, orice element material ar fi divizibil la infinit: dar atunci totul ar fi egal cu partea, deoarece partea ar fi ea însăşi divizibilă la infinit; infinitul este egal cu infinitul. Şi astfel concepţia lui Lucreţiu despre atom este o întoarcere la un ideal de imuabilitate ireductibilă, la o substanţializare a noţiunii de infinit.

Tragicul în această aventură spirituală este întâlnirea lui Lucreţiu cu un anti-Lucreţiu: lucrul a mai fost spus, iar această afirmaţie a întâmpinat adversari care nu conving. Lui nonne uidemus, „oare nu vedem”, din primele demersuri, ecou invariabil al grijilor analizei descoperitoare, i se va opune un nu mai puţin statornic necesse est, „este necesar”. Şi stabilirea raţională a acestei necesităţi îl îndeamnă pe Lucreţiu să predice calmul în faţa contingenţelor aparente din cursul lucrurilor

naturale: această necesitate îl duce la „compunerea” unei canonici care te liberează de judecăţile false, de minciuni superstiţioase, de ştiinţa filosofilor, a prezicătorilor şi a preoţilor, surse de interdicţie şi de spaime.

Astfel se iveşte, la distanţă, problema zeilor.

Dacă există neschimbare, este şi schimbare: or, lumea posedă în ea însăşi principiul mişcării sale; elementele materiale au în ele înseşi o anumită spontaneitate; dacă ar fi altfel, schimbarea ar trebui explicată printr-un principiu exterior lumii, iar acest principiu nu ar putea primi decât numele de divinitate. Totuşi, gândeşte Lucreţiu, omul are liberul său arbitru; aceasta presupune, în atom, contingenţa. Înseamnă aceasta că universul este supus capriciului? Pentru Lucreţiu, în univers fixitatea se amestecă cu schimbarea, necesitatea cu libertatea: el nu crede nici în determinarea totală nici în capriciile unei contingenţe fără limite; în consecinţă, el admite fixitatea speciilor, durata mărginită a creşterilor, varietatea indivizilor, adică o ordine întemeiată totodată pe empirism şi pe raţiune şi o contingenţă explicată prin raţiune şi empirism, un fel de chiasm 1 intelectual, ale cărui implicaţii contradictorii poate că nu le vede. Reprezentările sale asupra marilor cataclisme, asupra trăsnetului, a furtunilor, a cutremurelor, a molimelor, către ce năzuiesc ele dacă nu ca să arate că oamenii trăiesc în spaimă, pentru că atribuie acestor fenomene o semnificaţie pe care nu o au? în ochii lui Lucreţiu, nimic nu dovedeşte că zeii sunt răi. Înţelepciunea constă în a se dezbăra de aceste temeri şi de poveştile despre Acheron: nusquam aparent Acherusia templa2. Pacea sălăşluieşte în templele senine ale filosofiei.

Dar Lucreţiu nu ajunge la această linişte sufletească dintr-o singură bătaie de aripă: poemul său urmează dialectica pasiunii, o dialectică în care raţiunea nimiceşte mythos-ul3 prin raţionament şi îi substituie cuceririle /ogos-ului4. Or, cum omul îi opune acestei dialectici obstacolul pasiunilor sale, al nădejdilor, al temerilor sale, Lucreţiu, care putea diserta fără tulburare despre natură

şi despre lume, este indus să discute cu omul însuşi într-un dialog şi mai pasionat.

Cum să nu simţi, printre rândurile pe care le consacră omului, tulburarea sufletului său? Încercând să-i libereze pe ceilalţi, el caută să se libereze pe sine. Această căutare a luminii dă spuselor sale un ton patetic; căci, la urma urmei, pentru el, ce este omul în ochii omului?

1 Chiasm = figură de stil constând în aşezarea a doua perechi de cuvinte în ordine încrucişată (Nu trăim ca să mâncăm, ci mâncăm ca să trăim); numele ei vine de la litera grecească X (chi), datorită reprezentării grafice convenţionale a opoziţiei dintre elementele figurii:

A B (N.tr.).

B A

2 „Nicăieri nu se arată templele infernului” (I.ucr. III, 25) (în latină în lexl) (N.tr.).

3 „Ficţiunea” (în greacă în text) (N.tr.).

4 „Raţiunea” (în greacă în text) (N.tr.).

Ga toţi cei vechi, Lucreţiu pune accentul pe opoziţia dintre durere şi plăcere, pe această obsesie a obsesiilor: fericirea omenească. În timp ce, pentru stoici, plăcerea este un lucru secundar, dar, totodată, un rezultat perceptibil, deoarece omul descoperă plăcerea păstrându-se pe sine, pentru Lucreţiu, iubirea de plăcere nu este altceva decât un mobil, o înclinare a fiinţei care îi dă impuls activităţii animale şi îi fixează ţelul.

Naşterea omului este însoţită de lacrimi: el este dezmoştenit, neliniştit, agitat; monştrii sunt şi mai tragic cufundaţi în existenţă şi poartă în ei dovada războiului intim dintre atomii greşit îngemănaţi; toate fiinţele sunt sortite sicriului, dar toţi cei vii luptă pentru viaţă. Viaţa li se pare fericirea supremă, dar fericirea de a trăi este supusă piedicilor vieţii. Iubirea? Ea îşi are iluziile, obsesiile şi teoriile ei. Visurile? Ele sunt însoţite de strângeri de inimă, de hotărâri funeste, de imagini ce istovesc. Moartea? Ea este mereu prezentă; ea nu are nici răgaz,

nici sfârşit: mors immortalis, „moartea este nemuritoare”. Lumea pământească este menită disocierii eterne. De ce omul ar fi oare ferit de această cerinţă? Şi Lucreţiu se cufundă în meditarea nestăpânită a neantului, se dedublează pentru a-şi privi propriul cadavru, acest „lucru” groaznic, această vedenie înfricoşătoare de care trebuie să te eliberezi, chiar şi prin sinucidere, căci sinuciderea se află pe linia însăşi a disocierii universale. La ce bun să deznădăjduieşti? Această disociere este necesară. „Poate că un înspăimântător cutremur de pământ, Memmius, ne va aduce dovada prăbuşirii generale”.

Dar el adaugă de îndată: „soarta suverană – fortuna gubernans – să îndepărteze de noi această nenorocire!” Fortuna gubernans! Un act de credinţă al lui Lucreţiu? Nu. Ci o ironie de polemist. Aristotel, Theofrast sunt cei care, susţinând ideea eternităţii lumii, încredinţau Fortunei cârmuirea universului. Dar Epicur se răzvrăteşte. Totuşi această noţiune de soartă domină lumea elenică, elenistică şi romană; s-ar putea 296

spune că din adâncul vremurilor ea domneşte asupra oamenilor, asupra filosofiei, a politicii, a economiei: învingătorii sunt „fii ai Fortunei”, închinători îndârjiţi şi credincioşi ai sorţii care dăruieşte gloria. Fortuna gubernans! A-i recunoaşte puterea ar însemna a desfiinţa însăşi ideea de natură, aşa cum o înţeleg Epicur şi discipolii săi, ar însemna a cădea în aceste contradicţii. Este o ironie care îi eliberează pe Lucreţiu de acel taedium citaie 1 către care lunecă, de acel pesimism, cosmic, din care pare uneori să răsară un îndemn spre moarte, spre împlinirea pacificatoare şi eliberatoare.

Într-adevăr, totul pare tristeţe: „aceleaşi lucruri sunt mereu aceleaşi”, totul merge spre neant – acest infinit.

Această introspecţie îndrăzneaţă, îndreptată către stări psihice nesănătoase, mai atentă la tulburările sentimentului decât la puterile voinţei, are, fără îndoială, o bază filosofică, epicureică; dată fiind tonalitatea ei, ea este mai ales interpretarea unei autoanalize „extinse de

ardoarea imaginaţiei la stări colective, la o psihoză al cărei substrat îl formează evenimentele istoriei umane”: de la atomismul cosmic conceput de gândirea prin raţionamente, s-a trecut la un atomism psihic, la o dezintegrare, care tălmăceşte obsesia neantului către care conduce priveliştea lumii. De rerum natura este mai puţin un document psihologic, limitat la Lucreţiu, decât o proiecţie sociologică a stării de spirit a Italiei secolului I înaintea erei noastre, torturată de dezordini, de asasinate, de războaie. Totul este fatal: s-a notat oare vreodată frecvenţa, la Lucreţiu, a lui nimirum, „fără îndoială” ironic, a lui necesse, „este necesar „determinist, a lui nequiquam, „zadarnic” descurajat, în care se exprimă deşertăciunea portiţelor de scăpare?

S-a vorbit de vârsta de aur, spune Lucreţiu; progresul societăţilor pare să fie un mers de-a-ndărătelea; odinioară nu se cunoşteau leacurile; omul

297

1 „Dezgust de viaţă” (în latină în text) (N.tr.).

se otrăvea ieri din lipsă de experienţă; astăzi cu bună ştiinţă; el nu cunoştea folosirea metalelor; acum se serveşte de ele pentru moarte. Nu cunoştea navigaţia: acum îi suferă daunele. Nu cunoştea legile scrise: acum le suportă constrângerile. Nu cunoştea filosofia; odată cu ea, a întrezărit obsesiile şi spaimele cosmogonice. În propăşirea sa, specia omenească înaintează contra curentului; ea lucrează „în zadar”: incassum frustraque; ea merge de la o vârstă de aur spre un secol de întuneric.

O autoanaliză, dar şi o analiză a celorlalţi: Lucreţiu trăieşte într-o societate pe care o roade un imperialism devastator. Viaţă febrilă în care marii actori dispar repede de pe scenă: nu mai sunt vremurile când puteau îmbătrâni unii ca Appius Claudius, Cato, Ennius, Plaut, Pacuvius, Accius. Contemporanii lui Lucreţiu mor tineri sau în puterea vârstei: Calvus, Catul, Sallustiu, Brutus, C. Gallus; mai mulţi oameni politici dispar prin moarte violentă sau prin uzură prematură. Comediile nu prea mai sunt gustate; nu se mai scriu tragedii: ele se trăiesc. În faţa acestei

dezordini dramatice, Lucreţiu constată mersul neschimbător al naturii şi orbirea omului.

Ai crede că-l auzi deja pe Pascal meditând asupra vanităţii divertismentului. Cosmologia se abate spre etică, iar Lucreţiu nu năzuieşte la mai puţin decât la convertirea noastră.

Dar la ce fel de convertire ne îndeamnă el? S-i. pus prea mult accentul pe ataraxie fără să i se ia dimensiunea, s-au evocat prea mult templele senine ale filosofiei şi refugiile ţărmurilor povârnite: suaue mari magno...1; s-a vorbit chiar şi de egoism.

1 Se face aluzie la celebrul pasaj de la începutul cărţii a II-a din poemul lui Lucreţiu (v. 1 – 14), pasaj care sună astfel, în traducerea lui T. Naum (Lucreţiu, Poemul naturii, Bucureşti, Editura ştiinţifică, 19C5, p. 79): E dulce de pe mal să vezi pe altul / Cum se trudeşte când noianul mării / E răscolit de vuituri. Nu fiindcă / Te-ar desfăta pe tine chinul altuia, / Ci pentru că-i plăcut să vezi cu ochii / De câte rele eşti scutit tu însuţi / E dulce să priveşti fără pericol / Oştirile pe câmp încăierate. // Nimic pe lume însă nu-i mai

Lucreţiu visează la pace; dar această pace nu este nici somn, nici contemplare: este o cucerire la capătul unei călătorii, un repaus la capătul unei asceze.

Lucreţiu îi precedă pe creştini pe o cale diferită. La ce serveşte zugrăvirea ciumei de la Atena, dacă nu ca să arate că groaza ne poate copleşi atunci când ne ataşăm de lucruri, dar că în cele din urmă totul se sfârşeşte în disocierea de neînlăturat. A muri lucrurilor, a muri sie însuşi: este mare ispita de a face să se audă chiar din gura lui Lucreţiu aceste cuvinte mai înalte, care sunt armonicele propriilor sale cuvinte; nu trebuie să cedăm acestei ispite. Această „moarte" este înviere: ea este o deschidere către natura lucrurilor; greşeala noastră – greşeala noastră supremă, unică, totală pentru Lucreţiu – este de a respinge lumina adevărului. Căci există un Adevăr! Alunecam spre pesimism; de acum înainte ne înălţăm spre credinţă, spre seninătate, viaţă, spre

absolutul etern.

Nu spre absolutul creştinilor. Dar spre un absolut. Lui l) e rerum natura îi lipseşte încheierea care trebuia să urmeze după fragmentele cunoscute ale cărţii a VI-a: aceste fragmente aveau să-i arate – şi noi putem deja să o întrezărim – pe zeii veşnici în paşnica lor strălucire, numina scutite de dezintegrare. La capătul ascensiunii sale către o eliberare, căci ştiinţa este un exorcism, Lucreţiu descoperă această lume divină: 1

„Eu văd atunce toată măreţia şi paşnice locaşurile zeilor Pe care nu le clatină nici vântul Nici nourii cu ploaia nu le udă, şi nici zăpada albă nu le-atinge: Numai eterul cel senin le-acoperă şi ele rid în valuri de lumină”.

dulce, / Decât să stai pe culmile senine, / Bine-ntărite, ale-nţelepciunii / De unde să te uiţi de sus la ceilalţi, / Să-i vezi cum umblă rătăcind tutindeni… / (N.tr.).

1 Lucreţiu, III, 18 – 22, în traducerea citată a lui T. Naiun, p. 139 – 140.

Cine sunt aceşti zei? Lucreţiu vorbeşte prea puţin de zeii latinilor şi ai romanilor; el îi numeşte pe Jupiter, Venus, Neptun, Ceres, Liber, Summanus, FIora, Yolturnus, Saturn, Matuta şi Faunus cu referire la funcţiunile lor, dar, de asemenea, pe Phoebus, Pallas, lacchos, Magna Mater, Pan, Calliope, Faeton, Cerber, pe Satiri şi Giganţi; el evocă, de asemenea, miturile vârstei de aur şi al Acheronului, a căror legătură cu credinţele elenice este sensibilă. Or, mi se pare evident că Lucreţiu nu vorbeşte despre unii la fel ca despre ceilalţi: în opera sa nu se află niciun cuvânt de negare a existenţei zeilor Romei sau de blasfemie la adresa lor; când vorbeşte de auguri sau de cărţile sibiline, el este respectuos; cât priveşte cultele autohtone, vestalele, pontifii, haruspicii, nu vorbeşte despre aceste lucruri.

El se ridică împotriva cultelor străine, a superstiţiilor de import. Evocarea sacrificiului Iphianassei este oare o critică a credinţelor romane? Chiar dacă ar fi avut sub ochi reprezentări figurate ale martiriului Ifigeniei, s-ar fi putut gândi la sacrificii mai apropiate, celtice, britanice, punice, italiote, romane. De ce această reapariţie literară, când

această formă religioasă este cunoscută romanilor, iar ceremonia Argeilor 1 păstrează amintirea unor ritualuri sângeroase? De ce să consacre Magnei Mater expuneri în care sunt statornice confuziile între Bendis, Gaia, Cybele, Demeter, între coribanţi şi dactilii de pe Ida, ba şi preoţii cerşetori ai grecilor, şi să nu introducă în ele niciunul din personajele şi din gesturile ritualului roman? Dacă era sceptic faţă de ceremoniile care tind să facă să apară un fel de divinizare a forţelor naturale, de ce să ignore cultul lui Ops, al lui Tellus, al lui

1 Ceremonii de purificare instaurate, după tradiţie, de Numa Pompilius, în faţa a 24 de altare din Roma; la idele lui mai (15 ale lunii) erau, de asemenea, azvârlite în Tibru, ca jertfe, 24 de manechine, care înlocuiau vechi sacrificii omeneşti (N.tr.).

Consus? Să fie invocată docilitatea sa faţă de izvoarele epicureice? Argumentul este slab. Dacă Lucreţiu a vrut să atace însăşi noţiunea de divinitate şi superstiţiile pe care aceasta le face să se nască, de ce să nu se sprijine decât pe mituri, rituri şi credinţe extra-italice?

De altfel, ce atacă el? Pe zei sau reprezentările pe care oamenii şi le fac despre ei?

Lucreţiu reaminteşte că existenţa zeilor este confirmată printr-un fel de consimţire universală, că oamenii au în timpul somnului, ca şi în stare de veghe o viziune continuă a unor fiinţe miraculoase, înzestrate cu viaţă veşnică, deoarece imaginile care le înfăţişează se succed într-un flux perpetuu. Numele lor interesează prea puţin: el nu este decât un simbol comod. Zeii există, materiali şi ei, dar de o natură gingaşă, ca însuşi sălaşul lor şi ei se află în intermundii. Dacă explicaţia teologică trebuie respinsă, credinţele în pedepse, riturile şi ceremoniile trebuie şi ele să fie respinse. Zeii nu ascultă rugăciunile: ei nu ar putea răspunde la ele; desăvârşirea lor nu poate fi tulburată: ei nu pot fi atinşi de ofense, pentru că aceste ofense ar fi o lezare a acestei desăvârşiri; aşadar, religia, sub forma superstiţiilor, un aspect al cărora îl reprezintă cultele, este o impietate; pietatea este cu totul

altceva decât acest ansamblu de gesturi şi de cuvinte: 1

„Nefericită omeneasca ginte, Că toate acestea ea le-a pus atunce Pe seama zeilor din cer, ba încă Le-a mai adaos şi mânii cumplite! Ce gemete şi-a căşunat ei înşişi iar nouă ce dureri! Şi câte lacrimi Au să mai verse şi copiii noştri 1

O, nu! Pios eşti dacă poţi pe toate să le priveşti cu inima-mpăcată".

Astfel, după ce a susţinut că infernul nu există decât pentru smintiţi, care nu posedă nici

1 Lucreţiu, V, 1194 – 1197 şi 1203, trad. cât., p.134 (N.tr.).

luminile ştiinţei, nici simţul cosmicului, el se înalţă la eternitate: 1

„Deoarece e vorba nu de-o oră Ci de vecia veacului, în care Vor trebui să-şi treacă muritorii Tot timpul ce rămâne după moarte…"

Astfel viaţa se măsoară în raport cu eternitatea, pe care Lucreţiu o întrezăreşte printre răsturnările lumii, la sfârşitul cărţilor I, ÎI ŞI V, ca pe o obsesie permanentă. Dar această obsesie nu este decât un răspuns la un „cum?" şi nu ca la Pascal, la un „pentru ce?": Lucreţiu este fascinat de golul în care se mişcă ireductibila unitate a atomului şi în care trăiesc zeii cei depărtaţi; infinit al atomului, infinit al golului, infinit al zeilor, „trei infinituri", care îi lasă spiritului modern o stranie insatisfacţie.

Puteau sta lucrurile altfel pentru un filozofpoet ca Lucreţiu, în implicaţiile timpului său? Religia romană era o realitate care îşi avea cadrele, tradiţiile, cerinţele, permanenţele ei, dar ea oferea permeabilitatea sa la influenţele străine. Cei ce călătoresc, cei ce meditează variază: Cicero şi Atticus se vor iniţia în cultele de la Eleusis; Voconius în cele de la Samothrace, iar Sallustiu şi Yatinius în tezele pitagoreice; misterele orientale se dezvoltă la Roma şi condamnările senatului nu reuşesc să le suprime. De rerum natura – poem despre „naşterea lucrurilor" – este o reacţie contra acestor misticisme: cel religios, care în ochii lui Lucreţiu este o aberaţie dăunătoare, cel politic, care tulbură tihna necesară

fericirii, cel poetic, care dă naştere la fantezii moleşitoare.

Trebuie remedii, medici, o filosofie, prin urmare un filosof. Încă de multă vreme s-au înmulţit duhovnicii; diadohii, Ptolemeii, oamenii politici au primit „gânditori" în preajma lor; Metrodoros se află pe lângă Paulus Aemilius, i Ibid., III, 1073 – 1075, trad. cit., p. 189 – 190 (N.tr.). 3Ü2

C. Blossius pe lângă Ti. Gracchus, Panaetius pe lângă Scipio, Athenodoros din Tars şi Cordylion pe lângă Cato; Diodotus va fi pe lângă Cicero, ca şi Antiochus din Ascalon pe lângă Lucullus, Filodemos pe lângă Piso, Nicolaos peripateticianul pe lângă Irod, Areius Didymus, Athenodoros şi Theon pe lângă Augustus. Aceşti sfătuitori călăuzesc şi vindecă. Filosofii au adus la modă „vindecarea"; Lucreţiu, după Epicur „săritorul", şi-o aduce pe a sa. În conflictul dintre idei şi fapte, în paralela dintre oameni şi zei, de o parte, este priveliştea omului care atârnă de trupul său, de societate şi de soartă, a cărui cugetare se loveşte de tragica tăcere a imensităţilor, a cărui analiză raţională îi micşorează speranţele, îi sporeşte tristeţile, îi accentuează nefericirile, care se vaită că s-a născut, nu vede în viaţă decât visul unei umbre şi nu întrezăreşte după ea decât umbra unei umbre; iar în partea dimpotrivă este priveliştea zeilor în impasibila lor fericire. Reveriile sentimentale asigură că oamenii – cel puţin unii dintre ei – vor avea parte de bucuriile apoteozei. Dar contemporanii lui Lucreţiu, în general, nu prea cred în ea, sau nu mai cred în ea; zeii îi părăsesc, iar ei îi înmulţesc ca pe nişte reţete pe care le încerci rând pe rând. Astfel Lucreţiu încearcă să-i elibereze pe contemporanii săi şi pe el însuşi; strigătul său cel mai din adânc este această chemare la pace, la pacea cucerită, nu dăruită, pacea care este o biruinţă asupra ignoranţei, pacea Unităţii, a Indivizibilului.

Dumnezeu îl aştepta pe Lucreţiu în singurătăţi... Lucreţiu nu a mers până la el.

În jurul lui Lucreţiu în aceeaşi epocă, un M. Pupius Calpurnianus, peripatetician, atins de harul stoic şi de critica de tip academic, se pierde într-un sincretism

neliniştit; M. lunius Brutus, viitorul ucigaş al lui Cezar, meditează asupra virtuţii şi a artei de a-şi îndura soarta; scepticismului noii Academii i se închină L. Tubero, M. Aurelius Cotta.

C. Lutatius Catulus; dar aceşti bărbaţi sunt şi oameni de acţiune, militari, magistraţi, iar meditaţiile lor sunt fără înrâurire asupra spiritului general al Romei.

Nu au existat la această vreme nici „martiri" stoici nici exilaţi platonicieni: doar epicureii au avut această cinste, Filiskos şi Alkios au fost izgoniţi din Roma; Lucreţiu nu a fost tulburat. Sunt însă şi pitagoricienii. S-au găsit urmele lor de la Ennius la Scipioni; de la Posidonius, care s-a alăturat manticii şi misticii lor aritmetice, până în vremea Im peri uliii, ei s-au răspândit, poate mai mult ca pitagorizanţi decât ca pitagoricieni, mistici, iubitori de profeţii, de divinaţie, de magie, de vrăji; printre ei se distinge Nigidius Figulus, care avea să moară în exil. Şi poate că Sallustiu, dar cu siguranţă Vatinius, atât de aspru acuzat de Cicero, au vădit interes pentru această „biserică".

Gândirea pitagoreică a exercitat oare vreo influenţa asupra destinelor romane? Odinioară, discipolii lui Pitagora se încercaseră în politică la Crotona; soarta le-a fost potrivnică. Ei trebuiră să se împrăştie. Unele clin demersurile lor se regăsesc în provinciile din sudul Italiei şi până la Roma: ridicarea la Roma a statuii Maestrului, în timpul războaielor samnite, „elevaţiile" lui Scipio, cărora Cicero le-a dat răsunet la sfârşitul lui De re publica, autodafeul aşa-ziselor cărţi ale lui Nunia, inspirat de Petilius, mărturisirea pitagoreică a lui Cato în De senectute, toate atestă o permanenţă care se sprijină, în anumite privinţe, pe contacte cu stoicismul, cu platonismul, cu peripatetismul, cu eclectismul, iar Cicero va merge până la a scrie în Tusculane că multe din instituia ale Romei derivă din doctrina filosofului din Samos. Rămâne de ştiut clacă prin instituia trebuie să se înţeleagă „instituţii publice" sau „comportări particulare". Căci nu prea înţelegem întrucât organizarea politică a

Romei este debitoarea pitagorismului; ar fi o glumă să se vadă în regimul vegetarian al sectei 304

O adeziune la tezele agrarianiste, sau în pitagorismul lui Nigidius sursa sfaturilor pe care i le dă lui Cicero pentru a-i combate pe Cethegus, pe Lentulus şi pe Antoniu. Se citează în adevăr, în afară de Sallustiu, Yatinius şi Sextii înconjuraţi de discipolii lor, revitalizările interpretative ale lui Alexandru Polihistorul, ale lui Antiochus din Ascalon şi ale lui Posidonius, ba uneori şi ale lui Lucreţiu, ale lui Yarro din Atax şi chiar ale lui Juba al II-lea. Dar în pofida erudiţiei moderne, care a urmărit la Tarent şi la Brundisium, pe lamele şi pe discuri, la Neapole şi la Roma în morminte şi în bazilici, precum şi în texte literare şi în documente epigrafice identificarea pitagorismului, nu ajungem să ne convingem că această înrâurire a fost hotărâtoare în domeniul politic. Este neîndoielnic că aceste „loji" i-au neliniştit pe magistraţi, dar aceasta din pricină că erau secrete şi căpătau în ochii neiniţiaţilor înfăţişarea de celule de conspiratori: „religia" lui Pitagora putea de fapt să-i desprindă de cetatea terestră – cetatea romană – pe aceşti oameni care păreau că predică despărţirea de lume sau indiferenţa.

Religia şi politica

Soartă omenească şi destin al statului: a cugeta la „mântuirea" sa nu pune piedici în niciun fel vieţii ţării; dispreţuirea treburilor publice, de care vorbeşte unul sau altul, nu atinge masele, ci tulbură doar elita.

Unui stat îi trebuie legi, adunări, dregători: or, la Roma, nu există nici lege, nici întrunire de adunări, nici desemnare de magistraţi fără un act religios, iar augurii, haruspicii şi îndeobş te pontifii domină totul. Fie că sunt autentice sau aranjate, textele analiştice relatează că tribunii militari din 444, dictatorul şi „căpetenia cavaleriei" din 337, dictatorul din 327, consulul suffect din 215, consulii din 162 au abdicat, pentru că augurii adeveriseră că fusese un „viciu" în desemnarea 305 lor. Că magistratul avea şi el dreptul de a invoca opoziţia prevestirilor o demonstrează atitudinea lui M. Calpurnius Bibulus care s-a

ridicat în 59 împotriva lui Cezar. Legile Aelia şi Fufia întăriseră drepturile augurilor asupra magistraţilor încă de la mijlocul secolului al II-lea şi nu era vorba numai de magistraţi patricieni. Odată cu transformarea statului patrician în stat patricio-plebeian, tribunii, edilii plebeilor, adunările plebeiene s-au supus aceloraşi obligaţii, mai întâi prin intervenţia augurilor, apoi prin asumarea de către magistraţii plebei înşişi a dreptului de opoziţie prealabilă pe bază religioasă, sau obnuntiatio, pe care o confirma pentru tribuni puterea lor de opoziţie proprie, sau intercessio.

Oamenii politici puteau manevra cu această armă, dar ei nu au lovit în prerogativele lui pontifex maximus, ale celor trei flamini majori, ale lui rex sacrificiulus, în materie de drept sacru: dacă în 305 publicarea calendarului şi recurgerea la acţiunile legii au putut părea că le micşorează prestigiul, ele nu l-au clătinat în fapt, căci viaţa de toate zilele dezvăluise deja principiile lor. Chiar şi în 114, când hotărârea umanitară a pontifilor faţă de vestale fu casată de tribunalul pe care îl prezida un inquisitor feroce. L. Cassius Longinus Ravilla, aceasta s-a făcut tocmai în urma unei exaltări fanatice a sentimentului religios. Pontifii erau şi „civilişti”: răspunsurile Ier erau consemnate cu respect; se cunosc cele ale lui Îi. Coruncanius, ale lui P. Licinius Crassus Dives, ale lui P. Cornelius Scipio Nasica Cerculum, ale lui P. Mucius Scaevola, ale fiului său, care au exercitat consulatul în 280, 208, 155, 133, 95. Aceste răspunsuri au format, împreună cu edictele pretorilor, conştiinţa juridică a romanilor. Şi faptul că, prin voturile a 18 tribuni din 35, plebeii au participat încă din 212 la colegiile majore sacerdotale cu prilejul alegerii pe comiţii, că, în 104/103, l-au văzut pe tribunul Cn. Domitius, pe care-l desemnaseră, cooptat de către colegiu ca pontifex maximus, aceasta dovedeşte că în ciuda slăbiciunilor pe care pontifii, supuşi facţiunilor, pu306

le-au să le aibă pentru politicieni, autoritatea lor era recunoscută şi decisivă.

La fel pentru haruspici: interpreţi specializaţi ai semnelor din măruntaiele victimelor sacrificate, ei nu sunt consultaţi în secolul al II-lea decât de 16 ori, în vreme ce cărţile sibiline sunt cercetate de douăzeci şi două de ori; dar, în cursul secolului I, consultările haruspiciilor se ridică la 12, cele ale cărţilor sibiline scad la 5. Nu era vorba atunci atât de a implora minuni, cât de a dezvălui viitorul, şi această evoluţie este semnificativă. Practic şi mistic, romanul voia să asigure situaţia viitoare. Grecii aveau ajutorul oracolelor lor; aproape că nu există locuri oraculare pe pământul italic, iar disciplina etruscă găseşte în el un teren favorabil. Când prevalează influenţa grecilor, ei îşi aduc credinţele, dar nu-şi transportă oracolele. La o dată greu de precizat, dar care nu este anterioară celei de a doua jumătăţi a secolului al III-lea, un senatus-consult îi îndemnase pe aristocraţii etrusci să se iniţieze în arta haruspiciilor; în 152, după spusele lui Iulius Obsequens, care, fără îndoială, a îngroşat întâmplarea, haruspicii prezicând moartea magistraţilor şi a preoţilor, pentru că o coloană căzuse în faţa templului lui Jupiter din Câmpul lui Marte, toţi demisionară. S-au văzut, de asemenea, haruspicii însoţindu-i pe comandanţii de armate, pe guvernatorii de provincii, pe magistraţii municipali; clin nefericire, sunt imitaţi de şarlatani care exploatează poporul şi sunt condamnaţi de Ennius, de Cato şi de Cicero.

În momentul în care Mă din Capadocia subjugă visările lui Sulla şi se instalează la Roma în 48 sub masca explicativă a Bellonei, când Cybela asiatică îşi vede credincioşii din aprilie adunându-se la jocurile ei, când Attis îi pune să alerge pe gallii săi castraţi, Sulla răsturna Etruria prin parcelările şi confiscările sale. El dădea o lovitură indirectă supremaţiei aristocratice a artei haruspiciilor, clar ea avea să-şi revină, atât de mare era vaza ei în spiritul roman, căci ordo („ordinul” [tagma]) haruspiciilor pe care. pare să-l prevadă senatus307 consultul despre care vorbeşte Cicero, confirmat

ţie Tacit, retrăieşte în ordo LX haruspicum atestat de

inscripţiile de la începutul Imperiului.

Într-adevăr, intelectualii etrusco-romani n-au încetat să studieze tehnicile divinaţiei: Tarquitius Priscus, din Tarquinia, traduce în latină un Ostentarium 1 etrusc, pe care pare să-l fi cunoscut Vergiliu pentru a V-a eglogă a sa, şi un Osteniarium silvestru; A. Caecina, prietenul lui Cicero, venit din Volaterrae, studiază semnificaţia trăsnetelor; Caesius, Fonteius, Yicellius au lăsat o amintire de hermeneuţi. În apropiere de Varro şi de Nigidius Figulus, deja numiţi, C. Claudius Marcellus, augur şi consul, vede în dreptul augural unul din sprijinele statului, iar Appius Claudius Pulcher îi consacră un tratat; L. Caesar, Trebatius Testa, M. Valerius Messalla Rufus şi Yeranius aduc contribuţii minuţioase la studiul auspiciilor, la cel al respectării normelor religioase, al regulilor comiţiale, al vocabularului liturgic. În faţa celor care nu văd în religie decât un mijloc comod de a guverna „poporul” şi se exprimă uneori în termeni pe care nu i-ar renega nişte burghezi din secolul al XVIII-lea, toţi aceşti bărbaţi, orice ar putea afirma alţii, nu văd nimic de râs când vorbesc de auguri şi de haruspici: ei sunt martorii credinţei romane.

Divinităţile egiptene nu aveau să clatine această credinţă: interzis în 59, în 58, în 53, în 50, în 48 şi renăscând neîncetat, cultul lui Isis sfârşeşte prin a se statornici oficial, în 43, într-un sanctuar din Câmpul lui Marte. El nu fu condamnat decât începând din 28, când chestiunea Egiptului îl făcuse pe Octavian ostil faţă de tot ceea ce părea să favorizeze visurile lui Antoniu: acest cult nu avea să reapară decât mai târziu, în secret, în mici reuniuni.

Ajunşi la ultimii ani ai epocii republicane, istoricii moderni au tendinţa de a pune în lumină deteriorarea spiritului religios al romanilor: este firesc, fără îndoială, să se vadă în jocurile preoţilor şi ale oamenilor politici, în întunecarea culî „Cartea miracolelor” (În latină în text) (N.tr.).

telor celor mai vechi, în inovaţiile multiple şi în împrumuturile „interpretate”, în ciudăţeniile exotice şi în reveriile poeţilor, dovezi de slăbire. Reprezentanţii sectelor filosofice s-au menţinut: stoicii, care domină şi nu neliniştesc; pitagoricienii, care se ascund; epicureii, care îşi ţin banchetele rituale în însuşi anturajul lui Cicero şi al lui Cezar, chiar dacă poate complotau împotriva lor. Dar mai sunt şi toţi aceia care, deveniţi liberţi, vin să se regrupeze politic în cele 4 triburi şi care iau parte la toate tulburările – greci, misieni, frigieni, evrei –, reuniţi într-un fel de ghilde, dizolvate de senat în 64, refăcute de Clodius în 58, despărţite de Cezar, care nu le păstrează decât pitorescul în reprezentaţiile sale de propagandă electorală, în care poporul aplaudă talentul lor de histrioni şi turnura poliglotă a spuselor lor. Aceşti oameni sunt mai ales adepţi ai cultelor orientale ale lui Isis şi Serapis; ei clădesc capele şi refuză să le dărâme în 58, deşi sunt construite pe Capitoliu; va fi nevoie ca prima lovitură de secure în porţile Iseionului capitolin să o dea consulul însuşi, pentru ca lucrătorii să cuteze să se atingă de lăcaş. Evreii, din partea lor, îşi păstrează sinagogile; ei vor fi scutiţi de către Cezar de serviciul militar, vor continua să-şi achite contribuţiile către templul din Ierusalim şi îl vor plânge pe Cezar în jurul mormântului său, pentru că îl biruise pe Pompei, distrugătorul oraşului lor sfânt.

Desigur, o complexitate profundă, dar văzută din afară. Ceea ce domină totul este neliniştea divină, chemarea metafizică.

Doi bărbaţi, doi „zei”: Sulta, Cezar

Istoria însăşi a lui Sulla nu poate fi socotită drept o fantezie personală.

Ireverenţios faţă de poveştile greceşti, faţă de temple şi de zei, ale căror tezaure le jefuia – dar aceasta se petrecea în afara Romei, iar el se războia, cu credincioşii lor –, el nu avea de cruţat nici lăcaşurile, nici bogăţiile puterilor divine care susţineau moralul adversarilor săi; arătând că ele nu rezistau cuceririlor sale, el îi demoraliza şi îi ruina pe duşmanii săi, la Delfi, la Epidauros, la

Olimpia. Dar ştia că dictatorul şi guvernatorul provincial au privitor la auspicii o putere totală: luând asupră-şi aceste două funcţiuni, el putea realiza supremaţia monarhică.

Toată politica sa a tins la a-şi face delegată, apoi a menţine, demnitatea de augur unic, ce făcea din el, într-un fel, capul credincioşilor. Monedele sale poartă bastonul de augur; de la Romulus până la el, prin încercările lui Camillus şi ale lui Marius, de altminteri lipsite de temei sigur, linia este dreaptă. Ajungând la augurat şi la întâietatea auspiciilor, el a dobândit autoritatea cea mai înaltă, pe care o avusese Romulus. Cei cincisprezece pontifi ai săi, cei cincisprezece auguri, cei cincisprezece însărcinaţi cu sacrificiile erau la ordinele sale. Dar, pentru a exalta spiritele era nevoie de îndemnuri mistice mai arzătoare; Sulla ştia că instigatorii răscoalelor de sclavi spuseseră că erau vizitaţi de zei, că marii cuceritori ca Alexandru, oamenii mari ca Scipio, reformatorii de felul lui Gaius Graccbus, căpeteniile ca Marius au făcut să se spună că îşi datoriseră naşterea sau planurile unor vizite divine, că suveranii Egiptului, Pergamului şi Siriei reîntrupau puteri supranaturale. El trage deci folos din prezicerile ghicitorilor, din tălmăcirile visurilor sale, din neregularităţile de teren presărate în drumul cavalcadelor sale, din dezvăluirile ficatului victimelor pe care le jertfeşte, din prevestirile fictive pe care le primeşte. Jefuitor al oracolului de la Delfi, el păstrează ca fetiş o statuetă a lui A polo; jefuitor al Olimpiei, el joacă scena posesiunii în sanctuarul de la Lebadeia. Armele îi sunt favorabile. Pentru a-şi statornici dominarea, este nevoie de adeziunile inimilor; el îi va găsi fermentul în mistica acelei Felicitas a sa. Sulla Felix 1 Va fi singurul, până în 200 era noastră, care va purta această poreclă ce evocă fecunditatea şi norocul, singurul care va face să i se acorde de către plebe acest titlu pe care-l sugerase, singurul care va pune să i se ridice o statuie ecvestră triumfală şi care va face să i se consacre rituri şi jocuri. Când îi va suna ceasul, în singurătatea pe care şi-o alesese,

un întreg popor îi va însoţi trupul până la Roma, Felix pentru romani, Epaphrodites pentru eleni, reunind în el, împreună cu amintirea oamenilor, epitetele lui Yenus, mamaeneazilor şi patroana Romei.

Dacă religia romană, în conservatorismul şi în liberalismul ei primitor, n-ar fi fost prielnică misticismelor, Sulla s-ar fi prăbuşit curând în sânge.

Cezar nu avea să lase să crească iarba pe drumurile lui Sulla: va fi şi el fiul lui Venus. „Este folositor”, spunea Varro, „ca oamenii de inimă să-şi închipuie, chiar dacă este neadevărat, că sunt zei”; „trebuie să-i recunoaştem tradiţiei”, supralicitează Cicero, „[credinţa] că bunii slujitori ai interesului obştesc sunt socotiţi ca semănând. cu zeii prin naştere şi prin geniu”: este drept că el vorbea de depărtatul Romulus. Cu aceeaşi obsesie ca şi Sulla, Cezar candidează la pontificatul suprem şi îl obţine: iată-l, după zei, stăpânul Romei; nu cruţă nimic pentru a demonstra tuturor că zeii îi sunt alături: el încalecă un cal neobişnuit; este „însoţit” de un zeu la asediul Aleşiei; este călăuzit de un trompet inspirat la trecerea Rubiconului; la Pharsalus o stea căzătoare îi aduce mesajul lui Marte şi al lui Yenus, strămoşii săi; în cursul războiului civil statuile se întorc, instrumentele muzicale răsună spontan, palmierii cresc spre a da umbră efigiei sale; în 48, asiaticii îl salută, în inscripţia din Efes, ca „Epiphanes” 1 şi „salvator al oamenilor”. Augur, dictator, el pleacă la Thapsus; revine de acolo învingător; se pierde în cuvântări pe Capitoliu la picioarele unei statui care îl înfăţişează; este numit „erou” sau „semizeu”; Lupercii lulii îi vor păstra cultul. Nefericitul Cicero cutează să-l declare în Pro Marcello: inuictus et de-o simillimus „neînvins şi asemănător unui zeu”. Ar fi uşor să se aştearnă

1 „Glorios” (în greacă în text) (N.tr.).

lista onorurilor divine ce i se decernă: jocuri, eponimatul unei luni, un car, un ferculum 1, un p ilvinar 2, un flamin, statui de cult care îl asociază lui Quirinus şi Clementiei; în sfârşit, titlul de diuus Îiilius la începutul lui 44. Monedele îi răspândesc efigia; numele de imperator îi

consacră puterea, particularii jură pe geniul său, pe destinul său şi-l iau drept martor, în chip de chezaş suprem al vorbelor, ale actelor sau al gândurilor lor. Deus, ecce deus! 3.

Ce se întâmplă atunci, în faţa acestui destin prodigios, cu furnicarul diverselor culte şi cu toţi aceşti zei, ale căror sanctuare au înţesat Roma încă din vremea regilor? Trăiesc, fără îndoială; continuă să trăiască. La Roma, steaua lui Cezar i-a eclipsat pe toţi pentru moment. La ţară, în provinciile apărate prin depărtarea lor de agitaţia romană, supravieţuiesc cultul zeilor rurali şi credinţa strămoşească. „Vremurile vechi” îşi păstrează prestigiul: când Cicero evocă meditaţiile care duc la culmile metafizice şi fac din oamenii de geniu fiinţe vizitate de zei, el analizează un „vis al lui Scipio” şi îşi situează interlocutorii în perspectiva societăţii romane a acelei epoci. Curând, Tibul va cânta zeii de la ţară; Vergiliu, întorcându-se la izvoare, pentru a-i conduce pe romani la ele, va scrie în Georgicele sale: 4

Forlunatus et iile deos qui nouit agresles

Dar sunt aproape timpurile când un om printre aceşti oameni şi un zeu printre aceşti zei va concentra asupra lui sensul unităţii care îi obsedează pe romani.

1 „Targă sacră” (în latină în text) (N.tr.).

2 „Pat de paradă” (în latină în text) (N.tr.).

3 „Zeul, iată zeul!” (în latină în text) (N.tr.).

4 „Fericit şi acela care îi cunoaşte pe zeii câmpurilor”, Georgicele, VI, 493 (traducerea noastră) (N.tr.).

1. SARDINIA: Statuete în bronz din epoca nuraghilor. Muzeul din Cagliari: – o muzicantă, purtând diademă, Ogliastra (înălţime 14, 2 cm) – o femeie care duce apă, Olbia (18, 5 cm); – un arcaş (?). Fotoreportaj Yan

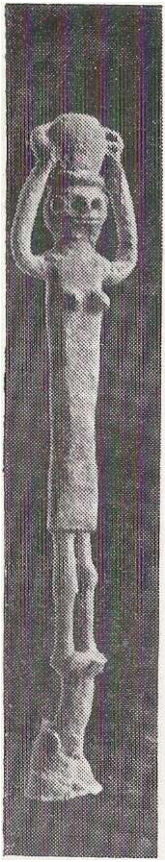

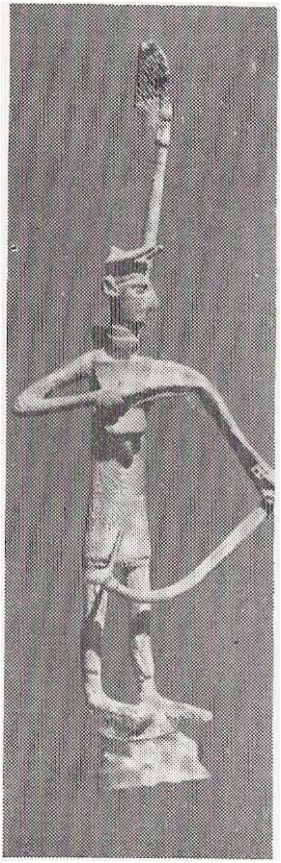

4. ETRURIA: Mîner de oglindă, sau de evantai, din fildeș (Necropola de la Palestrina), sf. sec. VII î.e.n. (lungime 28,1 cm). Roma, Villa Giulia. *Foto R. Percheron*

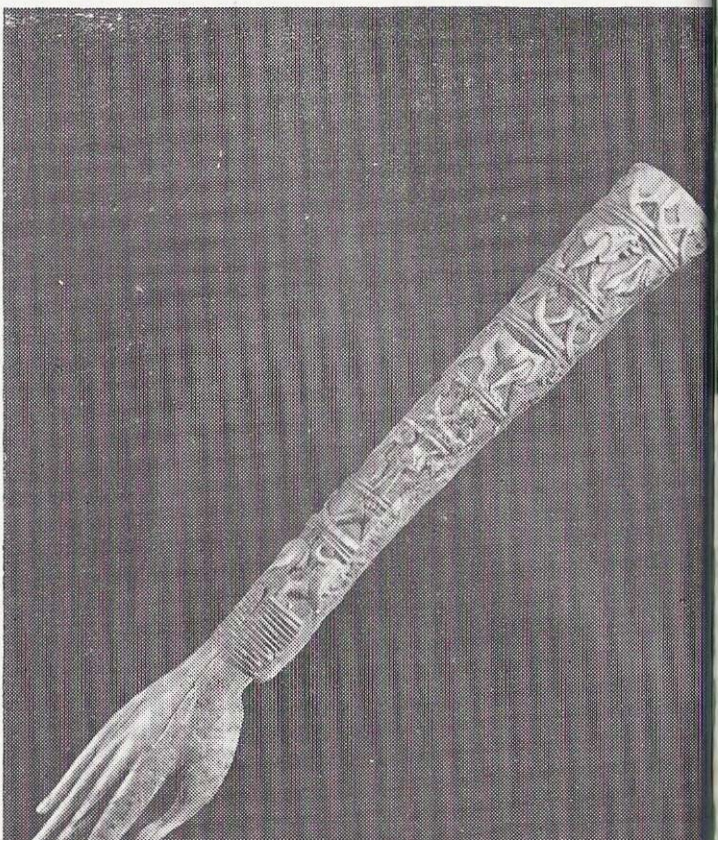

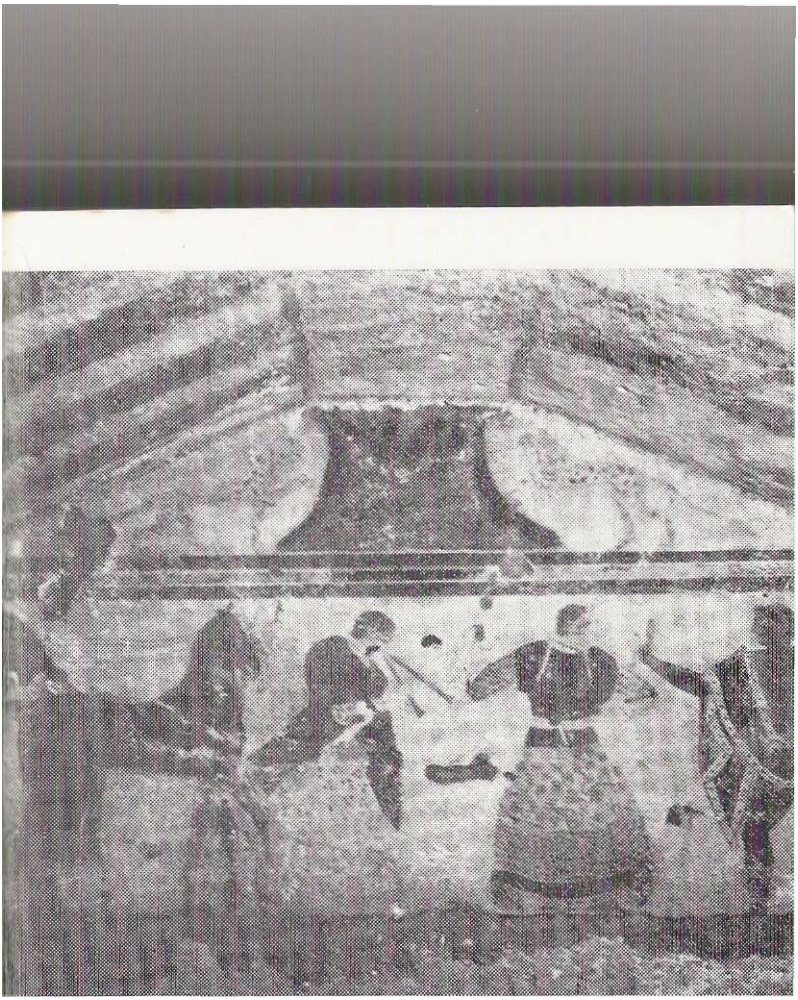

5. ETRURIA: Frescă din mormântul zis al Franccscăi Giusliniani, la Tarquinia, peretele din fund, către 460 i. era noastră Folo G. Franceschi

8. ETRURIA: Cap de femeie din piatra zisă nenfro (Vulci), şec. III înaintea erei noastre (înălţime93 cm), Florenţa, Museo Arclieologico. Foio G. Francesclii

9. ETRURIA: Tânără înaripată, divinitate a sorţii şi a morţii, aparţinând unui grup de pe o urnă funerară (Chianciano). Ea 11 contemplă pe răposat desfăşurând un sul de papirus. Începutul sec. IV înaintea erei noastre

Florenţa, Museo Archeologico. Foto G. Franceschi

…¡ «IPiili mt

10. ETRURIA: Cîntăreț la țiteră și dansator, mormîntul Tricliniului, la Tarquinia, către 470 î.e.n. *Foto G. Franceschi*

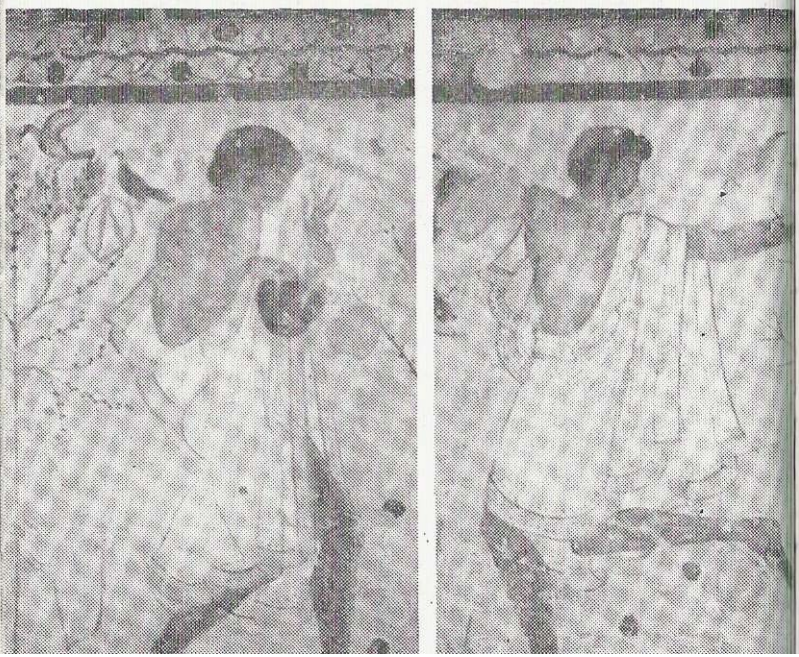

11. Monedă de argint romano-campaniană, având pe revers lupoaica pe când îi alăptează pe gemeni (J. BABELON, Monnaies de la République romaine, I). Foio Joubelin

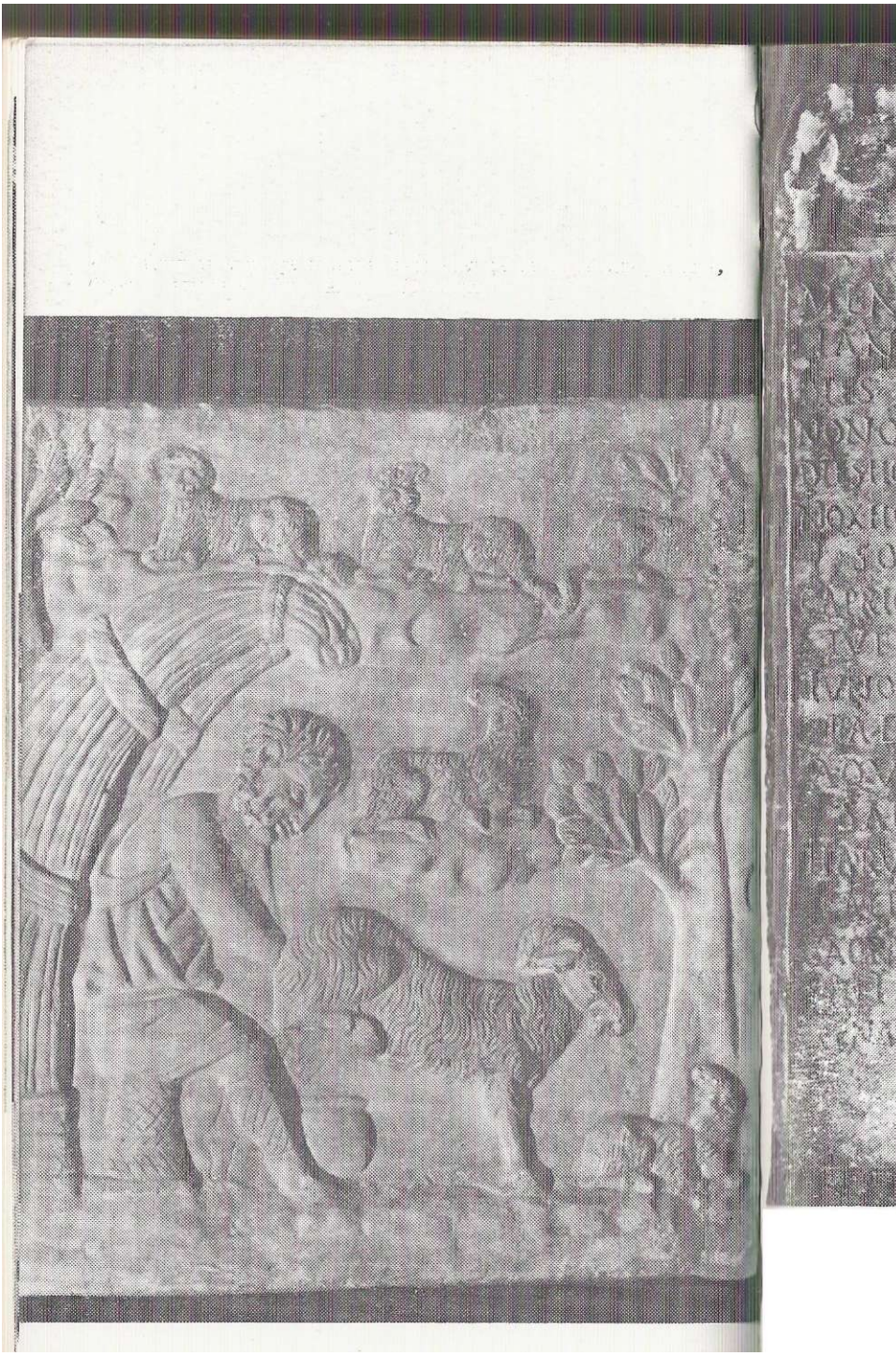

12. Păstor care mulge o capră, basorelief de pe un sarcofag. Roma Museo Nazionale, Folo Alinari-Giraudon h

13. Calendar rustic, stelă de marmură. Napoli, Museo Nazionale, / % a Muzeului

A

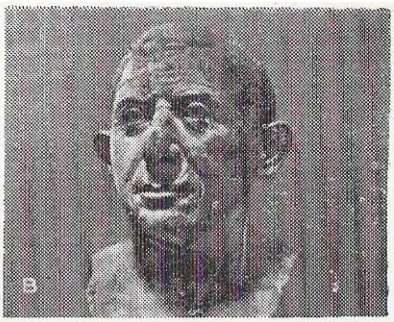
B

C

D

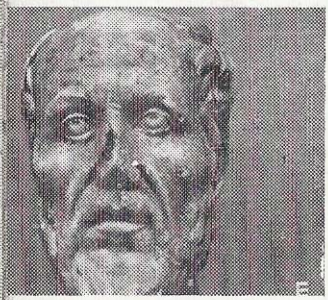
E

F

14. Busturi-portrete-databile din sec. I înaintea erei noastre până în sec. IV era noastră: A, portret din epoca republicană; – B, bancher de la Pompei. Napoli, Museo Nazionale; – C, bust al lui Traian; – D, bust de copil, Muzeul de la Ostia; – E, bust al unui literat, Muzeul de la Ostia; – F, bust al unui copil, Muzeul de la Ostia. A, C, D, E, F – comunicate de D-na Raissa Caha, Ostia Antica. B – Foto Alinări I.D.E.A. Florenţa

15. ROMA: Forul republican, Casa Vestalelor, sec. III i.e.n.
Foto R. Percheron

16. SPANIA: Bust al lui Augustus la 31 di ani, din bronz, găsii la A/.ai la Ternei) Museo Arqueologico Nacionál (BLASTARACENA, Ars Hispamae, vol. II Arie romană, Editorial Plus-Ultra, Madrid, 1917). Foto Mas, Barcelona

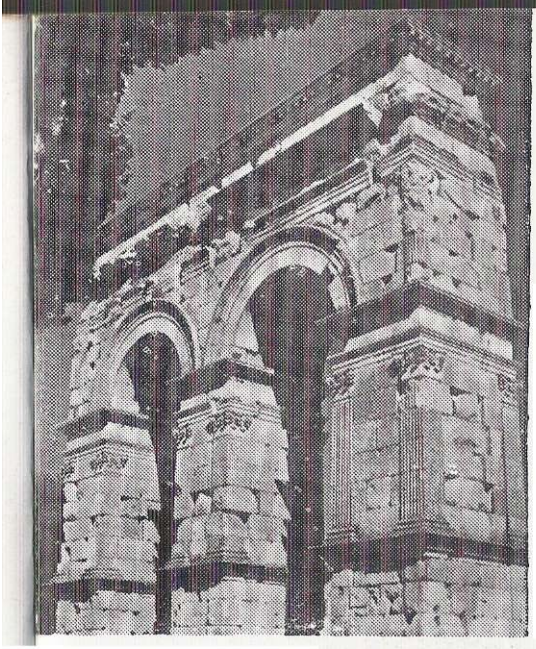

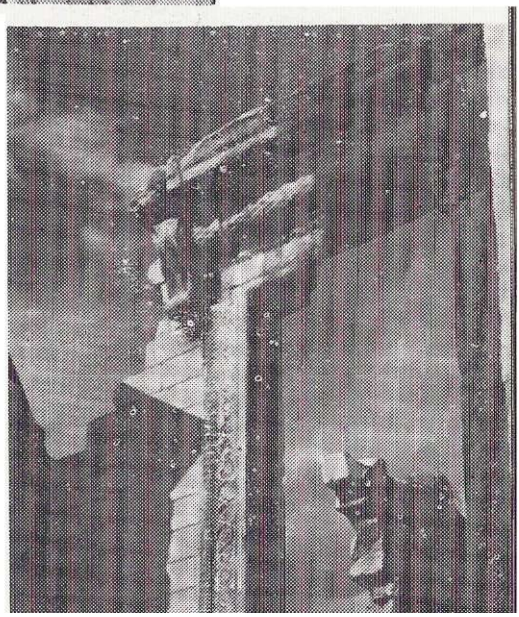

18. TURCIA: Ankara – templul Romei şi al lui Augustus. Pe pereţii lui se păstrează, în greacă şi în latină, textul aproape complet al relatării da te de Augustus asupra operei sale ca împărat, cunoscută sub numele de „Momimentum Ancyranam”. Fotoreportaj Yan

17. FRANŢA: Salutes – arcul ridicat în 21 era noastră în cinstea lui Tiberiu, Germanicus şi Drusus! de către C. Iulius Rufus. Fotoreportaj Yan

: Arcul lui Titus, ridicat de Domițian pentru a come-
ria din Palestina a fratelui său. Are 8,5 m în înălțime
ățime. În fundal, Colosseumul. *Foloreportaj Yan*

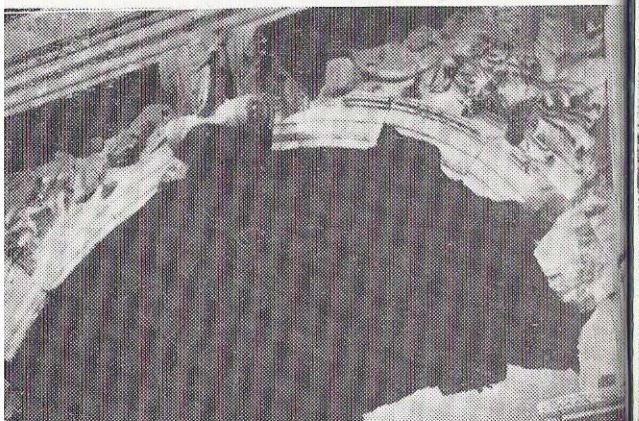

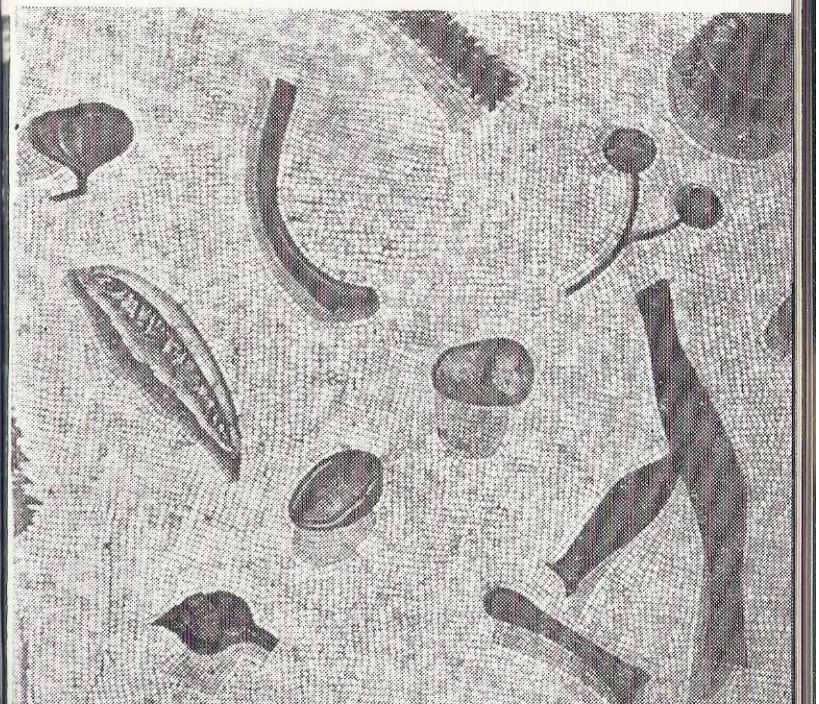

n

mm
11
În
H.

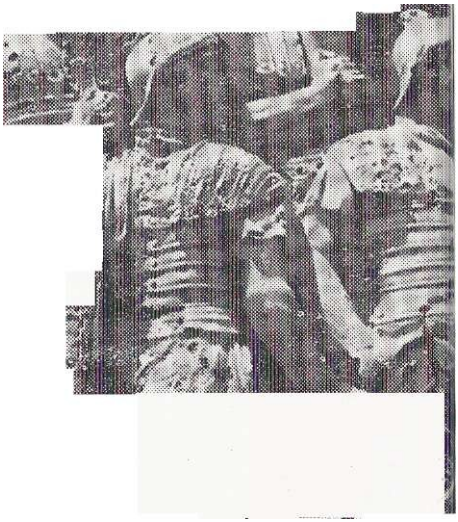

aH
I.
HM
să mm
— iii «a a mine? e
mmm MISM – mmtmm – m1 «» tai» * asta m-mmsm mMmMvm un: mmm Mffimmm
Jllllillllll»
yr
1
WKBM
lifiiM
21. ROMA: Columna lui Traian (detaliu) – soldaţi ai legiunilor. 113 – 114 era noastră Foto Willy Rizzo, Paris Mdtch

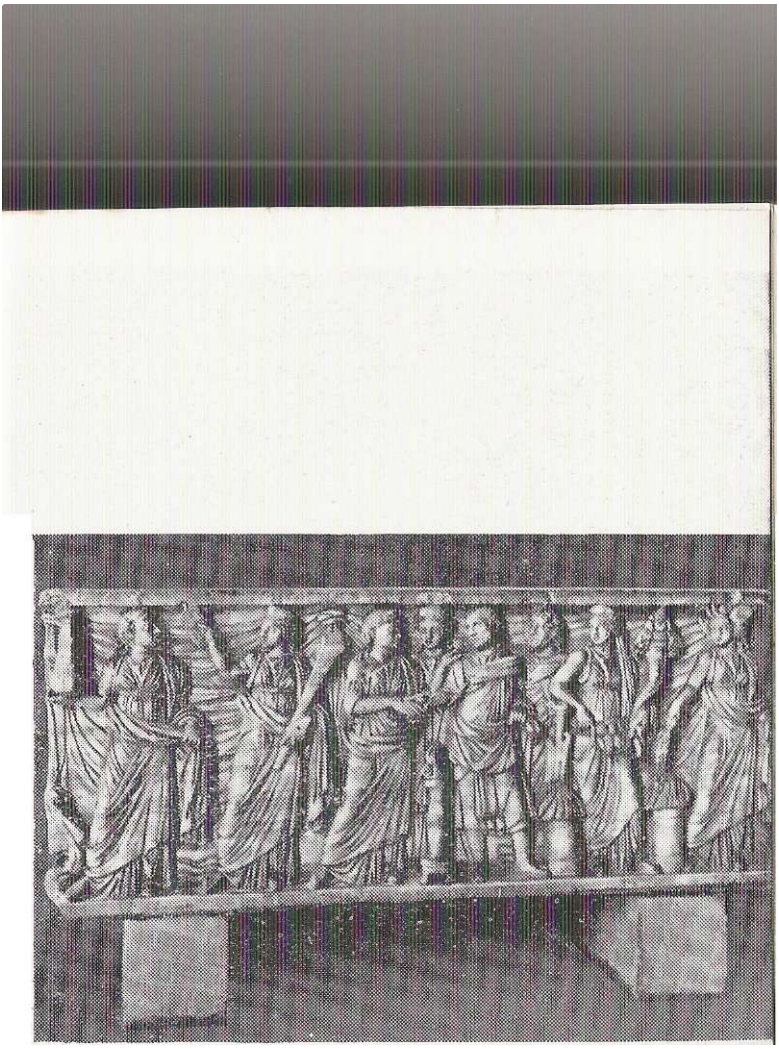

22. ROMA: A, sarcofag cu o scenă de căsătorie (Roma, Museo Nazionale); – B, sarcofag cu o scenă funerară (Roma, Museo Nazionale). şi B Foto E. Richter, Roma

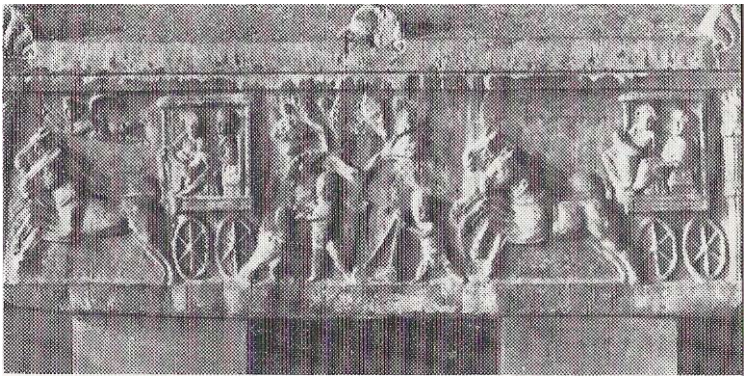

j

23. CUMAE: Dromosul grotei Sibilei (lungime 131,5 m, lărgime 2,4 m, înălțime medie 5 m). *Folo R. Percheron*

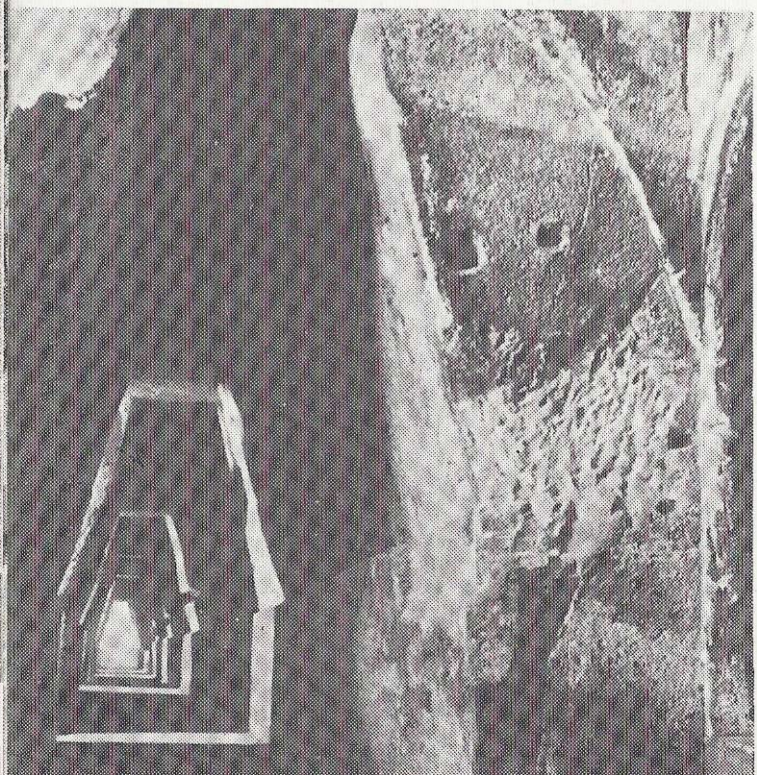

24. POMPEI: Măşti de tea t ni Alinari-Giraudon (Napoli, Museo Naţionale).
Foto

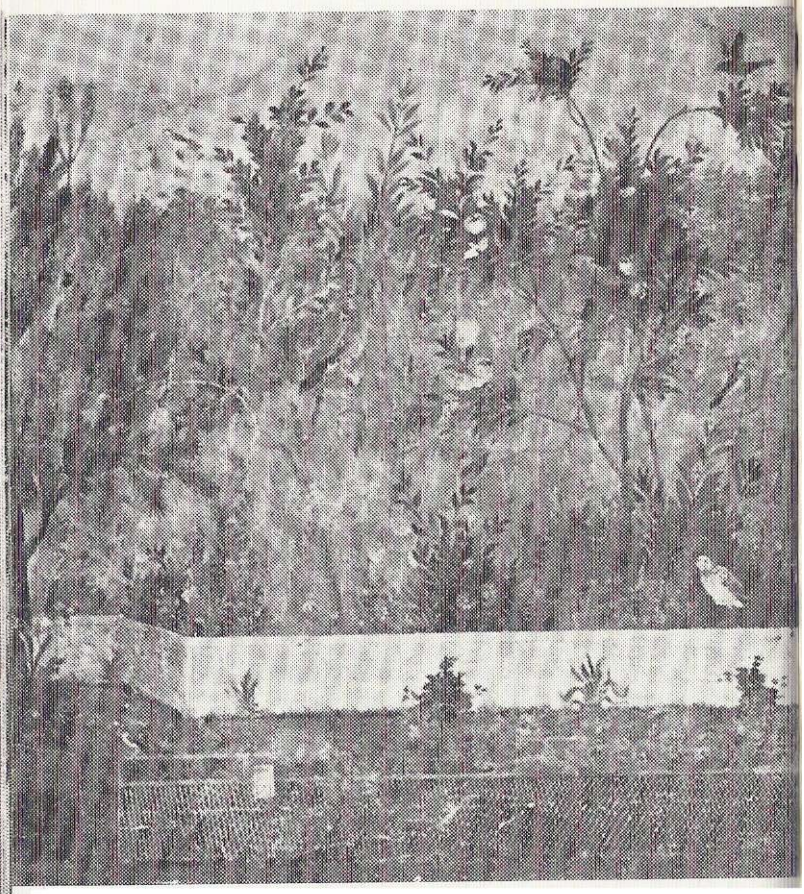

25. ROMA: Frescă din Casa Liviei de la Prima Porta. Parte 1 a sălii principale (12 x 8 m), reconstituită la Roma. Muzeul Termelor. Foto R. Percheron

Capitolul 7

CĂTRE REGIMUL PERSONAL

În mijlocul acestei complexităţi de evenimente şi de crize, al agitaţiei sociale, al acestui şir de înfruntări politice şi de războaie, se văd ridicându-se şefi care vor da peste cap instituţiile. De multă vreme unii îşi încercau norocul, astfel că este cu neputinţă să-i închidem 111 strâmtele limite ale unui cadru cronologic. Şi aici problema trebuie reluată ceva mai de timpuriu.

1. MISTICA ŞEFULUI

Administratori chibzuiţi, jurişti scrupuloşi sau „burghezi" cuceritori nu sunt numai la Roma: în jurul militarilor ca şi în jurul senatorilor se află oameni ai intelectului şi mai ales oratori. Aceşti oameni au creat o atmosferă intelectuală favorabilă obsesiilor imperiale.

Roma a profitat de greşelile adversarilor ei; a tras foloase din poziţia ei geografică; a manevrat cu afinităţile etnice; a adoptat de timpuriu principiul federalist şi, printr-o asimilare progresivă, a extins limitele unei colectivităţi capabile să aibă o conştiinţă „naţională" şi un simţ al ordinii – ordinea romană. Durata de un an a funcţiilor era compensată de permanenţa familiilor conducătoare, diversitatea caracterelor, de reunirea în aceleaşi mâini a puterii civile şi a puterii militare; cavalerii orientaţi spre comerţ, senatorii către pământ – aceste două forţe îşi puteau încrucişa drumurile şi puteau întâlni consulii la răspântii... Dar aceşti consuli au şi puteri religioase.

Niciun alt popor n-a cunoscut şi n-a trăit o istorie atât de adânc pătrunsă de mituri şi de legende cu pondere politică; niciunul n-a ţinut cu atâta încăpăţânare să definească războiul drept un act sacru, pios, drept, necesar. Instituţia feţialilor şi formula care le precizează rolul îi dau războiului aparenţa şi valoarea unei misiuni. Limba latină – şi gândirea romană – leagă de cuvinte ca

grauitas, maiestas, auctoritas, imperium valori cvasi-magice, care exprimă întotdeauna un dinamism în expansiune, pe care ele le aplică senatului, magistraţilor, poporului, cetăţii, statului, patriei, numelui roman, zeilor. Maiestas a unui popor a fost de la început supremaţia religioasă a unui trib dominant; ea a fost, după vederile unor jurişti ca Proculus, condiţia decisivă a tratatelor.

Imperator-ul a fost definit prin felicitas, „norocul" lui, care are darul de a evoca prin sine „crearea" şi mărirea, fapt lesne de înţeles ca o supravieţuire confuză a unui sentiment primar, în care imperium apărea ca „mana" 1 şefului. Aşadar, aclamaţia soldaţilor nu era decât recunoaşterea publică a acestei puteri. Or, Scipio Africanul a primit titlul de imperator: că titlul acesta i-a fost dat lui Pompei şi că în timpul lui Cezar el a ajuns regulă nu este doar o dovadă de militarism în creştere. Mai este şi o altă forţă: cea a cadrelor armatei. Nu atât cadrele superioare, ci mai degrabă tribunii, prefecţii militari, toţi acei oameni ieşiţi în mare parte – cel puţin după numărul restrâns pe care-l cunoaştem – din clasa mijlocie şi care visează la campanii pentru a dobândi o avansare şi pentru a avea acces la magistraturi şi la situaţii lucrative.

Aceste vocaţii duc la o politică de forţă, la distrugerea resurselor adverse, la dominări eco1 Mana (cuv. polinezian) = putere ocultă (N.tr.).

nomice şi sociale, mai mult încă la un fel de „romantism" al gloriei.

Ar fi un lucru uşor să urmărim această expresie lirică a sentimentului naţional transpărând prin intermediul literaturii latine. Se cunosc cântecele triumfale ale literaturii începuturilor, cuvântarea lui Appius Claudius Caecus împotriva păcii cu orice preţ, a „păcii lui Cineas" 1, şi apelul său voluntarist de a-şi făuri singuri soarta, intervenţiile tatălui Graccliilor, ale lui Scipio Africanus, ale lui M. Porcius Cato, care, deşi luptând contra luxului şi a jecmănirilor militarilor, nu a încetat niciodată să pretindă o apărare activă a intereselor romane.

Această propagandă orală – şi câte discursuri ne

lipsesc! – este sprijinită de către poeţi: Livius Andronicus cântă Roma şi ţine să evoce ascendenţele ei troiene; Licinius Tegula face oficiu de poet de stat; Naevius îi proslăveşte pe şefii militari şi primul război punic; Ennius redactează istoria campaniei împotriva Cartaginei şi îi consacră o carte lui Scipio; Accius îşi vede înscrise versurile patriotice pe frontonul templelor; Ilostius reia tema războiului din Iliria – cel din 129 –, care îl aminteşte pe cel deja descris de Ennius; Furius, Valerius din Sora şi încă şi alţii cântă pe întrecute gloria militară a Romei.

Să adăugăm elogia, lituli, acele inscripţii care oferă privirii romanilor fastele oamenilor de frunte, elogiile funebre ale marilor personaje – primele monumente ale istoriei. Cei mai vechi povestitori nu sunt scriitori profesionişti, ci militari: senatori, magistraţi, care au scris în latină istoria pe măsură ce au făcut-o. De fapt nu prea găsim vreun istoric de meserie înainte de 81; primul ca dată va fi obscurul L. Voltacilius Pitholaos, un libert al lui Pompei, care s-a dedicat unor studii erudite.

Cato compune şi el o istorie a Romei. În stil tipic roman, el afirmă că această operă este ne

1 Cineas = ministrul lui Pyrrhus, care a pledat în senatul Romei pentru pace „cu orice preţ” (N.tr.).

eesară. Ceea ce scoale el în relief este Italia, nu Capitoliul, Curia sau pe Scipioni; este întemeierea oraşelor italice şi sunt regiunile Italiei; Roma nu este învăţătoarea italicilor, ci beneficiara civilizaţiei lor. Mai mult, în lungile fragmente care au ajuns la noi, el nu numeşte niciun nobil, niciun patrician, niciun magistrat de ordin superior: se mărgineşte să spună „consulul” sau „comandantul cavaleriei”. Făcând din Roma sau din alt oraş italic eroinele acestor epopei naţionale, este evident că el înţelege să protesteze contra autobiografiilor marilor familii, a istoriilor dinastice de tip oriental sau a vanităţilor zgomotoase ale căpeteniilor de armată. Această perspectivă cu totul „italică” a istoriei nu este în realitate o reacţie strict personală: a trecut vremea când Roma nu era decât Roma; la această dată ea este capitala unui teritoriu

mai întins, şi această lărgire a istoriei este semnul unui spirit nou, deja naţional. La Cato oamenii se estompează, iar Roma creşte: Ideea de Roma, Aşadar, era de acum de prisos să se scrie epopeea Romei în greacă, aşa cum făcuse Fabius: Cato îi vorbea lumii în latină, limba cuceritorilor.

În jurul lui, după el, bărbaţi cum erau Calpurnius Piso, Cassius Hemina, C. Sempronius Tuditanus, Cn. Gellius, C. Fannius, Yennonius, Caelius, Antipater, Sempronius Asellio nu mai apar decât ca nişte curioşi, nişte anticari, nişte colecţionari de anecdote. Cato domină: el lansează manifestul naţional.

Mai rămâne un alt grup, a cărui importanţă este mare: gânditorii şi retorii. Printre ei, Panaetius joacă un rol eminent: originar din Rodos, discipol al lui Diogene din Babilon şi al lui Antipater, venit la Roma între 155 şi 150, a intrat în relaţii cu Scipio, care îl ia cu sine sub zidurile Cartaginei; apoi, el îl însoţeşte pe Polibiu de-a lungul coastei occidentale a Africii. Nouă petrecere la Roma din 144 până în 142. Apoi pleacă din nou cu Scipio în Orient, în 141, şi în continuare îşi împarte timpul între Atena şi Roma. Or, Panaetius nu-şi pune întrebarea cum se poate ajunge în 316

mod abstract la înţelepciunea desăvârşită, ci în ce mod fiecare individ se poate adapta împrejurărilor şi contextului social. Acest simţ al „posibilului” este eminamente roman, la fel cu cel al „convenabilului”, şi Panaetius, cu vederile sale sociologice asupra acţiunii, ajunge la concluzia că una din îndatoririle esenţiale ale omului nu este de a-şi păstra fiinţa, ci de a o spori. În ochii săi, omul nu este însufleţit numai de dragostea pentru ştiinţă, pentru adevăr, pentru frumos: el este şi philarchos: el „iubeşte comanda”. Cel mai tare este cel mai bun, cel care aduce servicii celui mai mare număr. Astfel se leagă noţiunile morale cu noţiunile politice, în folosul perspectivei imperialiste.

Aceste idei sunt cunoscute Scipionilor şi anturajului lor. Ele puteau nutri în clasele cultivate totodată

sentimentul superiorităţii romane şi pe acela al unei misiuni. Toate pregăteau în acest sens: autoritatea recunoscută a lui pater familias, valoarea cuvântului familia (din aceeaşi rădăcină ca famulus), uzanţele care statornicesc raporturile dintre „patron" şi client, dintre dregători şi cei administraţi de ei, dintre tribuni şi popor, dintre preoţi şi viaţa publică, apoi aspectele sociale ale vieţii, în care izolarea este o treabă de filosof, nu de cetăţean, în care activitatea nobilă este cea a omului politic şi a militarului, în care repartiţia zilelor aşază două luni, octombrie şi martie, sub auspiciile aceluiaşi zeu, care vede astfel atribuindu-i-se majoritatea sărbătorilor şi rămâne totodată zeul vegetaţiei, care veghează asupra muncilor pe ogoare, şi zeul războiului, care veghează asupra siguranţei lor.

Până şi în gândirea filosofică şi religioasă străbate primatul acţiunii, al dinamismului, al gloriei, un idealism al speranţei, o mistică a şefilor.

Scipionii

Au fost apoi şi Scipionii. Printre ei, în primul rând Publius care şi-a răzbunat tatăl şi unchiul, 317 căzuţi în Spania în 211, în cel de al doilea război punic, şi care a primit porecla de Africanul. Acestuia nu-i displăcea să lase să se creadă că îl sprijină zeii; el pune să se răspândească zvonul că este fiul unui şarpe misterios pe care multe persoane l-au „văzut" în camera mamei sale; el pune să se vestească faptul că valurile s-au retras dinaintea corăbiilor sale la Carthago Nova şi că Neptun era în înţelegere cu el. Leal, el respectă armistiţiile şi acordurile; refuză să-i lase în seama răzbunării pe duşmanii care se predau; el îi primeşte în chip uman. Cast, el tratează cu nobleţe pe logodnicele duşmanilor săi, celtiberul şi numidul. Are mărinimia unui filosof, dezinteresarea unui cinic, rigoarea unui stoic, supleţea unui diplomat, fastul unui principe. Dar, când în Spania autohtonii îl salută cu numele de rege, el răspunde că acest nume este urât de romani şi pune să-l cheme imperaior. Spania este „imperiul" său. El făureşte planul de a duce războiul în Africa, întocmai ca Agathocle,

ca Regulus, împotriva avizului senatului şi al bătrânului O. Fabius. Pe acest om îl va găsi mereu împotriva sa. Sunt bani puţini în sipete, dar datorii din belşug, o flotă neîndestulătoare şi opoziţia unei fracţiuni a aristocraţiei – iar căpetenia punică stă pitită în Bruttium. Scipio, sigur de succes, are de partea lui cetăţile federate, fierul de la Populonia, pânza de in de la Tarquinii, grânele de la Volaterrae, scuturile de la Arretium, merindele din Val de Chiana, bărbaţii din Umbria, din Samnium, din Picenum, resursele Siciliei, pe care le recuperează de la traficanţi. Războiul este o artă; el se simte artist. Afacerea de la Locri, unde Scipio îi sileşte pe puni să dea înapoi lansându-l asupră-le pe legatul său Q. Pleminius, unde pare că se face complicele grozăviilor ce se desfăşoară în oraş după capturarea lui, a fost cât pe ce să compromită totul. Bănuit de complicitate, din acuzat se face judecător şi înfăţişează comisiei de anchetă arsenale în plină activitate, o flotă echipată, oameni care fac inşi ni – ţie. Trece în Africa; acolo se vădeşte strateg, tactician, diplomat, om politic, şef. Învingător, gloria sa radiază peste tot. Dar invidioşii îi dau 318

asalt. Când Antiochus se agită în Orient, când M. Acilius se dovedeşte incapabil, când L. Cornelius Scipio se vădeşte incompetent, i se încredinţează Africanului grija de a-l sfătui pe fratele său. Roma repurtează victoria, dar condiţiile de pace par prea uşoare. Scipionii sunt atacaţi din nou: Africanul îi alarma pe nobili de când candidase la edilitate înainte de vreme, de când fusese ales la proconsulatul Spaniei, de când părea că trebuie să impună Romei alternativă unei alegeri între ascultare şi libertate. Roma nu era încă obişnuită cu violenţele de stradă; ea procedă pe cale judiciară. Acuzat la întoarcerea sa din Asia, aşa cum au fost şi M. Aemilius Lepidus şi M. Fulvius Nobilior, despre care se spunea că se comportaseră ca nişte „regi”, el trebui să îndure atacurile lui Petilius; nu-şi însoţise fratele, se spunea, „decât spre a încredinţa Grecia, Asia, pe toţi suveranii şi toate popoarele Orientului de ceea ce încredinţase de multă vreme Spania, Galia, Sicilia şi

toată Africa, anume că un singur om este capul şi sprijinul Imperiului roman, că umbra lui Scipio acoperă această republică stăpână a universului, că unul singur dintre gesturile sale ţine locul decretelor senatului şi al ordinelor poporului”.

La sfârşitul acelei nopţi dramatice din 183, în care luările de cuvânt s-au întins foarte mult, Scipio, spre a se apăra, atrage după sine poporul la Capitoliu pentru a aduce mulţumiri lui Jupiter, Minervei şi tuturor celorlalţi zei, căci ziua în care unii îndrăzneau să-i atace victoria era ziua aniversării biruinţei de la Zama; el putu face ocolul tuturor templelor urmat de un întreg popor. Fără să aştepte, plecă la Literna, unde avea să moară. Liternei îi lăsă moştenire osemintele sale; Republicii îi lăsă Spania, Africa, Grecia, Asia şi gloria numelui său, înscris pe prima piatră militară a căii imperiale.

Cincizeci de ani mai târziu, pe aceeaşi cale, Roma a fost cil pe ce să-i întâlnească pe Gracchi, 319 îndeosebi pe Gaius, care concepuse un mare proiect mediteranean. Moartea lui Tiberius, în 133, cea a lui Gaius, în 123, i-au pus capăt.

Marius

Iată-l acum pe Marius, născut în apropiere de Arpinum în 155. Familia sa era înstărită; el se distinsese la asediul Numantiei, dar acolo el nu avea comanda, iar bravura sa militară nu-i servea cu nimic în cariera politică. Dar avea prieteni la Roma, din neamul Herenniilor şi al Meteliilor, care făcură să fie ales tribun. Se crede că se poate susţine că Marius a intrat în afaceri comerciale în pofida funcţiei sale; în orice caz, bătut în alegerile pentru edilitate, el obţinu preţura cumpărând voturile. Numit guvernator al Spaniei Ulterioare, se comportă acolo în mod normal; la întoarcere, ia în căsătorie o membră a gintei Iulia, din acea familie patriciană din care va răsări Cezar. Metellus îl ia cu sine în Africa în războiul contra numizilor; acolo se acoperă de glorie. Întors la Roma, trebuie să conducă armatele împotriva cimbrilor şi a teutonilor. El îi zdrobeşte; căile puterii îi sunt deschise, dar nu porneşte pe

ele. Ar fi trebuit să se ataşeze unei partide: poate că nu a ştiut ce înseamnă aceasta: Burghez de la ţară, militar, el s-a ataşat de armată. Dacă fusese ales şi reales la consulat, aceasta nu i se datorea deloc; tribunii manevraseră în spatele lui, doar cu consimţământul său. Dacă dorise un al şaselea consulat, nu o făcuse din ambiţie dictatorială, ci pentru a face să se adopte legile care îi stăteau pe suflet şi pentru a-şi răsplăti oamenii.

Ar fi putut să se avânte în aventură, dar nu a cutezat. Pe lângă el, doi oameni: L. Appuleius Saturninus, de origine nobilă, C. Servilius Glaucia, om de rând, au fost geniile lui rele. Ei l-au servit şi l-au trădat rând pe rând.

Chiar în aceşti ani, în 103, Saturninus încearcă să instaleze veterani ai lui Marius în Africa: li se atribuie câte 24 iugăre de cap. Şi sunt aşezaţi, poate nişte getuli, în sudul provinciei Hadrumeta, la Tliaenae. Această încercare, reluată în 100, oferea împroprietăriri colective unor coloni latini în Sicilia, în Ahaia, în Macedonia, în Corsica; ea nu a avut urmare. Un alt proiect oferea parcelări în Cisalpina, dar legile anului 100 fură anulate datorită forţelor reunite ale bâtelor partizanilor lui Marius, căzute fără milă pe plebea urbană care se plângea că este exclusă de la împărţeală, şi ale unei furtuni de rău augur, care veni să-i înspăimânte pe adversarii superstiţioşi.

Dezordinea pricinuită de Saturninus şi Glaucia ajunge la culme; senatul îl însărcinează pe Marius să-i pună capăt. La 10 decembrie 100, cei doi agitatori şi bandele lor sunt nimiciţi. Senatul triumfă, dar nu ştie să profite de victoria sa.

În 99, Titius încearcă să reia proiectele lui Saturninus, dar nu reuşeşte; în anul următor este răpus în încăierarea anti-saturniană. Coaliţia celor două fracţiuni ale clasei bogate dispăru de la sine. Un tânăr aristocrat, fiul celui care îl doborâse pe C. Gracehus, anume M. Livius Drusus cel Tânăr, tribun în 91, vrea să câştige mulţimea şi să refacă puterea senatului. Fără să-i pese de cerinţele logicii, el îi restabileşte pe senatori în exercitarea justiţiei, introduce în senat 300 de membri noi şi deschide astfel

porţile celor bogaţi, îngăduindu-le totodată să asigure împărţirea dreptăţii prin rotaţie. El propune, în acelaşi timp, să se sporească distribuirile de grâu, să se emită o monedă de aramă şi de argint pentru a acoperi cheltuiala, să se împartă domeniul indiviz din Campania, din Etruria şi din Umbria şi să se trimită coloni în Sicilia.

Era incontestabil un program ambiţios, pe care l-ar fi putut susţine oamenii de „centru”: prin legea sa asupra griului, care îi reducea preţul, M. Livius Drusus cel Tânăr îşi câştiga plebea; prin legea sa monetară, care schimba titlul metalului, stimula circulaţia banilor şi compensa cheltuielile impuse de legea precedentă; el împiedica manevrele cavalerilor şi traficanţilor şi câştiga la cauza sa regiunile rurale, ai căror producători vedeau deschizându-se noi debuşeuri. Dar românu’ posesori de pământuri campaniene, etrusce, umbriene erau ameninţaţi, prin repartiţia agrară proiectată, de deposedare, ba şi de faliment. Cât îi priveşte pe italici, ei simţeau că această împărţire avea să-i lipsească încă o dată, pe cei care nu erau cetăţeni, de dreptul de păşunat sau de cultivare pe ager publicus şi se lasă duşi de o nemulţumire agresivă. Drusus nu era nici surd nici timorat: în cursul verii lui 91 el depune un proiect de lege care extinde în bloc dreptul de cetăţenie asupra italicilor.

În urma unor incidente dramatice este asasinat (octombrie 91). Uniţi cu cavalerii, senatorii îi combătuseră acţiunea. Italicii se răsculară pentru a încerca să-i salveze roadele.

Într-adevăr, războiul din Italia de după moartea lui Drusus nu se datorează dorinţei aliaţilor de a obţine dreptul de cetăţenie roman sau, cel puţin, această dorinţă nu este singurul motiv. Ce avantaj le-ar fi adus un astfel de drept care nu îmbunătăţea decât în mod abstract situaţia lor politică, nu însă mijloacele lor de trai? Motivul adevărat este că politica agrară proiectată le ameninţa interesele.

Şi, de fapt, legile semproniene reduseseră prisosurile de pământuri, îi despuiaseră pe unii cetăţeni romani, dar şi pe unii aliaţi. Fără îndoială, dreptul de a poseda fusese

confirmat prin legislaţia post-sempronianã, dar în caz de împroprietăriri noi, aliaţii erau iarăşi înlăturaţi de la ele, sau le deveneau victime, ca urmare a poziţiei lor minore de necetăţeni. Nu că unii romani chibzuiţi nu ar fi simţit primejdia: M. Fulvius Flaccus în 125, C. Graccuhs în 123 şi M. Livius Drusus se gândiseră deja să extindă cetăţenia romană asupra tuturor aliaţilor latini şi nomen latinum 1 asupra tuturor celorlalţi. Dar acest drept de cetăţenie nu-i interesează deopotrivă pe toţi aliaţii: săracii vedeau în el o apărare împotriva deposedărilor şi se potriveau în spirit cu democraţii de la Roma, dar clasele bogate din Italia găseau în el un mijloc de acces la viaţa politică şi de participare la

1 „Dreptul latin” (În latină în text) (N.tr.). 322

conducerea treburilor. Situaţie complexă: interesele se încrucişează. Capii revoltei, Herius Asinius (marrucin), Cluentius (din Larinum), Marius Egnatius şi C. Papius Mutilus (samniţi), T. Herennius (din Picenum) şi alţi câţiva de „naţionalitate” mai puţin precisă provin toţi, în adevăr, din familii provinciale bogate; ei se trag din cei care, odinioară, în secolele al V-lea şi al IV-lea au rezistat armelor romane; în ei trăieşte o dragoste atavică pentru independenţă.

Aceşti aliaţi nu-şi scot bogăţia numai din exploatările agricole. Mulţi rlin ei fexo comerţ.: le descoperim urmele în Spania, în Africa, în Orient, unde textele literare şi documentele epigrafice dezvăluie prezenţa unor osci, a unor campanieni, a unor apulieni interesaţi în exploatări miniere, agricole sau comerciale. Aceşti traficanţi italici sunt în relaţii cu cavalerii romani; ei găsesc eventual în aceştia apărători sau intermediari pe lângă senat. Ei doresc să parvină la magistraturi, să merite deplin acel nume de „romani” pe care străinii li-l dau în exterior, dar pe care nu-l pot purta legal în peninsulă.

Până aici toată politica Romei a fost una de centralizare. În mod vădit, revolta a venit de la cei mai defavorizaţi dintre aliaţi, de la cei mai depărtaţi de dreptul de cetăţenie şi de avantajele sale economice, de la victimele statornice ale acestui imperialism atrăgător.

Cei dintâi s-au răsculat locuitorii din Picenum, din Samnium, din Lucania, din Apulia, cărora li se raliază campanienii de sud, din oraşele Nota, Pompei, Herculanum, Stabiae şi Surrentum. Sunt tocmai teritoriile în care activitatea triumvirilor agrari se exercitase cu zel, în care au fost regăsiţi cippii revelatori ai împroprietăririlor gracchiene. Este deci nemotivat să se invoce antagonisme de rasă, de limbă, vreo opoziţie între osci şi sabelli, întrucât Etruria a rămas paşnică la început şi nu a fost împinsă în război decât prin repercusiune. Periferia depărtată a Romei este cea care s-a răz323 vrătit întâi, dar valurile au tins să ajungă la centru strângându-se în jurul lui printr-o mişcare inversa celei care făcuse să li se atribuie dreptul de cetăţenie celor mai apropiaţi. S-a vorbit de „războiul marsilor”, de „război italic”, de „război social”: de fapt, aceşti oameni nu se bat pentru un drept de cetăţenie onorific. În realitate, este vorba de o răzmeriţă, în care au luptat împreună, împotriva unei „nobilimi” urbane de ocupanţi legalizaţi, „burghezii” din târgurile italice deposedate, deţinătorii de bunuri mobiliare devaluate şi ţăranii despuiaţi. Aceste popoare sunt în bună parte şi păstori: samniţii au drept totem un bou. Hirpinii îşi apără turmele împotriva lupilor luându-le eponimatul 1. Ce foloase aveau ei văzând că li se restrânge libertatea de cutreierare pe păşuni şi că sunt de plată taxe şi mai grele? Dacă bunurile comunale erau reduse şi utilizarea lor obştească restrânsă, dacă creditorii rurali pierdeau jumătate din creanţele lor, dacă inflaţia ruina averile, ce le rămânea pentru a putea trăi? Ei preferă să se bată. Şi pe monedele lor, taurul o înlocui pe lupoaică, în timp ce capitala aleasă, Corfinium, adopta numele semnificativ de Italica.

A fost un război groaznic, în care se spune că au murit peste 100.000 de oameni! Un război în care Roma, încolţită către mare, a fost cât pe ce să piară. Victorioasă în cele din urmă, ea îşi plăti scump succesul, cu ruine, cu morţi, dar şi cu legi succesive (lex Iulia în 90, lex Plautia Papiria, lex Pompeia în 89) care au dat respectiv dreptul de

cetăţenie italicilor fideli, italicilor căiţi, soldaţilor de elită, locuitorilor din Tuder (Todi), în sfârşit tuturor soldaţilor pe care comandanţii lor i-ar socoti demni să-l primească, de altfel nu fără a stabili deosebiri care îi rânduiau pe noii „romani” în triburile inferioare sau le acordau cispadanilor dreptul de cetăţenie romană, iar transpadanilor dreptul latin. Care putea fi, în această neorânduială, puterea senatului în faţa unei armate fără patrie, formată din foşti sclavi promovaţi la rangul de

J Îiirpus însemna în graiul lor „lup” (N. tr.).

cetăţeni, din gali şi din spanioli asimilaţi, într-o cetate constituită din elemente disparate? Mai existau încă răsculaţi în rezistenţa din hăţişuri; încetăţenirea era incompletă, parţială; împroprietăririle făgăduite erau făcute cu zgârcenie; o devalorizare brutală făcea să cadă asul de la 27, 93 grame la 11, 64 grame şi nu se interzicea creditorilor să recupereze în greutate sumele împrumutate înainte de această operaţie... Din nou, toate chemau la răscoală. Ea izbucni, după câteva vâlvătăi locale, în legătură cu războiul din Asia.

Senatul voia să încredinţeze conducerea acestui război din Asia lui Sulla, consul al acelui an (88) şi care se distinsese în Numidia ca questor al lui Marius, în Galia ca locotenent al lui Catulus, în Cilicia ca propretor, în Cappadocia ca învingător, în Italia ca adversar al insurgenţilor. Dar Marius dorea să conducă el însuşi această campanie; toate îl atrăgeau spre ea: speranţa prăzii, simpatia soldaţilor, gloria unei noi aventuri. Cu ajutorul lui Sulpicius, el obţinu comanda. Dar Sulla, frustrat de campania „sa”, îşi răscula trupele şi pornea asupra Romei. Nu se mai văzuse o asemenea îndrăzneală din vremea lui Coriolan. Marius se ascunde la Minturnae, apoi într-o mică insulă de lângă Africa. Sulla este stăpânul; el abrogă legile lui Sulpicius, ridică o promoţie de 300 de senatori, sporeşte însemnătatea bogaţilor în comiţii şi pleacă în Asia (începutul lui 87). De abia a plecat, că duşmanii săi reapar; consulul Cinna cere rechemarea

surghiuniţilor. Senatul rezistă; bătălie în for; 6.000 de cadavre acoperă pavajul oraşului. Marius debarcă în Etruria, recrutează 6.000 de oameni, merge la rândul său asupra Romei, o înfometează, o ia alături de Cinna. Au fost cinci zile şi cinci nopţi de masacre; sângele curge de-a lungul şi de-a latul Italiei. Marius domneşte prin teroare, confiscă bunurile lui Sulla, îi anulează legile, îi abrogă puterile. La 13 ianuarie 86, o pleurezie îl doboară.

Sulla

Sulla va reapărea curând. Nu este vorba de a zugrăvi aici, din cap până-n picioare, portretul acestui personaj pe care toţi se complac să-l numească enigmatic. Ceea ce este important, este de a vedea ce a făcut sau ce a vrut să facă.

Revenit din Asia în 83 cu 1600 de corăbii şi 40.000 de oameni, bogat din vărsămintele lui Mitridate, pe care l-a silit la pacea de la Dardanos, şi din furturile din templele greceşti, înconjurat de emigraţi însetaţi de răzbunare, el păşeşte asupra Romei şi triumfă la poarta Collina, în noiembrie 82. Zadarnic decretase senatul patria în primejdie şi consulii încercaseră să oprească înaintarea lui Sulla; disciplina armatei sale, subtilitatea diplomaţiei sale, puterea sa biruiseră. Continuă rezistenţe, în Spania cu Sertorius, în Africa în alianţă cu regele Hiarbas: el ajunge stăpân pe calea armelor.

La 1 decembrie 82, Sulla struneşte senatul în cursul unei şedinţe dramatice dominate de ţipetele prizonierilor înjunghiaţi în apropiere. El îi domoleşte curând şi pe cavaleri; proscrie 1600 din ei şi dă pe mâna gloatei dezlănţuite cinstea, bunurile şi vieţile lor. Cei doi consuli dispărând în viitoare, el face să fie numit dictator, fără învestitură consulară, fără vot senatorial, cu un imperium 1 excepţional; senatul îi confirmă dictatura în decembrie 82, cu misiunea de „a legifera şi de a constitui”. Lăsând romanilor o umbră de legalitate, el pune să fie aleşi doi noi consuli şi ursita, ajutată de oameni, le dă un consul mediocru, Cn. Cornelius Dolabella, şi un necunoscut, M. Tullius Decuia. El conferă cetăţenia romană sclavilor celor proscrişi, într-un fel de saturnală politică, şi creează astfel

10.000 de neo-romani de ascultare servilă şi cu pofte nemăsurate. Atunci se dezlănţui o adevărată campanie de asasinate şi de confiscări, nutrită de momeala celor 12.000 de denari pe care-i

1 „Putere” (în latină în text) (N.tr.).

primeau delatorii şi ucigaşii năimiţi. Oprite la 1 iunie 81, aceste crime cimentează, prin conivenţă, relaţiile lui Sulla cu anumiţi nobili. Putea exista teama unor reizbucniri; o lege de maiestate îi dădu lui Sulla puterea de a-i lovi pe autorii eventuali ai unor tulburări sau ai unor vorbe răzvrătite. Acest om ciudat a distrus constituţia prin violenţă, apoi se trudeşte să o restabilească. A cucerit puterea cu sprijinul armatei, dar vrea să întemeieze un regim civil. În spatele lui se află un senat înfricoşat, dar încrezător cu naivitate în buna credinţă a unui dictator care pare, o vreme, că l-a restabilit în prerogativele şi în autoritatea sa; el face să intre în acest senat 300 de oameni noi, aleşi de Cornelii săi cu totul devotaţi. În faţa lui, sunt cavaleri bogaţi, în stare să se apere, dar îngrijoraţi, şi tribuni ai plebeilor capabili să cheme poporul la arme. Or, Sulla îi ruinează pe cavaleri prin suprimarea dijmelor asiatice şi îi deposedează de puterile lor judiciare pe care le redă senatorilor; instituie curţi permanente pentru a judeca uneltirea, trădarea, deturnarea de bani publici, asasinatul. El îi privează pe tribuni de dreptul de veto, de dreptul de iniţiativă în materie de legi, de eligibilitatea la celelalte magistraturi; cenzura este desfiinţată; preţura este împărţită între opt pretori, ques. tura între douăzeci de questori.

Italia, populată de atunci cu „cetăţeni”, încetează să fie o reunire de popoare independente. În provinciile exterioare, de acum înainte în număr de zece, Sulla organizează distribuirea funcţiilor, astfel ca magistraţii provinciilor să nu ajungă acolo decât odată ieşiţi din funcţia lor romană. Scopul său: să facă din Italia un pâinint fără armată, iar din guvernatorii de provincii comandanţi de armată fără magistratură. Dictator absolut, stăpân al imperiului, el se crede, vrea să fie crezut, favoritul zeilor.

Numit de către romani Felix după dorinţa sa, prin mesajele sale către greci el este Epaphroditos

1 „Protejatul lui Venus şi al Norocului” (în greacă în text) 327 (N.tr.).

În timp ce ia unele măsuri utile (urmărirea falsificatorilor de bani, încercarea de a coborî la Roma costul vieţii, politica construcţiilor), Sulla garantează încetăţenirile anterioare şi se străduieşte să lege de persoana sa oameni pe care să-i poată opune unor duşmani eventuali. Prin confiscări îndreptate contra celor care se arată supăraţi pe el, prin distribuirea bunurilor lor între veteranii săi, el înfiinţează colonii în Laţiu, în Campania şi în Etruria. Cele de la Abella, de la Abellinum, de la Alena (în Corsica), de la Allifae şi de la Clusium nu-i datoresc poate existenţa, dar cele de la Arretium, de la Capua, de la Faesuiae, de la Hadria, de la Interamna Praetuttianorum, de la Nota, de la Paestum, de la Pompei, de la Praeneşte, de la Telesia şi de la Urbana sunt negreşit ale lui Sulla, dată fiind denumirea lor de Cornelia şi de Felix.

După spusele lui Appianus, din aceşti oameni care cutreieraseră lumea împreună cu ol, el face 120.000 de coloni.

Italia după Sulla

La 10 iugăre de cap, aceşti 120.000 de oameni au primit în total 300.000 de hectare. Ţinând seama de păduri şi de pământurile nedestelenite, această suprafaţă reprezintă o cincime clin teritoriul toscan, latin şi campanian. Dar atunci, ce s-a întâmplat cu foştii locuitori? în Campania, după exemplul Pompeiului, se poate presupune că a fost o coexistenţă a sistemului vechi cu sistemul nou; în Etruria, în Umbria, în Picenum, dimpotrivă, s-a făcut un fel de osmoză între comunitatea autonomă şi comunitatea preexistentă. Faesulae rămâne un municipiu, în timp ce colonii formează o colonie; la fel este cu Interamna, Arretium, Clusium, Nota; doi dintre quatuorvirii municipiului devin duumvirii coloniei.

Pe deasupra, repartizarea n-a fost aritmetică, ci făcută pe ales, potrivit deciziilor dictatoriale, ba şi după

capriciul unor combinaţii partizane; loturile productive au fost cele mai căutate şi, prin urmare, atribuirea lor nu a prea schimbat situaţia. Dimpotrivă, proprietarii vilelor de pe coaste se bucurau de o mare îndestulare, întreţineau în jurul lor o însemnată familia şi valorificau terenuri vaste. Astfel, cu ocazia confiscărilor lui Sulla, vila lui Marius de la Baiae a fost vândută unei anumite Cornelia pentru 75.000 de denari şi cumpărată mai târziu cu 2.500.000 de către L. Lucullus; vilele lui Laelius, a lui Rutilius Rufus, a lui Scipio Aemilianus de la Formiae, cea a lui Aemilius Procina de la Alsium, şi încă altele, a căror amintire o păstrează inscripţiile, confirmă ipoteza noastră.

Deci „moşierismul" nu prea a avut de suferit de pe urma măsurilor lui Sulla: doar că el şi-a schimbat uneori beneficiarii, ajungând în profitul unui Roscius, unui Asinius, unui Yalgius, unui Domitius Ahenobarbus, care puteau strânge pe pământurile lor, cu sclavii, cu muncitorii agricoli şi cu intendenţii lor, armatele de rebeli pe care le vom întâlni câţiva ani mai târziu.

Aceste atribuiri de loturi de către Sulla au operat oare o amestecare lingvistică extinzând influenţa romană în districtele Campaniei, în ţinuturile etrusce, în Italia Meridională, unde dictatorul confirmase împroprietăririle anterioare? Ipoteza este plauzibilă, dar greu de controlat. Dacă supravieţuiri etrusce sunt perceptibile încă sub Imperiu, influenţele osce au ajuns atunci reduse. Într-adevăr, soldatul-plugar al lui Sulla nu se prea deosebeşte de înaintaşii săi. În pofida clauzei lui Sulla, de interdicţie a înstrăinării, aceşti coloni improvizaţi nu par să fi rămas cu toţii pe ogoare; abolirea distribuirilor urbane de grâu nu împiedică exodurile spre oraş. Aproape peste tot, sentimentul de a fi izolaţi, în posturi de pază strategică sau de supraveghere economică, îi desprinde pe aceşti coloni de noua lor condiţie; iubirea de bani covârşeşte atracţia pământului; veteranii îşi vând loturile „capitaliştilor"; cei care le păstrează sunt de îndată plini de datorii:

cincisprezece ani mai târziu, ei aveau să îngroaşe rândurile rebeliunii pentru a sprijini cauza lui Catilina.

După retragerea şi moartea lui Sulla (79/78), pe când Servilius Isauricus îi urmăreşte pe piraţii cilicieni, când războiul continuă în Spania, îşi fac drum mai multe încercări de rezolvare a problemelor agrară şi frumentară. Încă din ianuarie 78, consulul patrician M. Aemilius Lepidus face să fie adoptată o lege frumentară prin care se acordă poporului 5 baniţe de grâu pe lună. Nu pare impusă nicio limită numărului beneficiarilor. Acest consul corupt putea astfel să-şi sporească popularitatea, chiar dacă ruina tezaurul cu complicitatea traficanţilor. Plănuind să revizuiască atribuirile făcute de Sulla, el îi face pe vechii locuitori din Faesulae să se revolte împotriva sullanienilor şi să-şi reia pr. mânturile. Trimis să-i combată, el trece de partea lor, îi înarmează, îi atrage după sine, pretinde să i se asigure un al doilea consulat; el invită senatul să restituie tribunilor puterile lor, proscrişilor bunurile lor şi să acorde cisalpinilor, până atunci excluşi de la acest avantaj, dreptul de cetăţenie. Pompei îi vine de hac acestui exaltat care a fost cât pe ce să ia Roma cu asalt; Brutus, aliatul lui Lepidus, capitulă în Modena: este ucis pe loc (77); dar patres nu repurtaseră victoria decât făcând din Pompei un şef militar atotputernic pe pământul italic.

Răscoala lui Sertorius, pornită în Spania împotriva generalilor lui Sulla şi domolită de Pompei (72) după ce îngrijorase Roma prin prelungirile ei în Mauritania şi chiar, la mare depărtare, în părţile lui Mitridate, apoi cea a tracului Spartacus (73 – 71), care a făcut Roma să tremure timp de optsprezece luni, le dădură o putere sporită lui Pompei şi lui Crassus, învingătorii respectivi ai celor două mişcări. Răscoala lui Spartacus a pus deosebit de tare în lumină, în faţa partidei „bogaţilor”, această altă forţă, prizonierii de război ajunşi sclavr care se revoltă în Apulia, în Basilicata şi în Bruttium, aceşti celţi, germani, traci, ale căror rânduri sunt îngroşate de italici. Cu efective mergând de la 60.000 (după Eutropiu) până la 120.000 (după Appianus), ei cutreieră Italia, pradă satele, pustiesc pământurile, răpesc caii, dau foc fermelor, seamănă spaima. Astfel, în timp ce armata lucrează la pacificarea

lumii mediteraneene, prizonierii aduşi de ea încearcă să domine Roma şi Italia.

Nici măsurile lui M. Aurelius Gotta din 75, nici cele ale lui M. Terentius Lucullus şi C. Cassius Longinus din 73, nici cele ale lui Cn. Cornelius Clodianus din 72 n-au adus remedii crizei: distribuirile de grâu, impunerile suplimentare aplicate cetăţilor siciliene (800.000 de baniţe la 3 sesterţi baniţa), constrângerea cumpărătorilor de bunuri ale proscrişilor lui Sulla de a achita tezaurului o sumă egală cu preţul domeniului achiziţionat – toate au fost inutile.

Lupta pentru pământ – pentru pământul Italiei – a fost în deşert. Dar mai este şi aurul. Nu se purcede oare, din pricina acestui aur, spre o altă aventură? Publicanii s-au făcut de temut. În 75, ei şi-au extins drepturile de percepere în Sicilia. În 74, reveniţi în Asia Mică, ei îl înfrâng pe Lucullus câţiva ani mai târziu, când acesta vrea să le domolească poftele şi reuşeşte să refacă provincia printr-o serie de măsuri financiare. În acelaşi an, anexarea Cirenaicei, iar în 66 cea a Cretei îi stabilesc pe publicani pe pieţe noi. Dacă nu se ştie cât scoteau din Creta, se ştie că mai mulţi dintre ei făceau cu Cirenaica un însemnat comerţ cu silphium Când, după avatarurile lui Lucullus, Pompei îl biruie pe Mitridate în 63 şi reorganizează administraţia Bitiniei, a Ciliciei şi a Siriei, publicanii îşi văd rolul crescând încă şi mai mult. Ne lipsesc amănuntele pentru a-i stabili amploarea (se vorbeşte de 100.000 de italici, bancheri şi negustori.

1 Silphium (gr.) plantă mediteraneană (lat. Iciserpicium) care produce assa foetula, o răşină aromatică (lat. laser) 331 (N.tr.).

În Asia şi în Grecia), dar multiplele aluzii ale lui Cicero, guvernator în Orient fără voia lui, sunt de ajuns pentru acuzare. Publicanii săvârşesc atâtea abuzuri, încât Cezar le va retrage, în 47, perceperea dărilor.

Invidii, ambiţii, intrigi între senatori şi cavaleri; totul este materie de dispută: banii, dregătoriile, onorurile, funcţiile de juraţi. Aceste rivalităţi nu împiedică – ba

dimpotrivă – ridicarea unei alte puteri: puterea militară.

2. DOMNIA CUVÂNTULUI: CICERO

Atunci se iveşte Cicero. Născut în 106 ca şi Pompei, primele sale versuri îl preamăriseră pe Marius. Luptase în războiul aliaţilor. În 78 fugise din Italia spre a-i scăpa lui Sulla; înainte de plecare şi după revenire pledase în câteva procese. Questor în 75, edil Curul în 69, el arată interes pentru politică. Dar avea el oare să înlăture criza economică? Desigur, nu era el omul în stare să lupte nici împotriva publicanilor, nici împotriva traficanţilor. Alimentele erau scumpe; afacerile erau zdruncinate de criză; piraţii jefuiau pe mări, sclavii se frământau. Când legea din 67 îi încredinţase lui Pompei grija de a reda mărilor libertatea, costul alimentelor scăzuse, nu însă şi aroganţa cavalerilor. Ei nu-l susţinuseră pe Gabinius, când încercase să oprească exodul aurului spre provincii; ei îl susţinură când el propuse să-l facă pe Pompei adversarul piraţilor: interesul lor le era călăuza. Pompei, reţinut în Orient contra lui Mitridate, era pe cale să-şi croiască acolo un regat. La Roma, agitatorii, profitând de absenţa lui, în mijlocul nemulţumirii celor oropsiţi, al prăbuşirii morale a familiilor, al afacerismului traficanţilor, măguleau aspiraţiile tânărului Cezar, care nu-şi ascundea intenţiile de a răspunde dorinţelor plebei, de a-i vedea pe tribuni repuşi pe de-a-ntregul în drepturile lor, de a asigura tuturor a existenţa prin noi împroprietăriri şi distribuiri de grâu, de a mai extinde încă dreptul de cetăţenie, atât de generos încuviinţat de predecesorii săi. Prin democraţie la puterea politică, prin armată la puterea reală, prin bani la dominaţie, acestea păreau căile visurilor sale.

Or, la 10 decembrie 64, un anume P. Serviâius Rullus, în spatele căruia se profilează umbra lui Cezar (dar Cicero nu a ştiut decât s-o întrezărească) a prezentat un proiect revoluţionar. Era vorba să se împartă în loturi întreg ager publicus peninsular încă neatins, fără a uita ager Campanus, cruţat de Gracchi şi de Sulla, să se împartă, de asemenea, a-er-ul din provinciile Sicilia, Spania, Africa, Cirenaica, Aliaia, Macedonia, Bitinia, Pont şi Cilicia.

Scăpară de împărţire doar pământurile italice ocupate de veteranii lui Sulla şi de prietenii săi, pământurile din Sicilia luate de curând în cultură şi cele din Africa în care regele Hiempsal era menţinut în domeniul său. Dacă depărtarea acestor terenuri îi respingea pe solicitatori, ele vor fi vândute şi beneficiul vânzării vărsat la tezaurul public împreună cu prada şefilor militari, cu excepţia lui Pompei. Aceste sume A-or servi la cumpărarea altor pământuri şi la înzestrarea loturilor; beneficiarii împroprietăririi vor fi aleşi din plebea urbană; vor fi formate atunci noi colonii municipale cu decurioni, auguri şi pontifi; un corp de decemviri va fi însărcinat cu executarea într-o perioadă de cinci ani şi cu puteri fără apel.

Aceasta era o răsturnare totală a situaţiilor dobândite, un apel la agitaţia plebeiană în caz de nereuşită, un mijloc abia ocolit de a-l înlătura pe Pompei, care avea pe deasupra vina de a fi absent. Cum se ştie, Cicero a făcut să nu reuşească acest proiect de lege. De fapt legea ar fi înlocuit mijloacele extraordinare ale lui Licinius, ale Gracchilor, ale lui Saturninus, ale lui Drusus, care combinaseră politica agrară cu politica colonială, prin structuri politice noi; ea ar fi instaurat un agrarianism de stat. Argumentarea lui Cicero nu este decât supleţe retorică. Este uşor de descoperit sub folosirea echivocă a cuvântului possessio ceea ce-l îngrijorează pe orator: prietenii săi deţin abuziv pământuri din domeniul public; or, folosinţa creează un drept şi este un titlu. A le lua aceste pământuri înseamnă a-i lipsi de un venit care le este profitabil atât lor, cât şi statului, deoarece acest venit intră în circuitul economic şi contribuie la bunăstarea generală; a instala pe ele ocupanţi gratuiţi înseamnă a frustra statul de taxe avantajoase şi a săvârşi un nonsens bugetar. Dar înseamnă mai ales a frustra companiile de publicani, aceşti inşi „admirabili”, de procentajul pe care-l încasează din strângerea impozitelor.

Zadarnic preamăreşte Cicero aceste municipii, aceste colonii, aceste „mici Rome” fpusillae Ptomae), care

contribuie la formarea unui fel de unitate italică, de la Brundisium la Tibru, sau de la Tibru spre nord, zadarnic evocă armonia care iradiază din ele, laudă acea unitate morală care îi farmecă sufletul – numai se strânge la ghidul publicanilor pe care Rullus riscă să-i păgubească. El agită spectrul tiraniei care ameninţă Italia, al acelei tiranii, până şi a cărei umbră îi tulbură atât pe patricieni cât şi pe plebei, pe bogaţi şi pe săraci. Minciuni ale interesului şi ale retoricii; ipocrizii ale poftelor, care tălmăcesc implicaţiile economice eterne, legăturile dintre pasiuni, bani şi pământ. Ocupări şi colonizări, fie, spune oratorul nostru, dar îmbinate cu un anumit liberalism. Cicero nu este un conservator care să nu fi învăţat nimic sau să fi uitat prea mult din călătoria sa de-a lungul trecutului, unde a putut nota colonizări prin cucerire, prin secesiune şi prin simpoliţii. El consimte la aranjamente oportuniste, dar vrea ca ele să asculte de imperativele utilitare ale clasei sale.

Or, nu cu un discurs se înlătură o criză financiară, se găseşte de lucru pentru un popor de şomeri, se reface situaţia nefericiţilor încolţiţi de către creditori.

Agitaţia pricinuită de proiectul lui Hullus, reluată de Lentulus şi de Catilina, eşuează curând.

Senatul dizolvă corporaţiile urbane; Cicero îl biruie pe Catilina, care va muri în 62. El nu ştie să-şi exploateze victoria: partizan al alianţei dintre cavaleri şi senat, acoperind cu zelul său oratoric activitatea publicanilor care se îmbogăţesc în Asia, mustrându-şi aspru fratele care se arată acolo prea sever, neuitându-se pe sine, îngrămădind milioanele, el lasă să se adopte în 62 un decret al senatului care lărgea distribuirile de grâu din lex Terenlia Cassia şi ridica numărul beneficiarilor. După Plutarh, de la 63 până la 58, cheltuiala anuală a fost de 1250 de talanţi, adică 7.500.000 denari. Dacă cifra este exactă, dacă grâul era vândut cu 1 1/2 sesterţi, în timp ce costa 4, calculul prezentat de istoricul T. Frank ar da două milioane de beneficiari pe an! Dar cine acoperea diferenţa, completând suma?

O nouă încercare de reglementare agrară, cea a lui T. Flavius, eşuează în faţa obstrucţiei consulului Q. Metellus Celer. Atunci este prezentată, în 58, o nouă moţiune, patronată de Cezar: ea relua termenii cunoscuţi, anume repartizarea restului de ager publicus (ager Campanus fiind încă exclus pentru a fi pe placul aristocraţiei) între cetăţenii săraci, părinţi a trei copii; ea propunea să se cumpere pe cheltuiala tezaurului pământurile italice rămase fără moştenitori sau lăsate pârloagă, pentru a le distribui în cazul în care ager publicus nu ar fi de ajuns; o comisie de 20 de membri, din care Cezar se exclusese cu abilitate, va conduce operaţiile, fiind bine înţeles că nimeni nu va fi obligat să-şi vândă pământurile, că preţul va fi fixat după rolurile de impozit anterioare şi că loturile atribuite vor fi inalienabile timp de douăzeci de ani. Tezaurul neputând face faţă, banii destinaţi cumpărărilor vor fi prelevaţi din prada lui Pompei. Au fost multe incidente, dar legea fu votată; senatul trebui să jure că o va respecta: toţi senatorii, în afară de Laterensis, făcură jurământ. Se făcuse o operă socială; dar puterea moşierilor rămânea neatinsă sau 33S aproape neatinsă.

3. Tffia NÂA VIOLENŢEI: CLODIUS

Atunci apare Clodius, membru al ilustrei familii Claudia. Tatăl său era consulul din 79, mama sa o Metella. Rămas devreme orfan, el frecventase sărăcimea, se aruncase în rândurile democraţilor şi progresiştilor. Nerăbdător, neliniştit, abraş, lipsit de scrupule, în 68 îi răscoală pe soldaţii cumnatului său Lucullus în Asia Mică; în 64, primeşte să-l acuze pe Catilina, urmărit pentru delapidare în Africa; se lasă cumpărat de el; reuşeşte să facă să fie achitat. În 62, este compromis într-o afacere de moravuri, când încearcă s-o ademenească pe soţia lui Cezar. Casa marelui pontif fiind pângărită în această aventură, Clodius este citat în faţa unui tribunal extraordinar. Dar el este deja intrat în partidul democratic. Cezar nu va lăsa să fie condamnat acest om care face parte din partid, iar Pompeia, repudiată de îndată, nu mai este nici măcar o amintire. În pofida lui Cicero, scandalul este

înăbuşit. Judecătorii, în afară de câţiva, fuseseră simţitori la puterea aurului. Achitarea interveni în 61. Cicero îşi făcuse un duşman: Clodius. Avea să cunoască astfel ce înseamnă o ranchiună, după cum nu avea să ştie niciodată ce înseamnă cu adevărat „a face politică”. Pentru aşa ceva el avea totodată prea multă slăbiciune şi prea mult curaj.

Cezar va fi consul peste un an; Cicero visează să-i apropie pe senatori şi pe cavaleri; o încercase deja cu prilejul propriului său consulat – consulatul „tău”. În momentul când crede că-şi atinge scopul, intransigenţa lui Cato, care vrea să-i urmărească pe judecătorii lui Clodius, provoacă ruptura: nu erau oare cavaleri printre prevaricatori? Cato îi loveşte din nou pe cavaleri, făcând să se respingă de către senat cererea publicanilor care voiau să obţină o micşorare a redevenţelor lor asupra arenzilor din Asia. Cicero este pierdut: aristocraţii îl ascultă prea plţin; democraţii îi reproşează urmăririle contra lui

Catilina, moartea lui Lentulus, depoziţia contra lui Clodius. El nu are de partea lui decât oamenii cinstiţi şi morala. Aceasta îi face pe politicieni să zâmbească.

Când Cezar obţine consulatul în 59, el merge deja mână în mină cu Crassus şi cu Pompei. Crassus, nemăsurat de bogat, voia să joace un rol în stat; Pompei tindea să se apropie de democraţi şi să se desprindă de senat, care întârzia să-i recunoască serviciile din Orient. Cezar era Cezar. Îl vom vedea curând la treabă. Legea din 59 îi adusese ura aristocraţilor; el se apropie de democraţi. În absenţa sa, îi trebuie un aliat; Claudius era gata; un plebeu îl adoptă; el devine Clodius. Simplificarea unui diftong îi dădea un acces teoretic la tribunatul plebei: alegerile confirmă fonetica. Clodius devine tribun în 58. Atunci, cu mafia sa, el este de fapt stăpânul Romei, pe care i-o lasă pe seamă triumvirii şi pe care Cicero nu o mai poate deştepta.

O nouă lege propusă de Clodius liberează distribuirile de grâu de orice sarcină şi grevează tezaurul cu o cincime din intrările sale; căci, dacă trebuie să-l credem pe Dio, numărul beneficiarilor legali crescuse; un oarecare număr de proprietari bogaţi liberaseră noi sclavi,

ca să-i facă astfel să fie hrăniţi de către stat. Dezechilibrul finanţelor publice, împovărate de războaiele din Galia, sporeşte repede. Venitul statului era la această dată de 80 de milioane de denari; cheltuielile de aprovizionare cu grâu absorbeau 16. Aceste 16 milioane, la 4 sesterţi baniţa şi pentru o raţie anuală de 60 de baniţe, echivalează cu 266.000 de beneficiari. Exista deci în oraş o armată de primitori de tain, gata la cel mai mic semn, în trândăvia ei garantată de stat, să-i urmeze pe instigatori şi să unelteasc㠄 răzvrătiri. Clodius le redă corporaţiilor libertatea, îi repartizează pe liberţi în triburile rustice şi interzice să se anuleze hotărârile poporului sub pretextul unor auspicii nefavorabile. Este ca şi cum s-ar fi dezlănţuit, şi peste tot deodată, revoluţia.

Între timp, s-a ajuns la răscoală. Clodius îi câştigă pe cei doi consuli, Gabinius şi Piso, „cei doi gropari ai Republicii”, va spune Cicero. El face să i se dea unuia administrarea Siriei, celuilalt cea a Macedoniei; exploatează contra lui Cicero nemulţumirea foştilor partizani ai lui Catilina şi propune o lege de surghiunire împotriva oricui va fi făcut să moară un cetăţean roman fără o judecată potrivit legilor: susţinut cu moliciune de către cavaleri, Cicero înţelege că este vizat retroactiv în legătură cu complicii lui Catilina; în cele din urmă pleacă în exil. Forul este al lui Clodius şi al bandelor sale; ele fac să tremure poporul, pe Pompei, pe consuli. Vilele oratorului sunt jefuite, casa sa de pe Palatin dărâmată; pe locul ei Clodius ridică un sanctuar Libertăţii. Cato este trimis în misiune în Cipru. Calea este liberă.

Dar excesele lui Clodius sfârşesc prin a alarma, în urma unor corespondenţe între Cezar, pe atunci în Galia, şi Pompei, atunci la Roma, şi a unor alegeri consulare favorabile lui Cicero, în ciuda unor intervenţii armate ale lui Clodius, care îşi aruncă bandele contra adversarilor săi politici, Cicero este rechemat în august 57 şi revine la Roma în mijlocul bucuriei populare. Tulburările continuă. Zi după zi adversarii se înfruntă cu lovituri de pietre şi de pumnal; urmează proces după proces: astfel cel al lui

Sestius şi cel al lui Milo, pe care le cunoaştem; este probabil că au fost şi altele. Atunci triumvirii strâng mai tare alianţa lor: moderaţii nu mai rezistă; bogaţii se dezinteresează de stat; Cicero se resemnează la o existenţă ştearsă. Acordurile de la Lucca, de la sfârşitul lui 56, reînnoiesc triumviratul, cu ocazia acelei zile a păcălelilor, în care Cezar ia partea cea mai bună. Cicero se apropie de el, revenind, în acelaşi timp, la dragile sale studii asupra evoluţiei elocvenţei şi a gustului.

În umbra tratativelor dintre Cicero şi triumvirise strecoară, în aprilie 56, proiectul lui P. Rutilius Lupus, care tinde la revizuirea legii Iulia asupra lui ager Campanus. Un prim vot al senatului îl acordă lui Pompei, curator al aprovizionării cu grâu (annona), 400 de milioane de sesterţi pentru cumpărarea de grâu, dar la 15 mai, un al doilea vot respinge revizuirea. Marii proprietari avuseseră grijă să mai libereze numeroşi sclavi, ca să participe la chilipir. Astfel, păstrându-şi totuşi avantajele în ager Campanus, ei jucau cartea liberală şi trăgeau folos din dărnicia arătată plebei.

Evenimentele grave se succed şi se precipită: fratele lui Cicero, locotenent al lui Pompei în Sardinia în 57, devine locotenentul lui Cezar în Galia în 54; Iulia, fiica lui Cezar, soţia lui Pompei, moare; unul dintre triumviri, Crassus, este trimis în Orient împotriva Părţilor în 53; moare acolo în cursul unei bătălii care este o înfrângere pentru armele romane. În anul următor, în 52, Clodius este asasinat. Rămân la Roma doi bărbaţi de prim plan, Pompei şi Cicero; al treilea, Cezar, care este în Galia, este mai puternic decât ei. El are o armată, voinţa, gloria. În timp ce Cicero, numit augur în 53, publică în 51 a sa De republica, Cezar îşi redactează Memoriile sale asupra războiului din Galia. Credincios ideilor sale, Cicero visează la o constituţie mixtă, în care s-ar afla reunite cele mai bune elemente ale monarhiei, ale oligarhiei şi ale democraţiei şi se gândeşte, laolaltă cu Scipio Aemilianus, a cărui figură defunctă o evocă, la răsplata care îi aşteaptă după moarte pe bunii cetăţeni râvnitori să guverneze după

dreptate, acea fericire veşnică pe care pământul nu o poate da.

4. CĂTRE IMPERIUL COLONIAL: POMPEI

Se cunoaşte istoria lui Pompei, venit din Picenum şi care atinge pentru o clipă măreţia. În timp ce el ocupă avanscena, au avut loc revolta lui Lepidus (78), cea a lui Sertorius (77 – 72), cea a lui Spartacus (73); Lepidus este învins, Sertorius este asasinat, Spartacus se prăbuşeşte. În faţa 339 lui Pompei se ridică Crassus. Senatul îi reconciliază cu gândul de a supravieţui dictaturii militarilor, dar, din concesii în concesii şi din pretinse subtilităţi în stângăcii netăgăduite, acelaşi senat lasă să i se veştejească puterea. Pompei măguleşte plebea pentru a obţine misiuni militare şi le dă cavalerilor avantaje financiare. Războiul se aprinde din nou. Pompei este trimis în Orient, unde un anume M. Antonius Creticus a cedat în faţa piraţilor, unde Lucullus, mai întâi învingător al lui Mitridate, şi-a văzut armata revoltându-se, în timp ce chinezii ajung să se instaleze în Turkestan, dau brânci avangărzilor părţilor, îi împing spre apus, iar în Iudeea Hyrcanos se ridică împotriva lui Aristobul, ameninţând Siria.

În părţile Mării Negre, M. Terentius Yarro întinsese în 73 – 71 stăpânirea Romei până la Haemus [Balcani], la Dobrogea, la ţărmul dintre Bosforul Traciei şi gurile Dunării. El închidea astfel coasta occidentală a Pontului Euxin intenţiilor lui Mitridate, dar testamentul adevărat sau fals (poate că îl născociseră publicanii!) al lui Nicomede al III-lea al Bitiniei îi ademenise pe traficanţi, gata să exploateze statul pe care îl lăsa moştenire Romei. Mitridate hotărăşte să le-o ia înainte. În şase ani, Lucullus îl respinge pe rege şi înaintează până la munţii care îi văzuseră trecând pe cei Zece Mii \ dar el trebuie să se întoarcă la bazele sale, după ce şi-a pierdut cuceririle şi, pierzându-le, năruie prestigiul senatului. Oligarhia financiară, care năzuia să scoată beneficii din Orient, suferă presiunea tribunilor, îşi pierde privilegiile, avantajele capitaliste şi libertatea manevrelor şi a

opţiunilor sale pentru candidaţii la magistraturi. Sub pretextul de a apăra integritatea imperiului, lex Gabinia le dă plebeilor dreptul de a-i alege pe generali; în vacarmul şedinţelor, cu comedia amendamentelor, cu strata1 Grecii, conduşi de Xenofon la întoarcerea din Asia Mică unde luptaseră (401 înaintea erei noastre) pentru Cirus cel Tânăr împotriva lui Artaxerxes al II-lea, au trebuit să străbată Munţii Armeniei (N.tr.). 340

gemele unui scenariu de melodramă, Gabinius îl aduce pe Pompei la putere în ianuarie 67.

Cicero îl prezintă atunci ascultătorilor săi pe acest om „divin”, care îi întrece pe toţi ceilalţi prin cunoştinţele sale militare, prin cumpătarea sa, prin lealitatea sa, prin norocul său, acest om pe care l-ai crede „căzut din cer”.

Pompei îi distruge pe piraţi, îl alungă pe Mitridate din regatul său, supune Armenia, îşi urmează drumul spre Caucaz şi Marea Caspică. În 64, cucereşte Siria, năvăleşte în Iudeea, cucereşte Ierusalimul şi îşi sfârşeşte glorioasa aventură sub zidurile Ierihonului. Este stăpânul armatelor.

Câştigurile acestei campanii sunt enorme: lărgirea provinciei Cilicia, care se măreşte cu districtele Pamfilia, Licaonia şi Frigia de miazăzi: constituirea celor trei provincii: Creta, Bitinia şi Siria; încercuirea bazinului oriental al Meditaranei prin teritorii aflate sub control roman de la Pontul Euxin până în Arabia; luarea în posesiune a tuturor căilor maritime spre Asia Anterioară şi, prin Asia Anterioară, a tuturor punctelor de plecare sau de sosire a drumurilor de caravane; instalarea pe marginile exterioare ale acestor provincii a unor regi, a unor dinaşti sau potentaţi devotaţi lui Pompei, până în vecinătatea posesiunilor părţilor sau a celor ale Regelui Regilor într-un sistem care se va menţine până în secolul al III-lea era noastră; reorganizarea instituţiilor municipale la grecii din Asia, la galaţi şi la evrei; întemeierea de oraşe în Capadocia, Paflagonia, în Armenia şi în Pont; instaurarea unui sistem fiscal apt să-i dea Romei veniturile domeniilor din Asia, cele din tributurile regilor şi din taxele comerciale şi să permită publicanilor să-şi umple sipetele

cu beneficiile din perceperea impozitelor. Astfel pentru R.oma şi romani.

Iar pentru Pompei însuşi? Avantajele unei prăzi uriaşe (384 de milioane de sesterţi pentru soldaţii săi, 480 de milioane pentru tezaur), o

1 Sahinşahul Iranului, din dinastia partică a Arsciziilor (N.tr.).

glorie militară necontestată – şi îndeosebi, pentru destinul Romei, unde Catilina tocmai eşuase în 63, unde politica este supusă conflictului dintre partide –, ataşamentul tuturor acestor orientali faţă de un om, învingătorul, binefăcătorul şi ocrotitorul lor, un om ce pare în ochii lor stăpânul Romei, stăpânul occidental al acestor imense teritorii.

Roma a preluat în Orient ştafeta Macedoniei; Pompei a reaprins făclia lui Alexandru.

Moştenirea Gartaginei devenise provincia Africa; moştenirea lui Alexandru devenise provincia Macedonia, cea a lui Cresus, Attalus şi Mitridate provincia Asia. La Roma, senatul, un fel de consiliu municipal lărgit, este incapabil să guverneze, în afară de rare şi scurte tresăriri; arendaşii birurilor, publicanii, sunt stăpânii; profitorii succesivi ai moştenirii lui Hanibal, a lui Antiochus, a lui Perseu, a lui Mitridate sunt acei arendaşi, propretorii şi proconsulii. Scipio, Marius, Sulla au suit treptele unei ascensiuni spre putere; în ascensiunea lor stătea o chemare. Când Pompei revine la Roma, alianţa dintre parlamentarism şi democraţie, pe care dispariţia lui Sulla pare că a făcut-o posibilă, nu se poate realiza decât sub conducerea – s-ar putea spune: preşedinţia – unui şef permanent, a unui stăpân de imperiu.

Trebuia restabilită pacea, trebuia restaurat şi patriotismul. Când se va găsi realizată oare uniunea „sacră” P Când se va găsi încheiat „armistiţiul partidelor”? Senatorii fuseseră pentru Iugurtha; Sulla îl cruţase pe Mitridate; Lucullus, pentru a nu ceda gloria unui succes lui Fimbria, „care nu este un om din grupul său”, îl lăsase pe despot să scape; Cato – Catonii – luaseră în mai multe

rânduri partea duşmanului din ostilitate personală faţă de şeful care îi combătea. Patriotismul? Acesta era atunci apărarea castei, a partidului. Unirea nu se înfăptuieşte decât pentru coaliţii de interese împotriva altor interese. Republica, libertatea, legalitatea nu găsesc drept apărători 342

decât un sectar puritan, care face profesiune publică de virtute, cum este Cato, şi un avocat de afaceri, ca Cicero.

5. CĂTRE IMPERIUL LUMII: CEZAR

Tocmai, la Roma, în lipsa lui Pompei – Pompei, a cărui glorie este reală, iar prestigiul incontestabil – cineva a ronţăit puterea, fără să pară. Nepot prin alianţă al lui Marius, ginere al lui Cinna, nepot de ginere al lui Sulla, el gândeşte încă din tinereţe că există oameni născuţi spre a comanda, iar alţii spre a asculta: o va spune mai târziu. A îndrăznit să declare, la funeraliile mătuşii sale în 68, că înaintaşii acestei femei erau de viţă regală, iar ai săi de viţă divină. I s-a făcut adesea portretul, i s-a consemnat rezistenţa fizică, inteligenţa, cultura, virtuozitatea politică, farmecul, s-a vorbit şi despre comportarea sa mlădioasă şi potolită cu ocazia conjuraţiilor lui Catilina, a afacerii lui Rabinus în 63, a afacerii lui Clodius în 62. Ştie să acţioneze sau să tacă, să vorbească sau să aştepte. L-a lăsat pe Crassus să plece în Macedonia în 62, l-a lăsat să se întoarcă, observând situaţia ca o pisică uitându-se la şoarecele ei). şi-a întărit situaţia militară prin succesele sale spaniole în 61 – 60 şi a profitat de împăcarea trecătoare dintre Crassus şi Pompei pentru a ajunge la consulat în august 60. Este o alianţă a trei oameni care se va consolida printr-o căsătorie, cea a fiicei lui Cezar cu Pompei, în aprilie 59, dar în această alianţă se distinge un „prim consul” 1: Cezar.

Lex Vatinia (aprilie 59) i-a dat cheia templului lui Ianus, împreună cu guvernarea Cisalpinei, a Iliriei, a Galiei Narbonensis, unde, din fericire, guvernatorul tocmai murise.

Alegerea acestor provincii nu este o fantezie a

sorţilor. I se rezervaseră lui Cezar districtele

1 Aluzie la statutul lui Napoleon Bonaparte între 1799 343 şi 1804 (N.tr.).

meridionale ale peninsulei; se spera că această atribuire îi va tăia aripile. Se înşelaseră: se făcuse socoteala fără căsătorii! Sulla, un Cornelius, luase în căsătorie o Metella; Pompei, după două divorţuri, o luase pe fiica Metellei, apoi devenise, cum am arătat, ginerele lui Cezar. Dacă Pompei este ginerele lui Cezar, Bibaculus este ginerele lui Cato; Cezar a luat în căsătorie o fiică a lui Piso, un pompeian care devine consul în urma lui împreună cu Gabinius, dar Cezar a fost cât pe ce să devină socrul lui Servilius Caepio, nepot al lui Cato, şi se şopteşte că a fost amantul Serviliei, sora vitregă a lui Cato. Se spun chiar mai multe…

Ginţile Meteliilor şi Lentulilor vin să adauge legăturile şi rivalităţile lor, care vor creşte încă mai mult, deoarece unul din consulii din 56, L. Marcius Philippus, o luase în căsătorie pe nepoata lui Cezar, Atia, văduva lui Coctavius şi soacră a lui Cato. Ce familii de Atrizi! Dar în aceste dinastii domnitoare, Cezar devine şi rămâne stăpânul.

Odată plecat în nordul Italiei, legiunile sale se adună la Aquileia. Orientul? Pompei şi-a cucerit acolo gloria, Roma un imperiu. Egiptul? încă nu este nici copt, nici sigur; îi va veni rândul. La nord-est de Italia, agitaţia persistă, dar Burebista, care putea nelinişti, a plecat iar spre câmpiile transilvane şi se îndreaptă către Pontul Euxin. Bazinul mediteranean a devenit roman, dar în raport cu axa peninsulară există un dezechilibru. Răsăritului, care apasă cu greutatea bogăţiilor sale, Apusul nu-i opune decât contragreutatea Spaniei cu minele şi negustorii ei. La nord de Galia Narboneză, un imens ţinut rămâne încă liber. Cezar este atras către această Galie în care acţiunile lui Ariovist se arată primejdioase (harta 11). Şase ani mai târziu, predarea lui Yercingetorix în septembrie 52 va pune punctul final ai acestei lungi campanii. Cezar îi aduce Romei certitudinile prăzii sale,

făgăduinţele cuceririi sale. Toate îl favorizează; el şi-a 344
supravegheat de departe prada: când să reuşească, se vecie la rândul său revocat şi pus, la 12 decembrie 50, în faţa autorităţii disperate a unui senalus-consuuum ultimam, care le dă consulilor o putere discreţionară.

În seara aceea, patres, prin lovitura lor de forţă, aveau să îngăduie pe viitor să se creadă că victima eminentă a unei măsuri de excepţie este destul de des şeful desemnat al puterii viitoare. Ce avea Cezar în faţa lui? Pe Pompei? Un „colonial" de valoare, dar un om politic fără curaj. Senatul? O adunare care-şi dădea iluzia verbală a forţei. Pe Cicero? Un avocat. Cezar are spada sa: „iată cine mă va ocroti", spusese el câteva luni mai înainte.

Şi trecu Rubiconul 1.

În cinci ani, după 49 până la idele lui martie 44, el a izbind – totul în drumul său, începând cu republica senatorilor, urmând cu gonirea lui Pompei până la Brundisium, cu urmărirea lui Varro care se răscoală în Spania, cu punerea pe fugă a lui Pompei la Pharsalus, cu supunerea Egiptului. În cinci ani, Cezar a cutreierat coasta Proveţei, Spania, Grecia, Egiptul, iar Cleopatra l-a condus până la cataractele Nilului, unde nu se va lăsa nici amuzat nici sedus, dând el însuşi sau prin locotenenţii săi lovitura finală duşmanilor, în Africa la Thapsus în 46, în Spania la Munda în 45. Pompei a murit în 48. Dolabella se agitase în Italia în 47 şi nişte legiuni se răzvrăţiseră în Campania; se făcuse rânduială şi acolo. În timp ce Cicero redactează în Brutiis al său palmaresul oratorilor, se înalţă bazilica Iulia, se trasează Forum lulii, se ridică statui lui Cezar şi o statuie lui Yenus Genetrix, protectoarea cuceritorilor şi mamaeneazilor…

Supremaţia sa odată asigurată, el îşi permite manifestările de autoritate, ordinele de rechiziţie, confiscările, amenzile, vinderea la licitaţie

1 Graniţa răsăriteană dintre Italia antică şi Galia cisalpină. Trecerea acestui râu era interzisă generalilor şi armatelor romane, fără un ordin expres al senatului, sub 345 pedeapsa proclamării vinovatului ca „duşman public"

(N.tr.).

a bunurilor pompeiene şi a bunurilor numide, triumfurile strălucite, banchetele în şir, spectacolele seducătoare. Voinţa sa se exprimă şi în comiţiile tribute şi centuriate, în care păzeşte formele legale, după ce a făcut să i se dea ilegal mijlocul de a le respecta; ea este izbitoare în gestiunea magistraturilor, în care un plebiscit îi conferă alegerea persoanelor, al căror număr îl înmulţeşte cu ai săi 16 pretori, 6 edili, 4 Cereales.

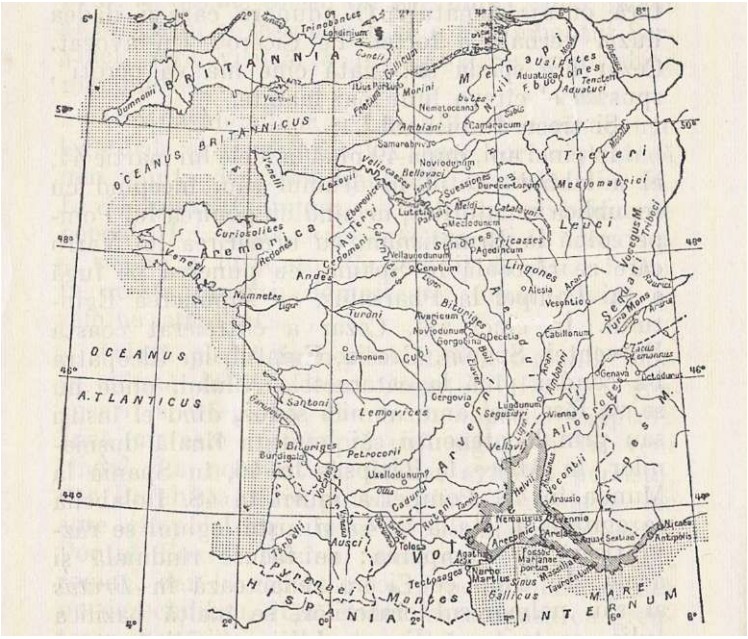

J – p Adbotucorum/) 1
Atrr
Jibrec Mf
D’Ct onrs
Gjbz/i i

11. Galia în momentul cuceririi ei: haşurile indică teritoriul supus Massaliei

40 questori, şi ale sale 16 colegii sacerdotale, cu ai săi 4 Morâetales şi cu guvernatorii săi de provincie, a căror numire o sustrage senatului.

Ce mai rămâne din vechile partide, din foştii magistraţi? Douăzeci şi şase de consulari în 346

momentul de la Pharsalus; printre ei, 14 pompeieni, care tremură şi dintre care câţiva sunt compromişi, în timp ce alţii sunt cumpăraţi cu aurul din Galia sau neutralizaţi prin căsătorii din interes. În 44, la moartea lui Cezar, nu se mai găsesc decât doi pompeieni: Cicero şi Ser. Sulpicius Rufus, dar unul din ei a lăsat o Corespondenţă edificatoare… în partidul „inteligenţei”? Catullus şi Calvus au murit: prietenii lor se îndreaptă spre Cezar. Cicero cere viză pentru discursurile sale. Democraţii trăiesc cu amintirea lui Marius, dar Cezar îi supraveghează, căci el este de fapt un patrician şi menajează marile familii, pe Fabii, Cornelii, Aemilii, Servilii. Şi-a făcut şi alţi prieteni, cavaleri; are credincioşi ca Volusenus Quadratus, ca bogatul Mamurra, cupidul Yentidius, partizani ca Hârtius, Pansa, Matius, Oppius, Balbus; îşi are bancherul său, Rabinus. Alături, un senat nou de 900 de membri, adunare amestecată ca origini şi condiţii, patricieni, cavaleri, oameni de rând, romani, italici. Unii senatori vin din oraşe mai vechi decât Roma, poartă nume evocatoare de divinităţi locale (Sanquinii amintesc de Sancus, Yisidius pe zeul de la Nari, Yespasius pe zeul de la Nursia, Octavius pe zeul de la Velitrae) sau fac să reînvie fastele sabinilor cu Claudii sau cele ale etruscilor cu Cilnii şi neamul Caecina. Sunt şi raliaţii ca Nonius Asprenas, A. Allienus, Sex. Peducaeus şi nişte obscuri, care merg pe urme. Nu mai putea fi vorba de un mic consiliu municipal de romani care administrează peninsula; era o adunare de italici care administrează lumea, întemeiată pe promovarea meritului şi legată de dignitas.

Cezar vrea să dea sau să redea această dignitas datornicilor sărăciţi, celor lipsiţi, invalizilor, celor fără lucru, graţie unor legi asupra chiriilor, a datoriilor, a acordărilor de loturi, a lucrărilor publice; el vrea s-o confere tribunalelor, amestecând în ele senatori şi cavaleri, s-o restituie vieţii particulare, reprimind luxul şi imoralitatea, sau funcţiilor publice înlăturându-i pe cei nedemni, pe cei decăzuţi, pe nemernici; această dignitas vrea s-o înfăţişeze lumii făcând din Roma un oraş de artă

strălucitor.

Politica lui Cezar, stăpân al Italiei, a fost în întregime una de şireată dibăcie pentru a menţine echilibrul între puterile contrare: tare prin experienţa trecutului, îmbogăţit cu aspra învăţătură dată de încercările repetate de la Gracchi încoace de a acorda pământ plebei urbane şi de a păstra în mâinile italicilor, prin extinderea dreptului de cetăţenie, pământurile care le aparţineau, el reuşi la 11 februarie 48 (= la 11 martie) 1 să facă să se adopte lex Roscia care extindea asupra Transpadanei beneficiile încetăţenirii. Câteva săptămâni mai târziu, potoleşte plebea distribuindu-i alimente şi bani. Apoi, el atacă problema datoriilor, al căror total crescuse în urma războiului civil şi a dificultăţilor economice. Prin măsuri de compromis, el micşorează nivelul împrumuturilor în proporţie de un sfert din capital, răreşte termenele de plată, supune judecăţile autorităţii pretorului urban. Când agitaţia reîncepe ca urmare a relei credinţe a debitorilor şi a creditorilor, el promulgă mai multe legi fiscale, una acordă un moratoriu de un an pentru locatarii îndatoraţi care nu plăteau o chirie depăşind 2000 de sesterţi, alta îndeamnă pe datornicii insolvabili în numerar să se achite în natură, cu deducerea vărsămintelor deja făcute şi fixarea evaluărilor la nivelul valoric anterior războiului civil. El reduce circulaţia metalică, coborând la 60.000 de sesterţi totalul sumelor pe care fiecare le putea deţine. Face să se voteze o lege pentru a-i obliga pe capitalişti să investească, în Italia chiar, o parte din banii lor şi să proporţioneze împrumuturile date cu valoarea de vânzare a domeniului lor. Pentru a-i ajuta pe nevoiaşi şi a se păzi de defraudatori, pune să se verifice listele de beneficiari de alimente gratuite şi scade

1 Din cauza „lunii intercalare” (alternativ de 22 şi 23 de zile), înserate tot la doi ani spre a corecta diferenţa de zile dintre calendarul oficial roman (anterior reformei lui Cezar din 45 înaintea erei noastre), cu cele 355 de zile ale sale, şi anul solar, cu cele 365, 25 zile ale lui (N.tr.). 348

numărul lor de la 320.000 la 150.000. Astfel,

micşorează cheltuielile anuale ale tezaurului cu 9 milioane de denari.

El trimite în Campania noi primitori de loturi, părinţi a 3 copii; redistribuie pământuri la Yeii, Volaterrae, Calatia şi Casilinum; îndrumează în coloniile de peste mare 80.000 de noi coloni. Completează aceste măsuri reformând juriile, din care sunt excluşi tribunii tezaurului, defineşte alegerea juraţilor prin cens, restabileşte taxele vamale desfiinţate în 60, reformează calendarul astfel ca să rezolve chestiunea lunii intercalate pe care publicanii o foloseau pentru a prelungi limitele perceperilor lor şi pentru a frustra statul de: diferenţă.

El nivelează astfel rivalităţile, neutralizează! apetiturile, înfrânează spiritul capitalist al proprietarilor funciari şi al colectorilor de dijme. Trebuie, fără îndoială, să ne arătăm neîncrezători în propaganda lui Cezar, care tinde să arate că el a regăsit spiritul „romulian”, că a căutat să recreeze o stare de spirit de soldat-ţăran şi, slăbind antagonismele claselor, a înfăptuit o unitate morală italică.

Totuşi, binefacerea operei lui Cezar este prezentă: aceşti veterani, soldaţi şi ofiţeri, în pacea care va urma venirii la putere a lui Octavian, vor fi mai puţin ispitiţi să plece în expediţii depărtate; ei au primit deja de la Cezar loturi de împroprietărire proporţionale cu gradul lor şi devin magistraţi şi decurioni ai coloniei pe care o ocupă.

Problema agrară primea în sfârşit o soluţie economică, problema economică o soluţie socială „problema socială o soluţie politică. Prin simţul pământului se formase încet, şi în contingenţa însăşi a evenimentelor, un simţ naţional lărgit; era sfârşitul oligarhiei romane tradiţionale, apariţia unei forţe noi, sau reînnoite, pe care principatul avea să-şi întemeieze autoritatea.

Şapte ani după moartea lui Cezar, Yarro putea să întrebe, nu fără dreptate: „Voi care aţi cutreie349 rat multe pământuri, aţi văzut oare unele mai bine cultivate decât Italia?” După context, Yarro se referă la perioada 67 – 54; în 44, realitatea era încă şi mai frumoasă.

Astfel în Italia; dar aiurea?

În Sicilia, unde ocupaţia romană dezorganizase funcţionarea sistemului fiscal elenistic al lui Hieron al II-lea, administraţia lui Verres se vădise nefastă şi îi dusese la strâmtorare şi lipsuri pe mulţi deţinători de exploatări. Mai târziu, războaiele lui Marius, ale lui Sulla şi ale partizanilor lor nu pricinuiseră, totuşi, daune ireparabile. În pofida afirmaţiilor lui Cicero, situaţia culturilor din Sicilia este favorabilă la această dată; cumpărările de grâu făcute de senatul roman în 100, în cursul războiului aliaţilor, în 83/82, în 57, sub dictatura lui Cezar, în 44 şi în 43/42 jalonează, de-a lungul textelor care le semnalează, calea spre avere. Dacă cele cincizeci şi şapte de cetăţi siciliene supuse la dijmă trebuiau să-şi cedeze grâul la preţul mediu de 3 sesterţi baniţa, celelalte puteau aştepta lunile de iarnă şi de primăvară pentru a vinde mai scump. Fără îndoială, variaţiile de preţ mergeau de la 2 la 2 1/2 şi la 3, şi chiar la 4 sesterţi, dar fie anul mai bun sau mai rău, grâul vândut aducea în medie Siciliei un venit de 27 milioane de sesterţi. La aceasta se adaugă venitul din vânzarea orzului, cel de la vin şi ulei tot la doi ani, cel clin creşterea oilor şi cornutelor mari şi exporturile de produse meşteşugăreşti. Se înţelege deci cum de cetăţile siciliene au bătut atâtea monede şi au cunoscut o atât de mare piaţă a argintului. Luptele lui Cezar cu Pompei lăsaseră pământul neatins; ele dăduseră chiar sicilienilor din Messina şi din Lilybaeum, chemaţi să-l aprovizioneze pe Cezar sau să-i repare flota, un beneficiu apreciabil. Cât priveşte confiscările făcute de către Cezar în insula Aponiana, în faţa coastei occidentale a Siciliei, ele n-au fost de o gravitate nimicitoare.

În Galia, situaţia pământurilor şi a bunurilor a făcut obiectul unor dispute şi discuţii care încă nu sunt încheiate: galii au urmat unor popoare 350

Indigene despre care se ştie puţin. S-a susţinut că pământul aparţinea tribului sau cetăţii, în mod colectiv, dar s-a pretins, de asemenea, în chip contradictoriu, că era împărţit între indivizi. În epoca clasică, pagi, care poartă

nume de popoare şi denumesc la origine unităţi militare, reprezintă totodată realităţi etnice, economice, militare şi politice. Ei sunt subîmpărţiţi în loturi de pământ individuale. De fapt galii cunosc procesele de moştenire şi de hotărnicie, vânzarea la mezat, zestrea femeii, un fel de vasalitate comparabilă cu clientela romană, ba şi cu sclavia, arendarea impozitelor, a taxelor, a drepturilor de trecere pe poduri sau drumuri, – sisteme economice şi sociale care serviseră drept bază celţilor de Ilallstatt şi de La Tene 1, apoi romanilor cuceritori, spre a-şi întemeia puterea şi propaganda pe o aristocraţie funciară, aflată deja în contact cu civilizaţiile danubiană, renană, oceanică şi mediteraneană în urma migraţiilor şi osmozelor.

În perioada cuceririi, galii practică o creştere a animalelor însemnată şi sedentară, cultivă grâul, meiul, nutreţurile, cunosc viţa de vie şi măslinul în regiunile meridionale. Galia Narboneză, fosta Prouincia romană braccata, are pe margini liguri, la care „femeile au mlădierea şi vigoarea bărbaţilor, iar bărbaţii pe cele ale fiarelor”, cum spune Diodor, şi diferite popoare (salluvii, helvii, volei arecomieni, tectosagi etc.) care suscită câteva agitaţii locale; dar această provincie are un port întemeiat de elini, Massilia (Marsilia), din care ocupaţia romană a făcut o mare cetate, treptat îmbogăţită şi civilizată, sprijinită pe colonii: la răsărit Nicaea (Nisa), Antipolis (Antibes), Heraclea Caccabaria (Cavalaire?), Olbia (Ilyeres), Tauroentum (Six-Fours), Citharista (Ceyreste), Carsicis (Gassis); la nord, Rhodanusia (localizare necunoscută), Theline care vesteşte Arlesul; la apus, Agatha (Agde) şi la sud de Capul Pyrene, Hemeroscopion (cu aşezare nesigură), Emporion (Am

1 Cele două mari etape, definite arheologic, ale evoluţiei 351 „epocii fierului” (N.tr.).

pwias) şi liliodi (Rosas). Toate aceste cetăţi sunt sprijinite la nord de Aquae Sextiae (Aix-en-Provence).

Astfel s-a stabilizat treptat o situaţie de multe ori dramatică. Unificarea naţională a popoarelor din Italia s-a făcut în sânge; latinizarea a urmat cuceririlor militare şi

supunerii politice, întemeierilor de colonii, împărţirilor de pământuri, extinderii cetăţeniei; Etruria şi Samnium, care au rezistat la nivelare timpul cel mai îndelungat, au fost destrămate prin acţiunea lui Sulla; influenţa romană a pătruns adânc Spania şi Galia.

Rămâneau atracţia anexării Egiptului, ameninţarea dacilor, obsesia părţilor. Această obsesie este oare una din sursele aspiraţiei lui Cezar la regalitate, care i-a fost fatală? Un scormonitor nevinovat găsise într-o zi o inscripţie care făgăduia biruinţa asupra părţilor „unui rege”. Se vede deci că de multă vreme epigrafia este o ştiinţă auxiliară a istoriei. Dar putea oare Cezar să rişte o expediţie pe temeiul unui cuvânt şi soarta sa de dragul unui miraj? El obţinuse dictatura şi îi aranjase durata pe viaţă şi supravieţuirea ereditară. Istoria internă a Romei dovedeşte că încălcările legalităţii ce i se reproşează nu erau o inovaţie. Atitudinea lui Marius, cea a lui Sulla dăduseră tonul: el nu fusese primul care păşise cu oaste asupra Romei.

El reuşise prin realismul, prin oportunismul său, graţie armatelor care îi lipseau lui Gracchus, graţie răcelii care îi lipsea lui Scipio, subtilităţii care îi lipsea lui Marius, clemenţei care îi lipsea lui Sulla, hotărârii care îi lipsea lui Pompei. Ieşit dintr-o mişcare populară de răzvrătire, acest patrician a ştiut să înfrâneze poporul; sprijinindu-se pe nobili, a ştiut să restrângă privilegiile lor; el nu avea un program organic şi totuşi a făcut reforme; a făcut o revoluţie, deşi nu era revoluţionar.

Dacă a visat să reconstituie imperiul lui Alexandru, nu era pentru a-i da Orientului, fastului său, titlurilor sale, unuia din oraşele sale o superioritate asupra Romei, capitala Italiei, a 352

Occidentului şi a triumfurilor sale. El este roman şi roman rămâne. Singur.

Ascensiunea lui Cezar? Ea este una din cele mai uimitoare demonstraţii a determinismului istoriei. Scipionii, Gracchir, Marius, Sulla, Pompei au fost duşi de curent; ei n-au făcut decât să se agaţe un anumit timp de

vreo stâncă în torentul care îi răpeşte. Nu erau destul de tari; nu erau destul de mari; nu erau, deasupra învălmăşelii, destul de singuri.

Trecerea Rubiconului este un act individual, nu un act de partid; ascensiunea lui Cezar este cea a unui om, nu a unei caste; campaniile sale sunt cele ale unui şef, nu cele ale unui delegat al senatului, şi cele ale unei armate – ale armatei sale.

La Lupercaliile de la 15 februarie 44, în fastul serbării, strălucitor în purpura dictatorială, şezând pe jilţul său de aur, în faţa mulţimii emoţionate, el respinge de trei ori diadema pe care vor să i-o pună pe cap. El a dat măsura supremaţiei sale. Simte că sorţii sunt aruncaţi: titlul de rege nu este roman. Poate că este încă oriental. Măreţia Romei îl vrea astfel. Dar Roma veghează în persoana unor pompeieni graţiaţi şi nerecunoscători, a unor cezarieni pe care Cezar îi sperie, a unor pacifişti pe care războiul îi înspăimântă, a unor patrioţi care se tem de influenţa unui orientalism invadator. În creuzetul unei uri neînduplecate cloceşte mânia unui Brutus, fiul unui democrat executat de Pompei şi al unei Servilia pe care Cezar o iubise şi o părăsise. Brutus este un doctrinar, orgolios şi întunecat, pe care Cezar îl amnistiase la Pharsalus, îl dotase în 46 cu guvernarea Cisalpinei şi cu preţura urbană, cu câteva săptămâni mai înainte, la 1 ianuarie 44. Nimic nu putea opri mersul destinului, cel care îl ademenea pe Cezar spre Orient, cel care îi împingea pe prietenii lui Brutus să-l îndepărteze de el. Scipio şi Marius visaseră la acest Orient; Sulla îi întorsese spatele; Pompei a fost cât pe ce să-şi croiască acolo un 353 imperii»! în dimineaţa lui 15 martie 44, atras în mod ipocrit în curie la picioarele statuii lui Pompei, ca într-o dramă ieşită din Poetica lui Aristotel, în care conspiră pedeapsa zeilor şi răzbunarea oamenilor, Cezar căzu lovit drept în inimă.

Acest bărbat şi armata sa reprezentaseră Roma şi destinul ei. În unitate. Unitatea care urma să facă imperiul.

Lovitura de pumnal a lui Brutus a înjunghiat,

unitatea.

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE de Jean COUSIN 5
CARTEA I ITALIA ŞI ROMA PÂNĂ LA ÎNCEPUTUL REPUBLICII de Raymond BLOCII 13
1 ITALIA PRIMITIVĂ ŞI POPULAREA TREPTATĂ A PENINSULEI 14
1 Al doilea şi primul mileniu î.e.n. 14
2 Primele lumini 18
Fenicienii 18
Colonii greci 19
Populaţiile italice 21
Ligurii 25
Reţii 26
Veneţii 27
Celţii 27
2 POPORUL ŞI CIVILIZAŢIA ETRUSCĂ... 30
1 Problema originilor etrusce 32
2 Limba etruscă 35
3 Trăsături generale ale istoriei etrusce... 38
4 Civilizaţia etruscă 42
Bogăţia economică 43
Domeniul cultural 44
Religia 45
Arta 48
3 ORIGINILE ROMEI 53
35S 1 La ţiul şi popoarele latine 56
2 Legenda originilor Romei 59
3 Situarea Romei şi primele aşezări omeneşti 63
4 Roma în epoca regală 66
5 Dreptul şi religia în Roma primitivă... 74
CARTEA ÎI REPUBLICA ROMANĂ de Jean COUSIN 79
1 ÎNCEPUTURILE REPUBLICII 80
1 Aventura terestră (509 – 269) 81
2 Aventura maritimă (268 – 133) 84
Războaiele punice (264 – 201) 87
Primele legături, 87.

— Primul război punic, 88.
— Al doilea război punic, 92.
Lupta pentru Orient (220 – 129) 97
3 Inconsecvenţe ale politicii romane 100
2 FAŢADA INSTITUŢIILOR, JOCUL MARILOR FAMILII ŞI DRAMELE PĂMÂNTULUI (509 – 109) 104
1 Faţada instituţiilor 104
Reformele serviene 105
Plebeii şi legile 108
Familii patriciene 110
Cavalerii 112
2 Dramele pământului (509 – 109) 115
Solul 116
Ţărani şi culturi, 116.
— Creşterea animalelor, 120.
— Tehnicile, 122.
— Probleme de randament, 125.
— Aporturi compensatoare, 130.
Proprietatea asupra pământului 132
Primele reforme, 134.
Legile Liciniae Sextiae 137
Necazuri economice şi sociale, 138 – Remediile: colonizări şi împroprietăriri, 141
Proiectele Gracchilor 147
„Revoluţia” din 111 153
3 INDUSTRIA ŞI COMERŢUL 160
X Corporaţii de meseriaşi şi lucrători izolaţi... 160 3
2 Căile comerciale
Drumurile
Căile fluviale
Podurile
Căile maritime
3 Dreptul comercial
CRIZELE REPUBLICII DE LA GRACCIII I.A. CEZAR
1 Evenimente politice şi militare
2 Probleme sociala
3 Aurul şi armata
4 Bilanţul financiar al războaielor

5 Moneda
LITERELE, ŞTIINŢELE ŞI ARTELE
1 Latinii şi literele
Realismul latin
Plaut
Primii istorici
Elocvenţa: Cato
De la Plaut la Terenţiu
Panaetius
Cicero
2. Latinii şi ştiinţele
Din epoca regală până în secolul al IVTea Din secolul al III-leapină în vremea Imperiului
Explorarea lumii
3 Mişcarea artistică
Realismul
Simţul duratei
CALEA SPRE UNITATE
1 Sentimentul individualităţii
Procedura
Drept internaţional şi drept public
Dreptul penal
Teoreticieni şi reformatori
Consecinţele morale şi sociale ale evoluţiei
2 Sentimentul divinităţii
Credinţele elementare
De la magie la religie
Practica religioasă 276
Locuri de cult, 282
Crizele religioase 283
Cugetarea filosofică 285
Drama lui Lucreţiu 290
În jurul lui Lucreţiu 303
Religia şi politica 305
Doi bărbaţi, doi „zei”: Sulla, Cezar... 309
7 CĂTRE REGIMUL PERSONAL 313
1 Mistica şefului 313
Scipionii 317

Marius 320
Sulla 326
Italia după Sulla 328
2 Domnia cuvântului: Cicero 332
3 Tirania violenţei: Clodius 336
4 Către imperiul colonial: Pompei 339
5 Către imperiul lumii: Cezar 343
REDACTOR: VICTORIA JIQUXDI TEHNOREDACTOR: VIRGIL STRUGARIU
BUN DE TIPAR: 29 MARTIE 1985. APĂRUT 1985. COLI TIPAR 15; PLANŞE 12.
Tiparul executat sub comanda nr. 52 la întreprinderea poligrafică „13 Decembrie 1918”, str. Grigore Alexandrescu nr. 89 – 97 Bucureşti, Republica Socialistă România Roma şi destinul ei
Această carte nu este o simplă „istorie a Romei”. Autorii ei n-au avut intenţia să refacă ceea ce alţi învăţaţi reuşiseră mai înainte: nu a stat deloc în preocupările lor să fie nişte povestitori care nu omit nicio dată, niciun nume, niciun fapt.
Raymond Bloch, ale cărui săpături în Etruria i-au statornicit o trainică reputaţie, s-a dedicat punerii în lumină a problemelor generale care se desprind din istoria Italiei în cursul celui de al doilea şi al primului mileniu înaintea erei noastre
Mie îmi revine greaua sarcină de a urmări ceea ce nu îndrăznim să numim „aventură”, ci mai degrabă „destinul Romei”, de la pseudorevoluţia din 509 înaintea erei noastre până la detronarea lui Romulus Augustului, ultimul împărat roman din Apus, petrecută la Ravenna, în 4/6 era noastră – dată tradiţională care era atribuită până mai ieri sfârşitului antichităţii romane.
JEAN COUSIN
Vol. şi II, lei 44